

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

НАВОИЙГА АРМУФОН

(ИККИНЧИ КИТОБ)

Тахрир ҳайъати: Х.Ҳомидов (масъул муҳаррир),
С.Аширбоев, Б.Тўхлиев, И.Йўлдошев.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти

Тошкент-2000

Ушбу тўплам улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллик тўйига армуғондир. Ундаги мақолалар буюк адиб меросининг нисбатан кам ўрганилган масалаларини илмий-назарий жаҳатдан таҳлил қилишга бағишланган.

Тўплам илмий ходимларга, асирантлар, Олий ўқув юртлари талабалари ҳамда барча илм-адаб аҳлига мўлжалланган.

4603020000-249

H-----гриф-2000

M 361 (04)-200

ISBN 5қ86484қ049қ7

© А.Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2000 йил

АНЪАНА ДАВОМ ЭТАДИ

Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллиги фақат ўзбекларининг, фақат Ўзбекистонимизнинггина эмас, балки бутун жаҳон халқларининг байрамидир. Алишер Навоий тимсолида жаҳон аҳли инсон фаолияти қирраларини, инсон тафаккурининг чексиз имкониятларини яна бир марта намойиш этганлигининг гувоҳи бўлмоқда. Мавлоно Навоий таъкидлаганларидек:

Ки ҳар нени билмиш одамизод,
Тафаккур бирла қилмин одамизод.

Навоий улуғланган идеал, Навоий тасвирлаган инсонлар эзгулик ва гўзалликнинг, яхшилик ва ҳамжиҳатликнинг, ўзаро иттифоқ ва осойишталикнинг буюк тимсоллари сифатида бутун инсоният қалбида ифтихор туйғуларини уйғотади. Забардаст адибнинг таълим-тарбия соҳасига алоҳида нигоҳи, айни илм-фан тарғибига махсус эътибор билан қарагани таҳсинга сазовор. Бу бежиз эмас. Тарихдан яхши маълумки, Навоий таърифатли оила фарзанди эди. Унинг болалигидан илмга, турли фан асосларини пухта ўрганishга киришгани бежиз эмас. Фарҳод ҳақида айтилган:

Ўқиб ўтмак, уқуб ўтмак шоири
Қолиб сафҳа-сафҳа ёдида бори,-

фикрлари аслида Навоий шахсиятига, унинг болагиги чоғида шахсий фазилатларига тўлиғича тааллуқдир.

Навоий буюк истеъдод эгаси сифатида иқтидорли кишиларни, айниқса, қобилиятли ёшларни улуғлайди, уларни мадҳ этади. Буюк санъаткор асарларида буни тасдиқлайдиган мисоллар кўп. Бугина эмас, у шахсий ҳаётида ҳам кўнлаб истеъдод эгаларини ўз паноҳига олгани, улар ҳақида ғамхўрлик қилгани яхши маълум.

Навоий беҳамто ижодкор сифатида ўз атрофининг гўзал бўлишини, гўзалликдан бугун инсониятнинг баҳраманд бўлишини истар эди. Унинг ўзи шоку, кўзи шоку, сўзи пок инсонларни куйлагани бежиз эмас. Айни шундай одамларгина баркамол бўлини, баркамол инсонлар ёса жамиятни, айниқса, ёшларни тарбиялашда шахсий намуна вазифасини аъло даражада адо эта олиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг, алоҳида олинган инсоннинг баркамоллиги жамиятнинг ютуғидир. Навоийнинг таърифидаги бу ҳолат барчага ибрат бўла олади. Адибнинг ёзишча, одам оламга келгандан сўнг зини-ўзи тарбиялаш билан шугулланмоғи лозим. Шунда у ўзининг нуқсонларини кўриб, уларни йўқотиш учун ҳаракат қилади. Агар инсон ўз нуқсонларини сезса-ю, аммо уни йўқотиш, бартараф қилиш ҳақида бош қотирмаса, ўйламаса, у ҳеч қачон ҳақиқий камолот чўққисига кўтарилмайдиган. Шу ўринда адибнинг бу оламни ҳаммомга қислагани

эсга тушади. Ҳаммомга кирган одам у ердан ювиниб, поклаиб чиқади. Агар ҳаммомдан ювинмай чиқса, ушбу одамнинг пок ва покизалиги ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Демак, ўзни баркамоллик сари ундамайдиган, эзгулик сари иттилмайдиган инсонни ҳеч ҳам ҳақиқий инсон, деб айтиш мумкин бўлмайди.

Навоийнинг:

Одами эрсанг демагил одам,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами,-

деган ҳикмати халқимизга ёд бўлиб кетган. Навоийнинг халқ учун куйиб, куйиниб, ёниб яшаганлигининг ўзгек уни халқ ардоғига сазовор қилди.

Навоий асарлари ҳар бир хонадонда, ҳар бир уйда мавжуд. Унинг шеърлари билан айтиладиган кўшиқлар радио ва телевидение орқали ҳар кун и эшиттирилади. Булар кидимий анъаналаримиз, миллий қадриятларимизни тарғиб қилишда, уларни ёшлар онгига сингдиришда бебаҳо омилдир.

Буларнинг барчаси Навоийнинг ижодига қайта-қайта мурожаат этишнинг нақадар зарурий ва ҳаётгй экаиличини кўрсатиб турибди. Университетимизда Навоий ижодиини ўрганиш, ўргатиш ва тарғиб этишга алоҳида эътибор бериб келинаётганининг биси ҳам шунда. 60-70-йилларда университетимизда Воҳид Зоҳидов, Ҳамид Сулаймонов, Мақсуд Шайхзода, Натан Маллаев, Шарифа Абдуллаева сингари атоқли навоийшунослар талабаларга дарс бериш билан бирга шоир ижодиини тадқиқ этиш билан жиддий шуғулландилар. Натижада, Шайхзоданинг “Ғазал мулкнинг султони”, Н.Маллаевнинг “Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири”, “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” номли рисоалари, Ҳаким Ҳомидийнинг шоир форсий меросига доир, Ш.Абдуллаеванинг Навоий ижодида хотин-қизлар образига оид тадқиқотлари юзага келди. Профессор Н.Маллаев ҳамда доцент Л.Халиловлар Навоийнинг 15 жилдлик ўзбекча ва 10 жилдлик русча нашрларини тайёрлашда фаол иштирок этдилар. Бизнинг талабаларимиз Республика телевидениеси томонидан уюштирилган олий ўқув юртлариаро навоийхонлик муншорасида биринчи ўринни олган. Бизда юртимизнинг атоқли шоир, олим санъаткорлари билан ҳамкорликда навоийхонлик оқшомлари ўтказилиш кутлуғ адабий-мусиқий анъанага айланган. Бундай тадбирлар Навоийнинг 525 йиллик юбилеи муносабати билан қизиб кетганди.

Ўша кезлари, яъни 1968 йили олимларимиз тадқиқотларида бир гулдаста сифатида “Навоийга армуғон” помли тўплам нашр этилган эди. Унда йирик, кўзга кўринган навоийшунослар иштирок этишган эди. Ордан йиллар ўтди. Энди ўша устозларнинг кўплари орамизда йўқ. Профессор Ш.Абдуллаев, Ҳ.Сулаймон, Э.Исмонлов, Н.Маллаев, С.Усмонов; доцентлар М.Шайхзода, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова, Ҳ.Бекмуҳаммедов, Ҳаким Ҳомидийлар раҳматли бўлишган. Уларнинг ўрнида олимларнинг янги бир авлоди Навоий ижодининг кўпчиликка номаълум бўлган томонларини тадқиқ этишмоқда. Ана шу “Навоийга армуғон”нинг иккинчи китоби

сифатида юзага келган ушбу тўпламга Республикамиз ҳамда университетимизнинг А.Ҳайитметов, Н.Комилов, Ғ.Мусина, С.Аширбоев, Б.Тўхлиев, Б.Акрамов сингари атоқли олимлари билан бир қаторда К.Муллахўжаева, З.Машарипова, И.Азимов, И.Йўлдошев, С.Раҳимова сингари истеъдодли ёшлар ҳам ўз тадқиқотлари билан иштирок этишган. Улар устозлар анъанасини муваффақият билан давом эттиришмоқда. Мажмуадан жой олган аксарият мақолалар Навоий ижодининг кам ўрғанилган жиҳатлари таҳлиliga бағишланган. Мазкур кузатишлар, шубҳасиз даҳо санъаткор меросини тагин ҳам теранроқ идрок этишга кўмаклашади. Ўйламизки, ушбу китоб буюк адиб таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан илм-адаб аҳлига мўносиб тўхфа бўлади.

Б.Ғ.ҚОДИРОВ

Низомий номидаги Тошкент Давлат
Педагогика университетининг ректори,
техника фаилари доктори, профессор

РУҲИЯТ СЕҲРИ

ИЛК НАВОИЙШУНОСЛАР

Ҳар бир фанни, шу жумладан, навоийшунослик фанини ҳам унинг тарихидан ажратиб қарани мумкин эмас. XX асрда навоийшунослик адабиётшуносликнинг муҳим бир соҳаси сифатида катта ютуқларни қўлга киритди.

Ўзбекистон мустақилликка эришган шароитда эса Алишер Навоий ва унинг адабий-илмий меросини ўрганиш янада юқорироқ савияга кўтарилди. Навоийшунослик тарихини ўрганишга машҳур тилшунос ва адабиётшунос олим А.К. Боровков “Родоначальник узбекской литературы” (Тошкент, 1940) тўпламида босилган “Изучение жизни и творчества Алишера Навои” мақоласи билан, таниқли шарқшунос олим Е.Э. Бертельс “Навои” (Москва-Ленинград, 1948) китобининг “История изучения Навои” қисми билан муҳим хисса қўшдилар. Бу йўналишдаги ишлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Маълумки, 1988 йили М. Холбековнинг “Ўзбек адабиёти Францияда” деган рисоласи эътибор қилинди. Бу китобда махсус бир боб “Алишер Навоий ижоди Францияда” деб аталади. Умрбек Сотимовнинг “Инокордан икромгача” (Урганч, 1994) деган монографияси эса махсус равишда Навоий ҳаёти ва ижодининг Германияда ўрганилиш масалаларига бағишланган.

Бизда Навоий ҳаёти, ижоди ва унинг муайян асарлари яхши ўрганилган. Аммо, навоийшунослик тарихи яхлит ҳолда тўла ўрганилган эмас.

Назаримизда, Навоий ҳаёти, у яшаган тарихий давр, улуғ шоир ижоди юзасидан кўп ва илмий жиҳатдан салмоқли тадқиқотлар яратишда Ўзбекистон олдинги ўринлардан бирини эгаллайди.

Навоийшунослик тарихини ёритишда эса биз илк навоийшуносларнинг фаолиятига ҳам жиддий эътибор бермоғимиз даркор. Мен бу ўринда шу мавзуга оид баъзи мулоҳазаларим билан ўртоқлашмоқчиман.

Навоий ва унинг асарлари ҳақида биринчи фикр билдирган кишилар - бу унинг замондошлари бўлиб, ушбу масалага қисман И. Султонов ўзининг “Навоийнинг қалб дафтари” китобида (Тошкент, 1968, 1969) тўхталиб ўтган. Шарқшунос Бўрибой Аҳмедов эса “Навоий замондошлари хотирасида” деган китобида (Тошкент, 1986) Навоийга замондош бўлган Абдурахмон Ҳомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Бобур, Восифий ва Содиқбек Содиқий асарларидан буюк шоир ҳақида мавжуд маълумотларнинг муҳим қисмларини келтирган.

Навоийшуносликнинг ўзига хос бир хусусияти шундаки, Навоийни, хусусан, унинг асарларини навоийшунос олимларнинг тадқиқотлари, изох ва шарҳларисиз тушуниш ва улардан самарали фойдаланиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам XVI-XVII асрлардан бошлабқ Навоий асарлари учун “Абушқа”, Толъ Имонийнинг “Бадоеъул-луғат”, Мирзо Маҳдихоннинг “Санглоҳ” каби луғатлар тузилиши бежиз бўлмаган. Бу луғатларнинг

муаллифларини ўз даврининг энг яхши навоийшунослари деб ҳисоблаш мумкин.

Аслида, навоийшунослик шоир ҳаётлик давридаёқ бошланган. Улуғ шоир ва унинг асарлари тўғрисида биринчи бўлиб, ким фикр билдирган, деган саволга “Навоийнинг қалб дафтари” китобида Иззат Султонов жавоб қидирган ва тонган. Чиндан ҳам Навоий Саййид Ҳасан Ардашер ҳаёти ва фаолиятини ёритишга бағишлаган асарида ҳижрий 860 йили (мелодий 1455-56 йиллар) ҳақида гап борганда, яъни, Навоий 14-15 ёшларда эканида, устози унинг:

Фурқатиндин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар...

Ул паривашким, бўлибмен зору саргардон анга,
Ишқдин олам машга ҳайрону мен ҳайрон анга...

каби матлаълар билан бошланган ғазалларини ёддан ўқиб, ҳузур қилгани, хусусан унинг шеърдан олинган:

Лабинг кўргач, илигим тишларам ҳар дам таҳайюлдин;
Ажаб ҳолатки, тутмай болни, бармоқ ялайдурмен...

байти ҳамда унинг маснавий асаридан олинган:

Ҳар нечаки пухта бўлса тадбир,
Берур анга ғўшмол тақдир...

каби байтлар унга жуда ёрқани ҳақида хабар қилади.

Тарихчи Хошдамир “Мақорим ул-ахлоқ”да хабар беришича, тахминан худди шу йиллари, яъни болалиги тугаб, йигитлик вақти бошланган бир пайтда, Навоий Лутфий билан учрашган бўлиб, ёш шоир унинг илтимосига кўра ўзининг машҳур:

Оразин ёнқоч, кўзумдин сочилаур ҳар лаҳза ёш -
Бўйлаким, пайдо бўлаур юлдуз нихон бўлғоч куёш,-

деб бошланган ғазалини ўқиб берган. Маълумки, бу ғазални эшитган, ёш 90 дан ошган Мавлоно Лутфий бу шеърга жуда юқори баҳо бериб, иложи бўлса, ўзининг ўн-ўн икки минг байтдан иборат шеърларини шу ғазалга алмашишга тайёр эканини айтган.

Бинобарин, биз, илк навоийшунослар деганда биринчи қилиб шу кишиларнинг табаррук номларини навоийшунослар рўйхатига ёзиб қўйишимиз керак.

Гарчи, улар Навоий тўғрисида фикрларни йўл-йўлакай, оғзаки равишда баён этган бўлсалар ҳам, уларнинг фикрлари Навоий ҳаёти ва ижодий тараққотида муҳим роль ўйнаган. “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”

рисоласида қайд этилишича, Саййид Ҳасан шу ёшдаги Навоийни тасаввуф йўлига кириш, шеър ёзиш билан ҳам муттасил шуғулланишга тарғиб этган: “Ва (Саййид Ҳасан) бу фақирни фақр тариқиға далолат ва ириод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди”¹. Яна шуниси ҳам эътиборлики, Навоий шу ёшдаёқ ўз шеърлари билан танилган бўлиб, унинг тўғрисида бу каби улуг зотлар билдирган фикрлар оддий мақтов бўлиб қолмай, катта асосга эга бўлган.

Расмий навоийшунослик, албатта, Навоий ҳақидаги хатга тушган ҳолда, китоб ёки мақола тарзида ёки адабиётга оид асарларнинг таркибида юзага кела бошлаган. Бу даврда Навоийга энг яқин турган ва унинг кўп асарлари яратилишининг шохиди, айрим ҳолларда яқин масалаҳатчиси бўлган киши Абдурахмои Ҷомий эди. Навоий Ҷомий билан йнгитлик вақтида танишган бўлса ҳам, лекин, улар ўртасидаги ижодий ва дўстона яқинлик 70-йилларнинг бошларида, Навоий уш Ҷузига пир деб танигандап кейин юқори даражага кўтарилди, дейиш мумкин. Ҷомийнинг Навоий асарларидан “Тухфат ул-афкор” қасидасига берган баҳосини унинг “Навоий ҳақидаги илк мулоҳазаларидан бири” деб қараш жоиз. Бу тўғрида Навоий “Хамсат ул-муғаҳаййирин” ҳамда “Муҳокамат ул-луғатайн”да хабар беради. Ҷомий Навоийнинг ушбу қасидасининг матлан билан танишгандаёқ унга ғоят юқори баҳо бериб: “Бу маншури давлат сипехр токиға осилса ери бор ва бу тўғройи саодатни муштариий бўйниға овеза қилса мужиби мубоҳат ва ифтихоридур”, - деган экан.²

Ҷомий Навоий ва унинг ижоди тўғрисида “Хафт авранг”га кирган “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун”, “Хирадномаи Искандарий” достонларида, “Баҳористон” асари ва ўз девони дебочасида муҳим фикрларни ҳамда қимматли маълумотларни қолдирган. Ҷомийнинг қайси асарларида Навоий ҳақида нималарни ёзгани “Хамсат ул-муғаҳаййирин”да махсус қайд этилган. Ҷомий “Хирадномаи Искандарий” достонида Навоий “Хамса”си ҳақида қуйидаги каби мисраларни ёзар экан, унинг “Хамса”сига биринчи бўлиб Ҷомий энг юксак баҳони берган, - дейиш мумкин:

Ба тахсис панже, ки сарпанжа зад,
Ба шере, ки сарпанжа аз Ганжа зад.
Ба туркизабон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад муҳри лаб.
Зи чарх офаринхо бар он килк бод,
Ки ин нақши матбу аз он килк зод.
Бу бахшид бар форсигавҳарон,
Ба назми дари дурри назмоварон,
Ки гар будӣ он ҳам ба назми дарӣ,
Намонди мажולי суҳангустарӣ.
Ба мезони он назми мўъжазнизом-
Низомӣ кӣ будино Хусрав кадом.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Т. 1967, 77-саҳифа.

² Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, 123-саҳифа.

Жомий ўзинишг “Баҳористон” асарида ҳам Навоий ижодига махсус тўхталиб, унга шарқ адабиёти контекстидагина эмас, жаҳон адабиёти контекстида баҳо берган,-дейиш мумкин. Чунки, бу даврда форс-тожик адабиёти энг ривожланган адабиёт эди. Навоий умуман “зуллисонайи” шоир бўлганини, лекин, майли туркий тилдаги адабиётда кучлироқ бўлганини таърифлаб, Жомий бу асарида ёзади: “Ва агарчи вайро ба ҳасби табиат ва вусъати қобилият ҳар ду нав шеър - туркий аз форсий муъассар аст, аммо майли таъби вай ба туркий аз форсий бештар аст. Ва ғазалиёти вай ба он забон аз даҳ ҳазор зиёдаги ҳоҳад буд. Маснавиёте ки, муқобалаи “Хамса”йи вукӯъ ёфта, ба си ҳазор наздик. Ва ҳамоно ки ба он забон аз вай ва беҳ аз вай шеър нагуфта аст ва ғавҳари назм насуфта”.¹

Таржимаси:

“Ва у (Навоий)нинг ўз табиати ва қобилиятининг кенлиги ҳар икки тилда - туркий ва форсийда ёзиш имкоини бера ҳам, аммо таъбининг истаги форсийга қараганда туркийга ортиқроқ эди. Ўша тилда унинг ғазаллари ўп минг (байт)дан ошиқроқдир. Низомий “Хамса”сига жавобан маснавийлар ҳам ёзган бўлиб, ўттиз минг (байт)га яқиндир. Ва бу замонда бу тилда ҳеч ким ундан кўп ва ундан яхши ёзмаган ва назм ғавҳарини тизмаган”.

Жомий Навоий асарларининг ҳажми тўғрисида ҳақиқатга яқин маълумотни бериш билан унинг ижодида асосий ўрин лирик шеърляти ва “Хамса” таркибидаги достонларига, шоирнинг туркий шеърятда тутган ўрнига ҳам ниҳоятда тўғри баҳо берган. Бунда “Баҳористон”нинг 1487 йилда ёзилганини ҳам, Навоий ўз лирик шеърларини бир ерга жамлаб улгурмаганини назарда тутиш зарур. Орада бир қанча йиллар ўтиб Захириддин Мухаммад Бобур “Бобуринома”да Навоийнинг туркий шеърятда тутган ўрини ҳақида: “Алишербек назирни йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубдурлар, ҳеч ким онча кўп ва ҳўб айтқои эмас”, - деб ёзар экан, бу гапни биринчи бўлиб Жомий айтганини унутмаслик керак.

Маълумки, XV асрнинг энг йирик адабиётшуносларида бири Давлатшоҳ Самарқандий эди. Унинг адабиётшуносликдаги шоҳ асари “Тазкират уш-шуаро” бўлиб, бу асар ҳам Жомийнинг “Баҳористон”и каби 1487 йили яратилган эди. Давлатшоҳ бу тазкирани Навоийга бағишлаш билан бирга Навоийни у ҳам Жомий сипгари Шарқ адабиёти контекстида баҳолаган, хусусан форс-тожик адабиётининг Фирдавсий, Низомий, Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Саъдий каби намояндалари қаторида таъриф ва тавсиф этган.

Давлатшоҳ ўз тазкирасида Навоийни, аввало, тарихий шахс сифатида характерлаб, бундай кишилар тарихда ҳадеб дунёга келавермаслигини, бундай зотлар пайдо бўлгунча дунё икки бор айлангани лозимлигини, унинг шахсини ортиқча улуғлаш эса “офтоб ёруғ” дейиш билан баробар эканини таъкидлайди. Шундай бўлса ҳам Навоийдек оламга танилган киши тўғрисида маълумотлар беришга қиринлар экан, у биринчи галда шоир таржиман ҳолига оид баъзи маълумотларни, яъни унинг ҳаёт йўлига, улур

¹ Абдурахмон Чоми, “Баҳористон”, Душанбе. 1966, 110-111 с.

сўз устаси, буюк давлат арбоби бўлиб етишиши билан боғлиқ муҳим омиллари ва босқичлари (Шарофатли мақоматларидан бир қисмини) кўрсатиб ўтиш зарурлигини айтади. Чунки, унинг фикрича, “бу хусусда нима дейилса ҳам (бошқаларга) ибрат бўлғусидур”.¹

Давлатшоҳ бу ўрида Навоийнинг оддий бир оиладан бўлмасдан, балки “Чигатой улусининг улуғларидан бўлиб, Султон Абулқосим Бобур ҳукмронлиги даврида султоннинг яқин кишиси сифатида мамлакатни идора” қилган бир кишининг фарзанди эканлигини алоҳида таъкидлайди. Давлатшоҳ Навоий тарбиясида отасининг хизмати катта бўлганини алоҳида кўрсатиб ўтган. У ёзади:

“Бениҳоят фозиллигидан ҳамма вақт ўғлига фазилат ўргатди, тамом ҳимматини содатманд фарзандини илм-ҳунар безаклари билан зийнатлаш ҳамда ҳидоят нурлари билан равшан қилишга сарф қилди”. Абулқосим Бобурнинг Навоийга таъсири катта бўлган: “Ул улуғ амир (яъни, Навоий) юқорида зикр этилган маърифатли подшоҳ замонида унинг ҳашамати ва улкан ҳиммати билан ҳамма вақт фазилат орттиришга интилди, фазл эгаларининг суҳбатини топди, керакли таъби ва ўткир зеҳни шеър айтиш, ўтмиш тарихини ўрганishга қаратилди. Ёшлик пайтидаёқ икки тил эгаси - туркийда соҳиби фан, форсийда фазл эгаси бўлди”.

Давлатшоҳ ёзишча, Абулқосим Бобур ёш Навоийга шахсан ғамхўрлик қилган, меҳрибонлик кўрсатган, руҳан рағбатлантирган вақтлари ҳам кўп бўлган. Давлатшоҳ ёзади: “Султон Абулқосим Бобур сўзамол ва ҳунарпарвар подшоҳ эди, ҳаммавақт улуғ амир (Навоий)га таъбининг мулоимлиги ва зийраклиги учун офаринлар ўқир эди, баъзи пайтларда улуғ амир (Навоий) битган туркийча ёки форсийча шеърларни мутолаа қилар, таъбининг қудрати ва шарофатли сўзларининг ширичилигидан таажжубланарди, бедариг марҳаматидан баҳраманд қилар ва хайрли дуолари билан қўллаб-қувватларди...”

Юрт бошлиғининг баъзан бир оғиз сўзи ҳам бошқа бир одамнинг ҳаётида нақадар катта аҳамиятга эга бўлишини тўғри тушунсак, шундагина Навоий ҳаётида Абулқосим Бобурнинг хизматларига тўғри баҳо бера оламиз,- деб ўйлайман. Менинг назаримда, умуман биз улуғ шoir ҳақида ёзилган ишларда Навоийнинг ўсиб унишида илк бор Абулқосим Бобурнинг катта ижобий роль ўйнаганини ҳали тўла кўрсатганимиз ва тан олганимиз йўқ.

Давлатшоҳ Хусайн Бойқаро подшоҳлиги даврида Навоийнинг энг юксак мартаба ва обрў-эътиборга сазовор бўлгани ва ўзидаги донишмандлик, арбоблик, саховатиешалик, маърифатпарварлик, юксак одамийлик билан боғлиқ барча фазилатларини намоён этганини яхши таърифлаб ўтган.

Давлатшоҳ Навоий асарларига баҳо беришга келганда, аввало, унинг Низомий “Хамса”сига туркийчада қилган жавоби бор бўлиб, “улуғ амир (Навоий)дан аввал бирон кимса бу қадар фазлга эга бўлолмаган.

¹ Давлатшоҳ тазкирасидан иқтибослар Б. Аҳмедов таржимасида келтирилмоқда (А.Х.).

Дарҳақиқат. Ўша дostonда у фасохатнинг додини берган¹. Ўз гапнинг исботи учун у аввало Навоий дostonларининг юксак бадийлигини кўзда тутиб, “Лайли ва Мажнун” дostonидан икки байт келтиради ва баҳор тасвирига бағишланган бу икки байтда унинг ёзишича, “баланд ташбеҳлар, теран ўй-хаёллар мавжуддир.

Марз узра килр себарға жавшан,
Шашпар кўтурур бошиға савсан.
Лола варакин бериб сабоға,
Бағри кародек учар хавоға.

Ушбу мисолдан кейин Давлатшоҳ бу байтларни кўзда тутиб: “Унинг латиф таъби, бошқа байтлардаги юксак санъатлар ва бадийлик шу икки байтдан ҳам маълум”, - дейди². Навоийнинг девони ҳақида эса у: “Улуғ амирнинг туркий девони ҳукмдорлар ҳамда кибор йиғинларига безакдир, арғанун навоси бенаволар ушшоғини тўғри йўлга бошлар, қаламининг гижир-гижирдан муҳолифлар мағлуб, хусравоний оҳанги Султон Хусайнға маҳбубдир”, - деб ёзади. Тазкира муаллифи ўзининг ушбу таъриф ва мақтовлари исботига Навоийнинг тасаввуфий мазмундаги:

Ё Раб, ул ой хусни эл фаҳмиға номафҳум қил.
Бўйла мавжуд этмасанг, аввал мени мағдум қил,-

матлаи билан бошланган ғазалини мисол қилиб келтиради. Давлатшоҳ ҳам Навоийнинг “Тухфатул-афкор” қасидасига юксак баҳо берган. Давлатшоҳ бу асарида Навоийнинг хайрия бишолар қуриш ва бошқа ободончиликка доир фаолиятини кенг ёритиш билан бирга унинг илм-фан, маданият, адабиёт ва санъат соҳасидаги хомийлик ишларини анча мукамал кўрсатган. Тўғрироғи, Давлатшоҳ Навоий фаолиятининг 1487 йилгача бўлган даврини ёритган. Ўзи 1495 йили вафот этган. Тазкирадаги ўз мақоласини у Навоий тўғрисидаги муламмат-қасидаси билан тугаллаган. Қасидада қуйидаги каби мазмун жиҳатидан ҳам, бадийят жиҳатидан ҳам ғоят гўзал байтларни ўқиш мумкин:

Ончунон к-аз мақдами Сайид шуда Ясриб азиз,
Гашт дорул фазли олам аз вужуди ў Ҳири.
Баҳри ҳикматдур онинг зебо замири равшани,
Лўълўйи манзуми ул баҳри шарафининг гавҳари³.

Бу ўринда Давлатшоҳ Мадина шаҳри пайғамбаримиз шарофати билан қандай азиз ва муқаррам бўлган бўлса, Хуросон пойтахти-Ҳирот ҳам Навоий туфайли оламнинг энг гўзал шаҳрига айланганини, унинг ақли

¹ Ўша китоб, 15-16-саҳифалар.

² Ўша китоб, 16-саҳифа.

³ Ўша китоб, 17-саҳифа.

ҳикмат денгизи, шеърятни эса шу денгизнинг гавҳарлари эканини юксак адабий дид билан ифодалаган.

Навоний замондошларидан Навонийга яқин ва ўз асарларида унга муносиб ўрин ажратган олимлардан яна бири тарихчи Мирхонддир. Мирхонд ўзининг Навоний ҳомийлигида яратган улуғ асари “Равзатуссафо”да бир қанча бобларда Навонийнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятининг турли давлари ва ранг-бараиғ қирраларини конкрет ва ҳаққоний ёритиб берган. Мирхонд бу асарида гарчи Навонийнинг ижодкорлигини қаламга олмаган бўлса ҳам, лекин унинг ҳаётини яхши изоҳлаб бериши шоир асарларидаги кўп масалаларни тўғри тушириб олишимизга ёрдам беради.

Албатта, бу даврда энг яқин, унинг ҳар бир ёзган асаридан яхши хабардор, бир неча қочоқлик йилларини ҳисобга олмаганда, қолган вақтларда доим у билан бирга бўлган яна бир киши-бу Хусайн Бойқаро эди. Хусайн Бойқаро Навонийдан 6 яшар катта бўлиб, унинг олдидан ёши катталиқ ҳуқуқи бор эди. Хусайн Бойқаро ким бўлишидан қатъий назар, Навонийга болалиқ чоғидан меҳри тушган, уни севар, унга ишонар, унинг адабий дилини юқори баҳолаб эди. Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтига ўлтиригандан кейин (1469 йил), улар орасидаги дўстлик, ҳамма соҳада бир-бирга суяниш туйғуси янада кучайди. Айни вақтда уларнинг ўзаро муносабатлари самимийликка, бир-бирга талабчанликка асосланган бўлиб, ҳар қандай масалани, шу жумладан ижодий масалаларни ҳам ақл билан тўғри ҳал этиш, гапнинг ростини айтиш, нуқсон ва камчиликлардан кўз юммаслик уларга хос энг яхши фазилатлар эди. Масалан, Навоний узоқ вақт ўз шеърларини йиғиб девон тузишга шошилмаган. Лекин халқ орасида, шеър аҳллари орасида бундай девонга эҳтиёж катта эди. Девон тузишга маънавий ҳаққи бўлган Навоний фаолиятида бундай камчиликни кўрган Хусайн Бойқаро фақат ёш улуглик томондан эмас, балки шоҳлик мавқеъидан ҳам фойдаланиб Навонийга ўз шеърларидан девон тузишни буюради ва ҳеч қандай ваз ва баҳона қабул қилинмайди, дейди. Навонийнинг “Бадоеул-бидоя” номли биринчи девони шу йўсинда юзага келган эди. Навоний шу девонга ёзган дебочасида Хусайн Бойқаронинг унинг шеърятига қандай муносабатда бўлгани, яхшиларини ўз ҳузуридаги адабий мажлисларда ўта ижобий баҳолаб, камчиликлари бўлса уларни айтгани, уларни тузатишга ёрдам бергани ҳақида қуйидаги гапларни айтган эди: “Аmmo ул ҳазратининг кимё хосиятлик илтифотларидин ва икбир манфаатлиқ мууроотларидин мулозаматда беихтиёр ва убудиятда девонавор эрдим... Ва дурабор тилига мажлисда баъзи абётим мазкур ва гавҳарнисор илигига мафоҳилда баъзи газалиётим мастур бўлур эрди. Ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак била айбдин мубарро ва гоҳи маонийимдин футурин ислоҳ қилмоқ билап нуқсондин муарро қилур эрди. Баъзи байтиким бирор номуносиб лафзи чиқиб, бир даста субҳа ичра бир дурри шахвар торгқондек, бирор ноҳашжор байтқа хат уруб, бир бузуғ дашт ичра бир қасри зарнигор ясағондек, бирор байтға дахл берур эрди”¹.

¹ Алишер Навоний. Мукаммал асарлар тўплами, I-том, 1987.

Бу маълумотлардан Хусайн Бойқаронинг Навоий шеърлари ҳақида конкрет нима дегани маълум бўлмаса ҳам, бу икки ижодкорнинг яқиндан ижодий ҳамкорлик қилгани, унинг шеъринининг баланд шарвоз қилишига Хусайн Бойқаро чин дилдан ўз ҳиссасини қўшгани яққол сезилиб турибди. Кейинчалик “Хазойинул-маоний” дебocasида куйидагиларни маълум қилади: “... эллик, олтинчи ё юз ғазалга яқин йиғилса эрди, Ҳазрат Султон Соҳибқироннинг фирдавс осо суҳбатида ва фарсо хазратида ҳозир қилиб, арзаг еткурур эрдим ва ул ҳазрат уларга шафқат юзидан боқиб, қайси маъни шўхинингким, таркиби хилъатида ва алфози кисватида зоеъ жавҳаридин номуносиблиғ маълум қилса, ўз хизонаи хотирлари ганжинасидин ёкуту лаъли рангин ва гавҳару дурри самин била зебу зийнатқа табдил еткуруб, ҳар ғазалини тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди”.

Навоий сўзларидан шу нарса маълум бўладикки, Хусайн Бойқаро улур шоир шеърларига миллат ва давлатнинг бойлиги сифатида қараб, уларни қадрлаган ва шоир девони, ундаги ҳар бир шеър мумкин қадар юксак савияда бўлишини истаган.

Хусайн Бойқаронинг Навоий ижоди ва унинг мамлакат ҳиётидаги муҳим аҳамияти ҳақидаги фикри машхур рисоласида айниқса ёркин акс этган. У ёзади: “... тахаллуси “Навоий”га машхурдур ва ашъорида бу тахаллус мастдур. Турк тилининг ўлгон жисмига Маснх ансофи била рух киюрди ва ул рух тонқошларга туркий ойин алфоз тору нудидин тўқулгон ҳудла ва ҳарир кийдурди ва сўз гулистонида навбахор табиғидин равон осо ёгинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарёсиға саҳоб фикратидин рухпарвар қатралар била гуноғун дурлар сочти. Ҳар сиф шеър майдониғаким, таковар сурди, у кишварни тифи забон била ўз хиттаи тасарруфиға киюрди...”¹.

Бу рисолада Хусайн Бойқаро Навоий ҳақидаги фикрларини куйидаги ружуъ сазъати асосида яратилган рубоийси билан якунлаган эди:

Эрур сўз мулкнинг кишварситони;
Қаю кишварситон, -хусравнишони.
Дема хусравнишонким, -қахрамони;
Эрур, -гар чин десам, -соҳибқирони.

Улур сўз устаси ҳақидаги Хусайн Бойқаронинг бу гузал сатрлари Навоий шеъринининг буюк истиқболи ҳақидаги башорат бўлиб, худди бугун ёзилгандай.

Навоийга, унинг ўзбек адабиёти ривожидидаги тарихий хизматлари юзасидан бу даврда яшаб ижод қилган, асарлар ёзган Атоуллоҳ Хусайний, Шайхим Сухайлий, Абдуразоқ Самарқандий, Бишош, Абдулла Ҳотифий ва бошқалар ҳам яхши фикрлар билдирганлар.

Навоий тўғрисида ўзгаларнинг ноёб фикрларини изҳор этган, бу тўғрида ҳатто китоблар ёзган яна бир гуруҳ олимлар ва шоирлар борки, улур Навоий ҳаёт вақтида нисбатан ёш бўлганлар. Улар ўз асарларини эса

¹ Ўша китоб, 226-саҳифа.

Навойи вафотидан кейин ёзганлар. Мен бундай муаллифлар қаторига тарихчи Хондамир, адиб Зайниддин Восифий, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мирза Муҳаммад Ҳайдар, Убайдий кабиларни қаритган бўлар эдим. Масалаи, Хондамир Навойи ҳаёти ҳақида манокиб жанрида махсус китоб ёзиб, уни “Мақоримул-ахлоқ” деб атади. Навойи таржиман ҳолини ўрганишда бу асар биричи даражали аҳамиятга эга. Шу билан бирга у ўзининг “Хулосатул-ахбор” асарида ҳам Навойига тўхталиб, муҳим маълумотларни баёи этади. Зайниддин Восифий эса ўзининг “Бадоеъуль-вақоъ” асарида Навойи ҳаётига доир воқеалар тасвирига махсус бир бўлимни бағишлади. Бобурнинг “Бобурнома” асарида эса Навойи ва у яшаган ижтимоий-сиёсий ва маданий муҳит янгича қарашлар билан ёритилиб берилди. Мирза Муҳаммад Ҳайдар ҳам “Тарихи Рашидий” асарида Навойи ва унинг бир қанча замондошлари тўғрисида маълумотлар беришни фарз деб билди. Булар ҳаммаси шуни кўрсатадики, Навойига бўлган кизиқиш шоир вафотидан кейин янада кучайган. Адабиёт тарихида ўлгандан сўнгги ўз баҳосини олган ёзувчи ва шоирлар кўп. Улардан фарқли ўлароқ Навойи эса ҳаётлигидаёқ буюк шоир, олим, давлат арбоби ва маданият ҳомийси сифатида ўз баҳосини олган эди. Унинг замондошлари гарчи улуғ шоир асарларини ҳозирги тушунчамизда таҳлил этиб бермаган бўлсалар ҳам, моҳият эътибори билан улар Навойининг ўзбек адабиётини, адабий тилини ривожлантириш, ўз даврида маданий ҳаётни тараққий эттириш соҳасидаги тарихий хизматларига тўғри баҳо беришга эришганлар. Шунинг учун ҳам биз бугунги кунда илк навоийшуносларнинг хизматларини ҳеч қачон унутмаслигимиз ва улардан ўз илмий тадқиқотларимизда фойдаланишимиз, уларнинг фикрларини янада ривожлантиришимиз ҳамда чуқурлаштиришимиз зарур.

Ғолима МУСИНА

МЕҲИНБОНУ-АЛИ ҚИЗ

Алишер Навойининг буюк даҳоллиги шу ердаки, унинг илмий ҳофизаси бир инсон, бир мамлакат доирасидагина чекланиб қолмаган. У бутун жаҳон донишмадлари қаторидан жой олгандир. Навойининг инсон деган сўз буюк зотнинг ҳаёти ва ижоди билан чамбарчарс боғлиқдир. У давлат арбоби ҳам инсонларнинг ғамхўри бўлиши билан бирга, ўз шахсий ҳаётида ҳам чин инсон эди. Унинг лирик шеърларида, эник ва илмий асарларида ҳам шу концепция сезилиб туради.

Асар қаҳрамонларини яратишда, айниқса “Хамса”сида буюк шоир тор миллий доиралардан юқорига кўтарилагани яққол кўзга ташланади. У барча халқларнинг вакилларига адолат кўзи билан қарайди, уларнинг урф-одатларини ҳурмат қилади, жамият аъзоларини мансабига, давлатига қараб эмас, инсоний фазилатларига қараб ардоқлайди. У яратган қаҳрамонлар ирқий, жинсий, миллий, диний айирмаларга парво қилмайдилар. Уларнинг мезони - инсоний фазилатлардир.

Айниқса, “ХАМСА”да яратилган хотин-қизлар тимсоллари бунга намунадир. Чин ҳукмронининг ўғли Фарҳод армани Ширинни севиши билан бахтиёр, эронлик Шопур Фарҳоднинг энг яқин дўсти. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида арман халқининг ҳукмрони Меҳнубону тимсолини яратар экан, уни ўша давр подшолари, ҳукмронлари билан бир қаторга қўяди, инсоний қадриятлар жиҳатидан кўнinchа даврининг машҳур подшоли Хисравдан юқори поғонага кўтаради. Меҳнубону Хисравнинг дабдабали саройи-ю, от ҳуркитар савлати-ю, сапоксиз лашкаридан ҳам кўрқмайди. У чет юртдан келган Фарҳоднинг меҳнатсеварлиги, инсонпарварлиги, арман халқининг тоғ қазишдаги машаққатли меҳнатига қараб, раҳми келиб:

Хунарни асрабон иеткумдур охир,
Олиб тупроккаму кеткумдур охир...

деб, ёшлигида тош йўнишга ўрганган хунарнини ишга солишни ҳам ҳайрон қолдиради. Фарҳод шох ўғли бўлишига қарамай, ўзини камтар тутади. У Ширинга самимий ошиқ, унга жонини беришга тайёр. Фарҳоддаги бутун инсоний фазилатлар арман маликасининг меҳр-оқибатига сазовор бўлади. Угина эмас, Меҳнубону саройидаги ўнга олима қиз билан Фарҳоднинг суҳбати, савол-жавоблари, бир томондан, Фарҳоднинг катта илм эгаси эканини кўрсатса, иккинчи томондан, Меҳнубону давлатида илм-фанга катта шароит яратиб берилганидан дарак беради. Бу тасодифий нарса эмас ёки Навоий ўз салафларидан олган анъана ҳам эмас эди. Бизга маълумки, ўрта асрларда туркий халқларнинг кучли давлати майдонга келган эди. Ҳар бир халқнинг маданий юксаклиги унинг хотин-қизларга бўлган муносабат билан ўлчанади. Навоий Меҳнубону, Искандарнинг онаси Бону, Равшанақ ва Меҳрнубо, Лубати Чин ва Дилором, Ширин каби бадий тимсолларни яратишда ўз даврига яқин бўлган тарихий шахслар, тарихий воқеалардан хабардор эди.

XIII асрда Карманада ҳукмронлик қилган Қутбиддин вафотидан кейин унинг беvasи Қутлуғ Туркон Хотун бир неча йил Карманада регентлик, сўнгра мустақил ҳукмронлик қилади. Ундан кейин қизи Подшоҳ Хотун Абака хон вафотидан кейин ҳукмронлик қилган эди. Қутлуғ Туркон вафотидан кейин унинг қизлари Подшоҳ Хотун ва Биби Туркон онасининг жасадини Карманага олиб келиб, Туркон Хотун қурдирган муҳташам мадраса ҳовлисига дафн эттирган эдилар. Демак бу асрда мадрасаларда диний билимлар билан бирга дунёвий билимлар ҳам ўқитилган. Унда хотин-қизлар ҳам ўқинган.

Меҳнубону саройидаги Дилосо-ю, Дилором-у, Гуландом-у, Суансо-ю, Нариваш каби 10 та қизнинг Фарҳод билан суҳбат қилиши, ҳар бири бир соҳанинг олимаси эканлиги ҳам афсона эмас, ҳаётийдир. Подшоҳ Хотуннинг шоирлиги, гўзаллиги, чиройли хат ёзиши, Қуръони Каримни ўз қўли билан кўчирганлиги ҳақидаги маълумотни кўп тарихчилар ва адабиётшунослар эслайдилар. Улардан: Шамсиддин Сомий Подшоҳ Хотуннинг Ифқатий таҳаллуси билан ёзган шеърларидан намуналар

келтирган. Маҳмуд Зеҳний, мушый Насриддин, Мирход, Ҳамидуллоҳ Қазвиний ва Еврона, рус арқшунослари унинг қобилиятига, шеърларига катта баҳо берганлар, “нарда ичидаги сўз устаси” деб аташган. Бундай маллкалар ва шоиралар кўп бўлган. Буюк Амир Темур салтанати даврида ва теурийлар ҳукмронлиги вақтида давлат-жамоат ишларида фаол қатнашган аёллар ҳам озмунча эмас эди. Уларни биз қисқагина эслаб ўтаск бўлади.

Асли она уруғи томонидан машҳур Қутдуг Турконлар авлодидан бўлган Амир Темурнинг буюклиги, ишбилармонлиги ана шу ғайратли оналари генидан бошланган бўлса ажаб эмас. Қўйлаб мамлакатларни бирлаштириб, марказлашган буюк давлат тузган Амир Темур бир-бири билан муҳолифатда бўлиб турган майда давлат халқларига тинчлик олиб келди. У уста сибсатчи, удабурро ҳукмрон бўлиб “бутун куч адолатда” эканини иебот қилди. Теурийлар салтанатида турли мамлакатлар билан мадания алоқалар ўрнатилди. Катта мадрасалар, хонақоҳлар қурилди. Бу даврда қўйлаб олимлар, шоирлар етишиб чиқдилар. Бунинг тирик гувоҳи бўлган Навоий ижодидаги мадания ҳаётининг юқорилигини кўрсатувчи тимсоллар шу давр ҳаётининг акс садоси эди.

Амир Темур шарнат қонусларига суялган ҳолда иш кўрар, шариатнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қоидаларини ҳурмат қилар, ота-боболар ўрфу-одатларини оёқ ости қилдирмас эди. Унинг сарйида хотин-қизларнинг фаол қобилияти ҳам кадрлар эди. 1404 йили Испания элчиси Клавихо Амир Темур қабулида бўлган вақтида ҳукмроннинг бир ёнида амалдорлари, бекари, иккинчи ёнида хотинлари ва ишбилармон аёллар ўтирганини ёзади. Амир Темурнинг катта хотини Сарой-мулкхоним, кичик хотинлари Туман оға, Тўқолхонимларнинг саройдаги мавқеи катта бўлган. Бибихоним - Сароймулкхоним қурдирган мадраса ва масжид бундан далалат бериб туради.

Амир Темурнинг ўғли Шохруҳнинг хотини Гавҳаршодбегим болалари ва невараларининг билим олишга катта хизмат қилди. Улуғбекнинг таниқли олим ва давлат арбоби бўлиб етишшида онаси Гавҳаршодбегимнинг ҳиссаси каттадир. Улуғбек қурдирган расадхона дунёдаги тўртта расадхонадан бири эди. Сарой ва мадрасаларнинг нештокига: “Толиб ул-илми фаризун ало қулди муслиман ва муслиматуни” (Илмга интилиш бутун муслмон эркак ва аёлларга фарздир) деб ёзиб қўйилган. Улуғбекнинг расадхонасида аёллар ҳам ишлаган.

Аристократ аёлларнинг давлат ишларига аралашуви, эрларига таъсири кейинчалик ҳам давом этди. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг катта онаси Эсон Давлатбегим, бобурийлардан Нури Жаҳон, мумтоз Аржуманд Бону, Зебинисо каби машҳур аёллар кўп ўтган.

Алишер Навоийнинг Меҳинбону тимсолини яратилшга туртки бўлган бундай мисолларнинг ҳаммасини ёзсак, мақоламиз доирасига ситмас. Меҳинбону Фарҳоднинг шох ўғли эканини билмай туриб, инсоний фазилатларни кадрлади. Унинг Ширишга бўлган соф муҳаббатини, Ширишнинг Фарҳодни севишини билгани учун ҳам Хисравдан келган совчиларга рад жавобини беради. Бир неча хотинлари бор Эрон шохига

севги эмас, балки ҳавас, маънашлик ҳукм суришини билади. “Ширин ўғил болалардай тарбияланган, эркаклар ҳақида эшитишни ҳам хоҳламайди”-деб баҳона қилади.

Алишер Навоий Меҳинбону тимсолини Али қиз, жанговар жангчи қилиб яратмайди. Уни Тумарисдай, Заринадай ёки Гулойимдай жангужадалларда тасвирламайди. Элчиларни ёки Фарҳодни қабул қилишда ҳам дабдабали саройда қабул қилади. Шунга қарамай, биз Меҳинбону, кейинчалик Ширин образларида уларнинг довжораклиги, қўрқмаслигини сезиб турамыз. Шунинг учун ҳам улар алив аёллардан қолшимайдилар. Бундай тасвир замонга зайил билан боғлиқдир. Халқ дostonларининг энг қадимги нухчаларида ҳам қизлар ўз турмуш йўлдошини танилашда йигитлар билан ёй отган, курашга тушган бўлса, кейинчалик улар номидан ака-укалари муҳолиф йигитлар билан куч сипашадилар. Бундай ҳолат ўрта асрларда Европада ҳам мавжуд бўлган. Йигитлар ўз севгилиси помидан ёки бирор ҳукмрон аёл номидан жангга кирганлар.

Хотин-қизларнинг бевосита жангларда иштирок этиши, эрлар билан баробар овга ва жангга бориши ҳақида юқорида айтган эдик. Биз буни “Қирқ қиз”, “Манас”, “Гўрўғли”, “Алпомни” дostonларида яққол кўрамыз. Қутб Хоразмий Низомий Ганжавийнинг “Хисрав ва Ширин” дostonини ўзбек тилига таржима қилар экан, дostonга янгиллик олиб кириб, ўз даври урф-одатлари, янаш тарзида тасвирлайди. Масалан: Меҳинбону Хисравни шаҳарда, ҳашиаматли саройда эмас, яйловда, табиатнинг гўзал қўйишда қимматбаҳо чодирда қабул қилади. Бу ер Мовароунахрнинг дарёлари соҳилидаги манзарани эслатади. Биз бу ерда Сирдарё ва Амударё соҳилларида ўғуз элига бекилик қилган 7 та қиз ва Кавказ тоғларигача егиб борган қирқ қиз, Гулойим, Олтинойларни эслаймыз.

Алишер Навоий Меҳинбону тимсолини тасвирлашда уни алп қизлардай сувори ҳолда кўрсатади. Фарҳод ва армани усталар тоғни кесиб, канал қазиб, чўлини обод қилини ишларни тамомлаганда, сув очиб маросимига Меҳинбону ва Ширин от миниб тоққа борадилар. Буюк шоир хотин-қизларнинг тўлақонли тимсолини яратиш учун “Хамса” дostonларида уларнинг яхши фазилатларини очиб бериш учун бир-бирини тўлдирувчи образлар яратди. “Ҳайрат ул-аброр”да яхши ва ёмон хотинлар ҳақида фалсафий фикрлар берган бўлса, “Лайли ва Мажнун”да самимий севги эгалари, “Сабъан сайёр”да ажойиб талағтли, қобилиятли аёллар, “Сади Исқандарий” ва “Фарҳод ва Ширин”да эса йирик давлат арбоблари, оқила, ишбилармон аёллар галлерейсини яратади. Хитой (Чин) императори томошидан соғва қилишган Лўъбаги Чин (Чин қўғирчоғи)ни Навоий дostonга тасодифан олиб кирган эмас. Ўрта Осиёлик туркий аёлларнинг жанговарлиги унда яққол кўриниб туради. Исқандар Зулқарнайннинг аскарлари ёввойиларга қарши жангга кирганда, ёввойилар бошлиғи майдонга чиқиб, ўзига тарафқаш тилаб турди. Энг яхши паҳлавонлар аввалги урушда асир тушиб кетган эди. Исқандар паҳлавонларининг ёввойилар бошлиғига рўпара бўлолмай турганда, майдонга нарда ёпинган баҳодир унга қарши тараф бўлиб чиқди, оғир олинувдан сўнг ёввойилар бошлиғини сизди, унинг илтимосига ишониб, ўлдирмади. Бу томошани

кўриб турган минглаб аскарлар ва Искандар хайрон қолишадди. Пардали баҳодирини Искандар ёнига чақириб, ким экашини суриштирганда, у совға қилинган Лубати Чин бўлиб чиқди. Искандар аввал бу аёлга нарво қилмай, Равшанак ва Меҳриозга уйланган эди. Лубати Чиннинг бундан алами бор эди. Шунинг учун у ўзини жанговарликда кўрсатишга аҳд қилди. Бу образни яратишда шоир хотин қизларни ҳамма соҳаларда эркаклардан қолишмаслигини кўрсатиб, Меҳриозу образини янада ривожлантирди.

Алишер Навоий аёллар тимсоллари севгида ҳам ман-ман деган эркаклардан руҳан устуи кўяди. Бир мисол; Искандар Равшанак ва Меҳриозга уйлангандан кейин, кўпроқ Равшанакни ҳурмат қилади. Бу ҳол Меҳриозга оғир ботади. Кунларлап бир кун Меҳриоз бунинг сабабини уйдан сўрайди. Искандар эса Меҳриозни севишини, лекин, Равшанакнинг отаси Доро катта подшо бўлганини, унинг ҳурмати туфайли Равшанакка эҳтиром кўрсатаётганини айтганда, Меҳриоз севги қошида подшо ҳам, гадо ҳам тенг эмасми? - дейди. Агар Равшанакнинг отаси буюк шоҳ бўлган бўлса, менинг ҳусним олдида жумла шохлар тиз чўкадилар:

Насаб бирла бўлса анга шохлик,
Ҳасаб бирла етмиш манга мохлик.
Анинг тожи кивварга бўлса хирож,
Менинг олима бош кўяр ахли тож.

Агар ул хирад бирла афсонадир,
Менга юз хирадманд девонадир.
Анга гар эрур пеша жон ўртамак,
Менга шева бўлмиш жахон ўртамак...

деб Меҳриоз Искандар Зулқарнайини ҳам севги бобида мот қилган эди. Қисқаси, Алишер Навоий “Ҳамса”сида ва лирикасида инсоннинг, айниқса, хотин-қизларнинг ташқи кўринишлари-ю, ички кечинмаларигача усталик билан тасвирлаб бериб, ажойиб тимсоллар яратади. Унинг бой ижодини қанча чуқурроқ ўргансак, инсонларнинг мураккаб табиати билан яқиндан танишамиз. Бунинг натижасида ўзбек классик адабиёти қанчалик мумтоз эканлигини яна бир марта ҳис қиламиз.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

РУҲИЙ МУШТАРАКЛИК

Ўзбек ва тожик халқлари ўтрасидаги биродарлик, адабий-маданий ҳамкорлик, маънавий бирлик узоқ тарихга эга. Зероки, қадимул айёмдан Хуросон ва Мовароуннаҳрда бирликда яшаб келаётган бу халқлар мазкур сарзаминлар маданиятини юксалтиришда баҳамжиҳат ижод қилишган, моддий неъматлар яратган, араб ғазовотчиларини, мўғул яғмоларию Россия мустамлакачиларига қарши баҳамти курашган; ана шу ҳамрозлик уларнинг турмуш тарзини, касб-кори, санъати ва адабиётида муштараклик ҳусусиятини

келтириб чиқарган; бу халқлар орасидан етишиб чиққан санъаткорларнинг бир-бирига рухан пайваст, устоз-шогирд бўлишини тақозо этган.

Ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги маданий-адабий алоқалар тарихида Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик, устоз-шогирдлик, маслакдошлик алоҳида ўрни тутади. Чунки бу икки буюк санъаткор бир умрга ҳамқору ҳамдаст, ҳаммаслагу ҳампафас эдилар; улар ўртасида рухий яқинлик падару фарзандлик даражасига етишган. Шунинг учун ҳам Жомий вафотида соҳиби маърака Навоий эди.

Биз бу буюк санъаткорлар ижодий меросини кўздан кечирар эканмиз, уларда ана шу яқинлик, маслакдошликнинг нозик қирраларининг ифодаланганлигини кўрамиз. Абдурахмон Жомий ўзининг барча асарларида маслакдоши, яқин дўсти, даҳо санъаткор, давлат арбоби Навоий ҳақида илиқ сўзларни ёзиб қолдирган. Биз Абдурахмон Жомийнинг ижодий меросини кўздан кечирар эканмиз, бу хусусда сон-саноксиз далилларга дучор бўламиз. Буюк адиб бирон бир маъмурий вазифани бажармаган бўлса-да, улуғ санъаткор, шайхулислом сифатида ўз даври ижтимоий ҳаётида жуда катта обрў ва таъсирга эга эди. Шунинг учун оғир дамларда оддий касибдан тортиб шахзодалару амалдорлар Жомийга ёрдам сўраб мурожаат этар эдилар. Адиб бўлса, бундай ишларни нома йўллаш воситаси билан Алишер Навоий орқали ҳал этилишига эришарди. Жомийнинг “Навоий мураққаси” орқали стиб келган 300 га яқин мактубларида ўзбек мугафаккирининг давлат ва жамоат арбоби сифатида ҳокимият, юрт ва эл манфаатини ҳамма нарсадан юксак деб биладигани чин инсонларвар, фидоий, ватандўст экаплигининг кўп жиҳатлари намоён бўлади.

Маълумки, Жомийнинг хоҳиши ва маслаҳати билан Навоий ўзбек тилида ёзган барча шеърларини тўрт девонга тартиб бериб, “Ҳазойиннул-маоний” лирик куллиётини тузади. Жомий ҳам Навоийнинг илтимосига кўра барча шеърларини уч девонга жамлайди ва уларнинг ҳар бирига умрининг бир фасли билан боғлаб алоҳида-алоҳида ном қўяди. Жомий биринчи девони “Фатихат ул-шабоб” дебocasида Навоий ҳақида илиқ сўзларни айтади ҳамда “уни ва халқ севгани учун таърифга сизмайди” деб шоир сиймосидаги халқпарварлик хислатини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Абдурахмон Жомий “Ҳафиз авранг” китобига кирган “Лайли ва Мажнун” (1484) достонида Навоийни вафодор дўст, чин маслаҳатгўй сифатида таърифлар экан, “дўстлик боғидаги вафо шохининг Навоийси, унинг лутф тўла навоси кўнгли синиқларни эъзозлайди” дейди. “Юсуф ва Зулайҳо” (1483) достони муқаддимасида Навоийнинг ягонаи даврон бўлган инсон сфатида характерлар экан, муаммо йўли билан қуйидагича баҳо беради:

Ба тахсис он жавонмарде, ки аз дер,
Насаб чун ном бошад шер бар шер.
Зи бас дар беша шерн далер аст,
Зи мардони жаҳон номаш ду шер аст.
Яке дар аз дизи даврон кананда,
Яке сарпанжа бо гўрон зананда.
Ба расми таъмия з-он бурдамаш ном,

Ки монад дур аз он андешан ом.
Мардлик жангларининг ботири бўлганидан,
Жаҳон мардлари ичра номи икки шердир.

(Бу ерда шоир “Алишер”даги “Али” сўзига ишора қилмоқда. Ривоятларга кўра, Муҳаммаднинг куёви Алининг лақаби “Худонинг шери” экан.)

Бириси даврон қалъасидан дарвоза кўнорди.
Бириси кулонларга панжа урди.
Омманинг фикри ундан узоқ бўлсин учун,
Муаммо йўли билан ном чикардим.

Шарқ адабиётининг нуктасанж донишманди, филология фаилари доктори, Тожикистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Абдуғани Мирзоев Жомий “Юсуф ва Зулайхо” дostonидаги вазир ва шох Юсуф образини яратар экан, унга Навоийдаги дўстлик, эл-юрт гамини ўйлаган, турли низо-адоватларни ақл-тадбир билан бартараф қилиш, юртни обод этиш, жамоат ва давлат аҳамиятига эга бўлган бнио ҳамда иншоотлар қуришга жиддий эътибор бериш сингари фазилат, хислатларни сингдириб юборганлигини дostonни синчковлик билан таҳлил этиш орқали Навоий дастлаб улў халқларвар инсон, инсонларвар арбоб сифатида алоҳида меҳр билан тилга олинган ва тасвирланган.

Юқорида таъкидланганидек, Жомий айрим асарларини бевосита маслакдоши Навоий истаги ёки таъсирида яратган. Навоийнинг “Хамсатул-мутаҳаййирин”, Жомийнинг “Баҳористон”, “Нафоҳот-ал-унс” асарларида бу хусусда қимматли маълумотлар мавжуд. Жомий асарларидаги дебоҳа ёки махсус болларда Навоий садоқатли ҳамдам, фидойи дўст, бадийи ва илмий ижодда мададкор, маслаҳатгўй, ижодий ҳамнафас, чин инсон сифатида махсус таъкидланади, таъриф ва тавсифланади. Чунончи, Жомий маълум маънода тазкира характерига эга бўлган “Баҳористон” асарининг саккизинчи равзасида Навоийнинг номи ва таҳаллуси ҳақида араб ҳамда тожик тилларида муаммо ёзиб, “туркий тилда ҳеч ким унчалик кўп ва хўб шеър ёзмаган ҳамда назм дурини тизмаган”лигини ҳаяжон билан ёзган. Биз шу бобда Навоий Жомийлар сафар пайтларида ҳам бир-бирлари билан нома орқали боғланиб турганликларини билиб оламиз. Жомий “Баҳористон”да Навоийнинг мактубига илова қилинган уч рубоийсини фахр билан келтиради.

Ҳирот шайхларида бўлмиш XI асрнинг тасаввуф шоири Абдуллоҳ Ансорий турли йиғин ва мажлисларда, баҳсу мунозараларда Абу Абдурахмон Муҳаммад бини-ал-Хусайн ас-Суламий ан-Нишобурийнинг “Табақот-ус-сўфия” асарида дaлиллар келтирар экан, автор беш табақадан иборат бу китобда ўзидан олдин ўтган ва замондош юздан ортиқ машойих-сўфийларнинг ҳаёти, фаолияти, касб-кори, хулқ-атвори ҳақида латиф бир тарзда ҳикоя қилган экан. Абдуллоҳ Ансорий ана шу китобдан олинган далилларни нақл этиш жараёнида унинг муаллифи назардан соқит этган машойихлар ҳақидаги воқеаларни қўшиб кетар экан. Ансорийнинг

муридларидан бири ўша ҳикояларни тўшлаб, тартиби билан жойлаштириб бир китоб яратибди. Лекин бу асар соф кўҳна Ҳирот лаҳжасида битилгани учун XV асрнинг барча китобхонларига тушунарсиз экан. Абдурахмон Жомий ана шу асарлардан фойз тониб, замондаги машойихларнинг ҳам фаолиятини қамраб олган ҳолда, ҳаммабон тилда бир асар ёзишни режалаштириб қўйди. Лекин бундай китобни яратишга имконият ёки бир туртки бўлмади. Ана шундай бир пайтда “кунлардан бир кун Амир Низомиддин Алишер олдин кўнглидан ўтган ва хотирида ўрнашиб қолган” ўша ниятни рўёбга чиқаришни илтимос қилади. Натижада, “Нафаҳот ул-унс” асари ёзилди. Бу далил икки жиҳатдан характерлидир. Биринчидан, Навоий ҳам Жомий сингари ўтмиш сўфийлари ҳақида замона аҳли учун давр талабига жавоб берадиган китоб яратилишини бир маънавий зарурият деб тушунган. Иккинчидан, бундай асарнинг сўфий ёки шайхлар ҳаётининг оддий хронологик тафсилоти бўлибгина қолмай, катта ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий аҳамиятга эга эканлигига ҳам алоҳида эътибор берган. Кейинчалик мазкур асар Навоий томонидан ўзбек тилига “Насойим-ул-муҳаббат” номи билан эркин таржима қилинганлигини ҳасобга олсак, бу икки санъаткор руҳий яқинлигининг ялдилари нақадар теран эканлигини англаб олиш қийин эмас. Бундан ташқарип, Жомий Навоийнинг илтимосига кўра муаммо назариясига доир махсус рисола ҳам ёзган.

Алишер Навоий устозининг фотиҳаси ҳамда қўллаб-қувватлаши тўғриси икки йилда “Хамса”ни ёзиб тугатади ва яна унинг ҳукмига ҳавола қилади: мўъжизадек туюлган бу ҳодиса Жомийни ҳайратга солади:

Назар солди очиб варақ-баварақ,
 Бўлуб мулғафат чун очиб хар варақ.
 Қаю сўздаким бир савол айлабон,
 Ҳавобин дегач завқу ҳол айлабон.
 Қилиб гоҳ таҳсину гоҳи дуо,
 Ки юздин бири йўқ манда муддао.
 Етиб хар сўзи кушода манга,
 Бўлуб ҳосил андин мурода манга.

Абдурахмон Жомийнинг деярли барча илмий ва бадний асарларидан Алишер Навоий шеърлятида қилли қирқ ёрадиган даҳо санъаткор, Шарқ назмининг кўёши, кўплаб ижодкорларнинг тарбиятгар устози сифатида ардоқланади. Навоий шеърлари “ошиқлар қалбини банд, гўзаллар лабини шакарханд этти” деган Жомий “Хирадномаи Искандарий” (1485)да юқоридаги таассуротлар асосида шоир “Хамса”сини Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавийнинг дostonлари билан қиёс этиб, юксак баҳолайди. Бизнингча, бу ерда Жомий маслақдоши “Хамса”сидаги олий даражадаги санъаткорлик маҳорати билан бирга, ундаги замон руҳи, ижтимоий ҳаёт, адолат учун кураш ғоясининг чуқур ифодаланганлигини назарда тутиб бўлса керак. Зеро, Низомий ва Хусрав ижодиини сўз санъатининг юксак нуқтаси деб билган Навоий улар қаламга олган мавзу ва образларни муғлақо янги тараққиёт чўққисига олиб чиқди, улар орқали ўзининг адолатли шоҳ, тинчлик учун, марказлашган давлат учун кураш,

халқпарварлик, ободончилик, халқлар дўстлиги, севги-мухаббат, оила, шахс эрки, хотин-қизларнинг тадбиркорлигию ақл-заковатига ҳурмат, ватанпарварлик ғоясини кенг қўламда бадийий нозик тасвирлашга муваффақ бўлган, ушда ижтимоий руҳ кучли. Шунинг учун ҳам Навоий “Хамса”сини устозлари асаридан юксакроқ баҳолашга интилиб, қуйидагиларни ёзган Жомий мутлақо ҳақидир:

Туркий тилда дағи нақш келди ажаб,
Ҳатто сеҳргарлар боғладилар лаб.
Бундай ёқимли нақш туширган қалам,
Бошига офарин ёдирсин олам.
Кечирсин форсийда гавҳар терганлар,
Дарий тилда дур ғазна берганлар,
Бунинг тили хамгар бўлганда дарий,
Мажолсиз коларди уларнинг бари.
Бу мўъжиза мезон ўлчанса агар,
Ким улар Низомий, ким булар Ҳусрав?
Унинг тили бошқа, бунда бошқа тил.
Шундан ажратишга йўл топмас ақл.
Сухан устозидир таъбинг қудрати,
Шеърят келди хоманг қуввати.
Хорлик бурчағида куч боғлаб осон,
Равнақдан қолганди сўз аллақачон.
Сен норлоқ жилосин қайтариб бердинг,
Сухан майдонида жавлон эттирдинг.
Заковатинг нури бахш этди сафо.
Навоий лутфингдан топи у Наво.
Эй сухан устоди, сенинг таъбинг шундай ўткирки,
Сенинг қаламинг қалғи билан сўз (хазинаси) очилди.

Демак, Абдурахмон Жомий Навоийни садоқатли дўст, чин инсон, ҳақиқий маслаҳатдош, руҳий сафдош, айни пайтда, тадбиркор давлат арбоби, тенгсиз саиъаткор сифатида қадрлаган, эъозлаган, юқори баҳолаган.

Ҳақиқатдан ҳам, Навоий билан Жомий бир умрга руҳан яқдил, қалбан пайванд эдилар. Бу хусусият Жомийнинг Навоийга ёзган юзлаб мактубларида ҳам ўз ифодасини топган. Айниқса, ўн бешинчи асрда ва ушдан кейин яратилган илмий, тарихий ва бадийий асарларда ҳам бу маънавий муштарақлик ҳақида кўплаб қайдлар мавжуд. Жумладан, уларда Жомий ҳар бир асарининг биринчи ўқувчиси Навоий экани, устоз айрим асарларини бевосита шогирдининг хоҳиш-илтимосига кўра ёзганлиги айни пайтда Жомий ҳам Навоийнинг девошлари, “Хамса”си ва бошқа асарларини яратилда унга хомий, мададкор, маънавий рағбатлайтирувчи сифатида катта таъсир кўрсатганлиги қайд этилади. Бугина эмас, Навоийнинг ўзи ана шу устоз-шогирдлик ҳақида беш қисмдан иборат “Хамсатул-мутаҳаййирин” асарини ёзгани, Жомийнинг бир неча асарини ўзбек тилига таржима қилганлиги ҳам таъкидланади, хусусан, “Насойим ул-мухаббат”, “Чиҳил ҳадис” асарлари эркин, ижодий тарзда ағдарилганини уқтирилади.

Шу билан бирга биз Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Мезон-ул-авзон”, “Муҳокамат-ул-луғатайи”, “Девони Фоний” ва бошқа асарларини кўздан кечирар эканмиз, хамиша устози унинг назар-эйтиборида турганлигини, уни доим эъзозлаб энг илиқ сўзлар билан таъриф ва тавсиф этганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу нукта айниқса, шоирнинг дунё эник поэзиясининг гултожларидан бўлмиш “Хамса” дostonларида яққол кўзга ташланади.

Дастлаб шуни таъкидлаш керакки, Навоий ҳар бир дostonнинг муқаддимотларида ўздан олдин “Хамса” ёзган Низомий, Хусрав Деҳлавийлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ижодига ғоявий-тематик ва санъаткорлик нуқтан назардан юксак баҳо бериб, улар билан мусобақаланиш қудратига эга эканлигини камтарлик билан кўрсатади. Ўз устози, маслакдоши, ҳаммаслаги Абдурахмон Жомийга келганда эса, таъриф ва тавсифга анча чуқар, атрофлича, мукамал далилланган ҳолда ёндашади, унинг ҳаёти, ижодига доир лавҳаларни назм риштасига тортади.

Шоир муқаддимотларининг Жомийга бағишланган бобларида унинг ижтимоий келиб чикини, ўқини, маслаги атрофидагилар билан муносабати, шахсияти, хулқи тасвирига кенг тўхталиб ўтади, уни суфизм назариётчиларининг ҳам пешвоси сифатида характерлайди. Навоий Жомийни дунёвий билимлар доишимади сифатида тилга олар экан, унинг тилшунослик, адабиётшунослик, тарих, фалсафа, риёзиёт, ҳандаса, маътик, ҳадис сингари фанларда ҳам тенгсиз бир мутафаккир эканлигини таъкидлайди. Уни Шарқу Фарбнинг Ибни Хажар, Афлотун, Ибни Ҳожиб, Жоруллоҳ (Замахшарий) каби олимлардан ҳам устун кўяди:

Кашфи ҳикмат иши камоҳи анга,
Ҳам табию ҳам илоҳи анга.
Худ риёзи фикри гардунрав,
Айириб чарх мазрайиш жав-жав.
Арабиятда дарс анинг вирди.
Ибни Ҳожиб камина шогирди.
Ибни Ҳожиб демойки, Жоруллоҳ,
Онга тафсири ишинда йўк огоҳ.

“Хамса” муқаддимотларида Навоий ўзининг Жомий билан бевосита маслакдошлиги, ижодий алоқада эканлиги, жуда кўн ижтимоий масалаларни ҳал қилишда у билан масаҳатлашганлиги ҳақида батафсил фикр юритади. Ҳатто бир ўришда Жомийнинг маълум вақт давлат хизматида бўлганлигини ва шунда ҳам илмий ҳамда ижодий ишни қанда қилмаганлигини таъкидлаган. Навоий фикрича, Жомий юзлаб фикҳ, тафсири, ҳикмат, ҳадис, тасаввуф билан шуғулланадиган олимлар ҳамда ижодкорларга бевосита устозлик, раҳнамолик қилган. Улар Жомийга ихлос, таъзим ва пайравлик билан асарлар яратганлар.

Муқаддимотларда Алишер Навоий устозини сўз санъатининг доишимади, мутафаккири сифатида баҳолар экан, унинг асарларини тематика, ғоявий йўналиш, бадий маҳорат жиҳатида ном-баном характерлаб, изоҳлаб беради. Агар “Лайли ва Мажнун” дostonидаги

муқаддимотда Ҷомийнинг “Ҳамса” ёзишга киришгани, уч китобдан иборат девон тузгани, “Силсилатуз-заҳаб”, “Тухфатул-афкор”, “Сухбатул-аброр” дostonлари ва бошқа бир неча асарлар яратганини таъкидлаган бўлса, “Сабъаи сайёр” дostonида адабиётшунослик, фикҳ, тилшунослик ва илм-фаннинг бошқа соҳаларига доир ўнлаб асарлар ёзганини изчил тарзда тасвирлаб, баҳолаб ўтган.

Маълумки, Навоий жуда кўп диний, тарихий масалаларни, ижтимоий-сиёсий муаммоларни ҳал қилишда ҳам бевосита устозидан маслаҳат олган, кўмак сўраган. Чунончи, шоир “Садди Искандарий”ни ёзишга киришишдан олдин Искандар ҳақидаги барча тарихий, бадний асарларни ўрганиб чиқди, халқ ривоят ва афсоналарини кўздап кечирди. Бу юк жаҳонгир шахсияти ҳақидаги фикрларда ихтилофлар кўнлигин англагач, шоир воқеа асосини Ҷомийдан сўрайди. Устози Низомий тасвирлаган Искандар ҳаммадан кўра ҳақиқатга яқинроқ экаплигини айтади.

“Ҳамса” дostonларидаги муқаддимотларни сингчилаб ўқир экапмиз, кўз ўнгимизда мутафаккир Ҷомийнинг дониманд олим, буюк саъяткор сифатида ижодий биографияси кўз олдимизда мукаммал намён бўлади. Айни найтда улар нуқтадон бир адабиётшунос томонидан таҳлил этилиб, баҳо берилгандек туюлди:

Йна “Сўбха” жон риптасин тор этиб,
Ки хар муҳра бир дурри шахвор этиб.
Чу Юсуф сўзин ошкор айлабон,
Зулайҳо киби эли зор айлабон.
Чекиб хома “Лайлию Мажнун” сари,
Юз офат солиб тоғу ҳомун сари.
Бу дамким қилиб хомасин дурфишон,
Скандар ҳадисидин айтур нишон.

Маълумки, Абдурахмон Ҷомий илм-фан, маданият аҳлининг, дин арбобларининг пешвоси, шайхулислом бўлишига, юзлаб олимлар, давлат арбоблари унинг манзилини ўзларига бир муқаддас даргоҳ деб билишларига қарамай, ғоятда камтар, камсуқум инсон бўлган: шогирдлару муридларидан, замона ҳукмдорлардан келган сон-саноксиз тортиқ, инъом-эҳсонларни ўзининг асл эгаси - халққа, етим-есирларга тарқатган, мачит, мадрасалар қуришга берган, ўзи фақирона умр кечирган; жамият, шарият олдидаги хизматларини ҳеч қачон неш қилмаган. Алишер Навоий “Ҳамса” дostonларида устозининг ана шу ҳислатларини тасвирлашга ҳам кенг ўрин берган ва ўз давридаги баъзи уламолар, илм-фан ва жамоат арбобларига ўрнак қилиб кўрсатган.

Биров кўнгли олидаким софдур,
Агар заркаш ар бўрёбофдур.
Агар бўлса ўз фаннида бебадал,
Ғаниматдур ул борчага филмасал.
Қаю кимсаким аҳли идрокдур,
Анга жон фидо қилса не боқдур?!

Алишер Навоий “Хамса”ни тугатгандан сўнг хаёлан уйкуга кетади ва ўзини бир бўсгон ичида кўради. Шу пайт Ҳасан Деҳлавий келиб, уни бог тўрида ўтирган иноирлар базмига етаклайди. Уни Саъдий, Фирдавсий, Унсурий, Санойй, Ҳоқоний, Анварий билан таништиради. Жомий билан Хусрав келиб, уни Низомий ёнига элтиб ўтқизадилар. Бу билан Навоий бадийй ижодда ўзининг ана шу мутафаккирлар билан тенг бўла олмаганини уқтиради ва Жомий ҳаминча уни қўлаб-қувватлаб келганлигига яна бир карра ишора этади. Шу бобинг давомида ҳам устозини бир неча марта тилга олади ва унинг асарлари ҳаминча, барча авлодларга хизмат этажagini башорат қилади:

Шак эрмаски, фатҳ айлабон хушку тар
Скандар каби олгуси баҳру бар.

Демак, Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларидаги муқаддимотлар Жомийнинг ижтимоий келиб чиқиши, таҳсил даври, маслаги, асарларининг ёзилиши, ғоявий концепцияси, бадийй қудрати ва бошқа жиҳатлари хусусида ҳийла пухта маълумотлар берар экан. Бу бадийй далиллар икки буюк санъаткорнинг ижодий манераси, фалсафий қарашлари, сўфизмга муносибатларидаги муштаракликни аниқлашга муайян тарзда кўмаклашади ҳамда Жомий ҳақидаги тушунчаларимизнинг айрим жиҳатларини тўлдирди. Шунинг учун ҳам бу масалани Абдурахмон Жомий асарларидаги Навоийга бағишланган алоҳида боблар ва бўлимлар билан жиддий қиёсий ўрганиш икки қардош халқ адабиётининг баъзи бир назарий масалаларини ҳал қилишга ёрдам беради. Ушбу муаммо Е.Э.Бергеев, А.Мирзоев, А.Ҳайитметов, Н.Маллаев, Ҳаким Ҳомидий, С.Воҳидов сингари машҳур олимлар томонидан бир қадар ўрганилган. Аммо унинг кўи жиҳатлари янги тадқиқотчиларни кутмоқда.

Хуллас, икки қардош халқнинг буюк фарзандлари, даҳо санъаткорлар Жомий ва Навоийлар ўртасидаги маънавий бирлик, рухий муштараклик қардош ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстлик, азалий ва абадий ҳамкорлигимизнинг зарварақларидир. Улар ҳаминча халқларимиз руҳига зиё бағишлаб, биродарлигимиз йўлини нурафшон этаверади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “МИНҲОЖУН НАҲОТ” ҚАСИДАСИ

Маълумки, Навоий форс-тожик тилида ўнга ажойиб қасида ёзиб, улуг қасиданавис шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. Зеро, қасида ёзиш, яна тагин Ҳоқоний, Анварий, Салмон Соважий каби сўз усталари, бемисил қасиданавислар билан беллашиб, баркамол асарлар яратиш жуда катта истеъдод ва теран фалсафий тафаккурни талаб қилади. Алишер Навоий ўз устози Абдурахмон Жомий ва дўсти Ҳусайн Бойкаронинг хоҳишларини инobatта олиб, олтыта форсий қасида ёзади. Буларни қуйидагича номлайди:

“Рухул қудс” (Муқаддас рух), “Айнул ҳаёт” (Ҳаёт чашмаси), “Тухфатул афкор” (Фикрлар тухфаси), “Қутул қулуб” (Қалблар қуввати), “Минҳожун нажот” (Нажот йўли), “Насимул худд” (Жаннат шабадаси).

“Рухул қудс” 132 байт, “Айнул ҳаёт” 106 байт, “Тухфатул афкор” 99 байт, “Қутул қулуб” 120 байт, “Минҳожун нажот” 138 байт ва “Насимул худд” 129 байтдан иборат бўлиб жами 724 байтдир. Шоир бу олти қасидани жамлаб “Ситтаи зарурия” (олти зарурий қасида) деб ном қўяди. Яъни бу билан ушбу қасидалар бир-бирини давом эттирувчи бир туркум асарлар эканлигини таъкидлаган.

Бундан ташқари, Навоий йилнинг тўрт фаслини таъриф этувчи тўртта қасида ёзиб, уларни “Фусули арбаа” (тўрт фасл) деб атаган.

1965 йилда нашр бўлган ўн беш томликнинг бешинчи томига кирган “Девони Фоний” ичида фақат “Тухфатул афкор” қасидаси бор. “Ситтаи зарурия” 1968 йилда “Адабий мерос”нинг 1-китобида ҳам арабий ва ҳам кириллицада тўлиқ эълон қилинган. Аммо профессор Ҳамид Сулаймон бошлаган бу иш охирига етказилмай қолди. Яъни Навоийнинг қасидаларини ўрганиб, улуғ шоирнинг бу жанрдаги маҳоратини очиб, унинг Ҳоқоний, Анварий, Ҳасан Деҳлавий каби салафларига каби масъулатини аниқлаш, қасидаларнинг ўзаро маъно-мазмун жиҳатдан боғлиқлигини очиб бериш, уларни ўзбек тилига таржима қилиш, шарҳлаш, шоирнинг бошқа асарлари билан қиёслаш каби масалалар амалга ошмай келади (М.Қодирова “Айнул ҳаёт” қасидасига бағишлаб мақола ёзган “Адабий мерос”, 1-китоб, 109-112-бетлар) аммо ғалат ва хатолар кўп).

Назаримизда ушбу масалаларни ҳал қилиш учун “Ситтаи зарурия”даги ҳар бир қасидани олиб, алоҳида ўрганиш керак бўлади. Шундай қилинса, шоирнинг ижодий нияти, ғоялари аёнлашади, маҳорати ҳам тафсилотлари билан кўринади. Биз бу ўринда “Ситтаи зарурия”га кирган энг узун қасида “Минҳожун нажот” (Нажот йўли) қасидаси таҳлилига тўхталмоқчимиз.

Қасида куйидагича бошланди:

Зихий, аз шамъи рўят чашми мардум гашта нуруний
Ҷахонро мардуми чашм омади аз айни инсоний.
(На хушким, юзингнинг шамъидан оламнинг кўзи
равшанлашди-нурли бўлди. Жаҳонга сен Инсонийлик
хақиқати (кўзи) бўлганинг учун сен жаҳон кўзининг
гавҳарига айландинг).

Бу матлаъда уч маъно мужассам: 1) Одам Атонинг ҳали жаннатдан қувилмаган пок вужуди; 2) Муҳаммад Мустафо (САВ) нури; 3) Комил инсон вужуди. Ҳар учала маъно ҳам бир-бирига боғлиқ. Яъни, одам Парвардигор томонидан яратилганда ҳамма фазилати билан мукамал эди, унда Нури Раҳмоний акс этган бўлиб, у жаҳон кўзининг гавҳаридай азиз ва муқаррам эди. Чунки, Одам Атода Муҳаммад Мустафо нури азалдан мавжуддир (Худо биринчи яратган нарса - логос, калом ҳам шу нурдир). Ҳазрати Одам сафиқоллох - Одам Ато ва Муҳаммад Мустафо Комил инсон тимсолидирлар. Комил инсон эса жаҳон кўзи, яъни одамийлар одамийси ҳисобланади. Инсонийликнинг жавҳари - хақиқати Комил инсонда зуҳр

эгади, у кўз сингари ўзгаларни кўради-ю ўзини кўрмайди, яъни ўзи учун эмас, ўзгалар учун яшайди.

Навоийнинг:

Қаро кўзум, келу мардумлик эмди фан килгил,
Кўзум қаросиға мардум киби ватан килгил...

деган машҳур байти ҳам шу маънони ифодалайди.

Энди қасидага қайтайлик. “Минҳожун нажот” қасидасининг насаби (бошланма қисми) мана шу Комил инсон - Ҳазрати Одамнинг Тангри қудрати билан яратилиши, унинг жаннатда Ҳаво билан осуда ва бахтли ҳаёти, Одам Атонинг таърифу тавсифига бағишланган. Ун бир байтда шоир Одам туپрининг фаритгалар томошидан Ердан келтирилгани, вужудининг тясимоти Худонинг илми ҳикмати билан тикланиб, ақлу дониш ва билим суви билан қорилгани, Аллоҳ илмига мушарраф бўлгани учун барча мавжудотларга сардору сарвар экани, шу боис малоиклар унга сажда қилгани, аммо Иблис кибру ҳаво юзидан саждага бўйин эгмагани айтилади.

Навоий Иблисни “вахший кун” деб атайди. Инсон эса Тангри наздида энг мукаррам зот бўлди ва Худонинг халифасига айланади. Бироқ мардуд (рад этилган) ва малъун (лаънатланган) Иблис қасд олишга чоғланиб, сенга манъ этилган дарахт мевасини едирди ва Аллоҳ Таоло жаннатдан чиқариб юборди, дейди Навоий.

Шоир буни афеус ва ачинин ҳисси билан тилга олади:

Намедонам чи шуд бо он, ки Ҳақ “лотакраба” фармуд,
Гирифти бо рафиқат нуктаи он душмани жони?
Магар з-он рўз гандум сини худ чок зад з-он ғам,
Ки аз чи душманат фармуд тарки банда фармоний.

(Билмадим, нима бўлди-ю Ҳақ “узоқланин” деб буюрди. Сен ахир нега рафиқинг (Ҳаво) билан жонлар душмани Иблис сўзига кирдиларинг... Ўйпа кундан бери, яъни сизлар бугдой егандан бери бу ғамдан бугдойининг сийнаси чок (бугдой донасидаги ёриққа ишора), душманин (Иблис) сенга фармонга бўйинсунмасликни ўргатди, сен негадир ҳийлани англамадинг).

Навоийнинг фикри бўйича, бу Иблис аслида нафе эди. Нафе қутқуси Одамин комилликдан, жаннат роҳатидан дунё биёбонига қувғин қилди:

Чи расвоист, к-он навъ одами комил зи боғи худд
Шавад дар дашти ғам сарғашта чун ғўли биёбоний...
Сиях рўйию, дарғах рондаги ғурбату меҳнат,
Чи буд ин жумларо боис хамин як ҳаззи нафсоний.
(Қандай расволликим, шундай бир комил одам
жаннатдан қувилиб, сахро деви каби ғам даштида
саргардон бўлса... Бу юз қоралик, улуг даргоҳдан
қувилиш, азобу укубатнинг барчасига сабаб ўша
нафсоний лаззат эди).

Кўринадик, буида Қуръондаги ривоят асос қилиб олинган. Қуръонда Одам Атонинг жаннатдан қувилиши ва инсон зотининг дунёдаги азобу меҳнатлари, айрилиқ ва қийноқлар, ғаму андуҳ шундан бошлангани кўп ояғи карималарда зикр этилади. Аллоҳ бандасини шайтон сўзига кирмасликка, бандаликни тарк этмасдан, итоатгүй бўлиб яшашга даъват этади. Инсон ўз аслига қайтиши учун ўша гуноҳларини унутмай, бу гуноҳларни тоат-ибодат билан ювини, такомиллашиб бориши даркор. Шунда у яна жаннатга қайтади.

Алишер Навоий бу ғояни ўз қасидасига асос қилиб олар экан, Одамнинг жаннатдан қувилишини буюк бир фожеа сифатида талқин этади. Жаннатдан ҳайдалиб-бу поклик олаmidан, руҳлар олаmidан, Парвардигор ҳузуридан ҳайдалиб, бу роҳатдан азобга, фаршгаликдан ҳайвонийликка томон ҳаракат деб қаралади.

Бироқ шуниси таскин берадики, Аллоҳ таоло бандаларига яхши, солиҳ амаллар билан шуғулланиб, савоб ишлар қилсалар, зикру тоатда бўлсалар, яна жаннатга қайтишига ваъда беради, иккинчидан, Аллоҳ инсонларни Ер юзиде жамики нарсаларга қўриқчи-носбон қилиб қўйди:

Вале мулки жаҳонро ёфти ҳукми жаҳонбони
(Жаҳон мулкига жаҳонбонлик ҳукмини топдинг).

Бироқ муҳими фақат бу эмас. Муҳимроқ жиҳати шуки, Навоий қасиданинг асосий қисмини инсон нуқсонларини очиб кўрсатиш ва нуқсонлардан қандай қилиб қутилиш ҳақида ёзади, инсонни ахлоқий-маънавий камолот сари ҳар доим, ҳамиша кураш олиб боришга даъват этади. Бир юз саккиз байтли қасиданинг саксон байти айнан шу ғоя талқинига бағишланган. Навоий-Фоний наздида Одамнинг жаннатдан қувилгани қанчалик ачинарли ва фожияли бўлса, унинг ўзини, ўз бурчи, олий вазифаларини англамай, ғофил бўлиб, ҳирсу ҳавас, ёлгон ва риё, танпарварлик, фаҳшга берилиши ҳам шунча фожияли ва ачинарли. Шу боис шоир хийла кескин ва сатирик оҳангда иллатларимизни ойнада кўрсатгандай бирма-бир кўрсатиб ўтади. Ҳар бир иллат, ҳар бир нуқсу бадахлоқлик печоғлик инсонни тубанликка олиб бориши, унинг ўша жаннатий номига иснод келтиришини таъкидлайди. Одамлар буни англамайдилар, бугина эмас, улар қабиҳ ишларини эътиқод-имон билн беркитмоқчи бўладилар. Навоийнинг мазамматлари байтдан байтга кучайиб боради, байтдан байтга биз турли хилдаги нуқсонлар, камчиликларнинг фалокат келтирувчи поэтик шарҳини ўқиб борамиз. Шоир бу билан одамларни огоҳлайтиради. натижада асарни ўқиб, қадам-бақадам ҳақиқий такво ва ҳалоллик, ростгўйлик ва тўғрилиқ йўли нима эканини англаб борамиз.

Ҳўш, улдуғ шоир наздида ёмон ва ғайриинсоний ҳисобланган “хислатлар” қайсилар?

Қасидани бир бошидан ўқиган одам куйидаги нуқсонлар Навоийнинг рад этувчи сатирик баҳосига “сазovor” бўлганини кўради: ғофиллик, гуноҳ қилиб тавба қилмаслик, имонининг сустиги, зolim нафс талабларини

Парвардигор муҳаббатидан устун қўйиш, ўзини ҳар хил рангга киритиб, турлича товланиб юриш, мусулмонман деб керилиб, мусулмончилик ишидан беҳабарлик, такаббур-манманлик, хасислик, рикорлик, ҳийла-найранг, фирибгарлик, лаззатпарастлик, фаҳшга берилиш ва ҳоказо.

Баъзи мисолларни келтирамыз:

Жаҳон равшан зи нури офтоб, аммо ту чун хуфрош,
Ҳама дар пардаҳои зулмати шаб жаста китмоний...

(Жаҳон қуёш нуридан равшан, аммо, сен бойўғли
каби тун пардалари ичида яшириниб учасан).

Қуёш бу ерда Аллоҳ тимсоли. Оламни Аллоҳ нури ёритиб турса-да, аммо сен қуёшга тоқат қилолмайдиган бойўғли каби яширин иш қиласан, яширин фикрдасан. Бу ўринда Навоий мунофиқ, имонини нафсига сотган одамлар ҳақида гапирмоқда. Улар Худога ҳам ишонмайдилар, гарчи Худонинг қудрат ва ҳикмати кундай равшан бўлса ҳам. Уларнинг ичида “кофир нафе” шунчалик ўрнашиб олганки, бунга қул бўлиб, “*Ла илаҳа иллаллоҳ*” (*Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқ*) деган имон калимаси ҳам бундайларнинг қоронғу қалбини ёритмайди, балки, бу қалбга киролмайди ҳам. Чунки, паршон қалбга нур кириб жойлашмаганидек, “айнига қатра” ичига оби ҳайвонни жойлаш қийин.

“Сенинг бу ислому имонингдан кофирлар қаҳ-қаҳ уриб кулади, ўзинга боқ, уялгин бундай “мусулмонликдан”, дейди куюниб Навоий. Бундай одамларнинг тушунчаси шунчалик торки, деб давом этади шоир, улар жаннатни худди дунёдаги ўзларининг маишат ва фаҳш асбоби бўлган нарсалар каби тасаввур этадилар. Яъни, жаннат ҳурларини гўзал қизлар деб, тўбини бир оддий дарахт деб, Кавсарни маҳалладаги ҳавз деб ўйлайдилар. Ҳолбуки, Қуръон оятлари рамзий маънога эга, жаннат ашёлари тасвири ҳам тимсол ва рамзлардир. Уларни дунё нарсаларига тенглаштириш бемаънилик ва хато:

Зихи кўри ба боғи офариниш, к-аз сари гафлат

Фалакро нилуфар доии-ю, тубиро гияҳ хони

(Бу қандай кўриуликки, гафлат ва нодонлик оқибатида
фалак-осмонни сувдаги нилуфар гуллар, жаннатдаги
туби дарахтини эса гиёҳ деб тушунса).

Бундай одамлар Қуръондан ҳам фақат ўз нафсоний манфаатини кўзлаб фойдаланадилар, муқаддас китоб оятлари кўзга олтин тангалари бўлиб туюлади, уларнинг намозу рўзаси ҳам сидки дилдан эмас, балки риё ва халқни алдаш учундир. “Халқ кўрсин деб масжиддан ҳаммадан кейин чиқасан, намозда юз хил найранг ўйлайсан, бунақа намозхонликдан кўра роҳиблик юз марта яхши”, деб ёзади Навоий. Шў каби шариятнинг бошқа шартларини ҳам ҳийла-найранг юзасидан бажарадиганлар бор. Рўзани аксар тутмайсан, агар тугсанг ҳам нонни тежаш учун тутасан.

Ва-гар аз ғояти ислом майли Ҳаж куни ногоҳ,
Матои Макка пурси аз гароии ёхуд арзони
Агар суди паку уммед бошад бор барбаиди.
Дар ин Ҳаж фарқ кай бошад дар исломию насроний...

(Ва агар ислом талаби билан ногоҳ ҳажга бормоқчи
бўлсанг аввал Маккадаги матоларнинг қиммати ёки арзоплигини сўрайсан.
Агар яхши фойда олиш умиди бўлса юкни ортиб, йўлга тушасан. Бундай ҳажда
муслмонлик билан насронийлик орасида қандай фарқ бор?)

Ҳолбуки, Ҳаж зиёратига манфаат учун, тижорат ишини юргизиш
учун эмас, балки холисалиллоҳ Каъба зиёрати учун, пок Парвардигор
амрини бажариш учун борилади. Навоий фош этишини давом эттириб,
бундай одамлар агар тижоратдан нафъ кўрншини умид қилмасалар, “кам
сармоялик, йўл хавфу хатарини ва jisмоний заифликни” баҳона қилиб,
Ҳажга бормай кўй қоладилар.

Модомки, XV асрда, Навоий замонида ана шундай тижоратчи
“ҳожилар” бор экан, демак иллатнинг тарихи узоқ ва бизнинг замондаги
тожир “ҳожилар” ўшаларнинг давомчиси бўлиб чиқади. Навоий учун бу
нафақат шариятга зид иш, балки одамийлик ахлоқига ҳам зиддир. Биз
бундай “Ҳожилар” ҳақида беш ярим аср муқаддам ҳазрат Навоий тили
билан бундай дейишга ҳақлимиз:

Бувад имонат он, исломат ин, Эй “мўмини муслим?”
Жуз ин ҳам кофирҳо бошадат дар парда пинхони.
(Имонинг шуми, исломнинг буми, ҳайф сенга “эй
мўмину муслим” номини кўтарган. Бундан бошқа
кофирликлар сенда парда ичиде яширинган).

Алишер Навоий бу қасидада танқид остига олган одамларнинг касбу
қору, машғулотини ва ҳоказоларга қарамаган. Бунини айтишимизнинг сабаби
шуки, бошқа асарларида, чунончи “Махбубул қулуб” ва “Ҳайратул
аброр”да у золим подшо, риёкор шайх, ришвахўр шайхул ислом ёки вазиру
амир, тамагир қози ва ҳоказо ҳақида алоҳида-алоҳида олиб фикр
билдиради. Ушбу қасидада эса, умуман ахлоқий ноқисликлар, ўзини, ўз
одамийлик аслияти, аввал бошда худо ато этган Раҳмоний хислатларини
барҳам бера бориб, шайтоний белгилар касб этган одамлар хусусида аччиқ-
аччиқ, заҳарли ва фош этувчи мисраларни тизиб, уларнинг ташки қиёфаси,
фаолиятини ҳам, ички олами бузук ниятларини ҳам ўқувчи кўз олдида
намоён қилади. Қасида нафс йўлида дину имонидан кечган, ниша бўлса ҳам
бойлик орттиришни ўйлайдиган, ёлгон ва алдовчи ҳаёт қондасига
айланган одам қиёфаси чизилган. Қасиданинг ҳар бир байтида битта
салбий хусусият ғоят таъсирчан ва мос-мувофиқ ўхшатиш ёки истиора,
муболага билан очиб берилади. Баъзан битта ёмон хислат бир неча байт
орқали тасвир этилади.

Бу ўринда яна бир фикрни айтмоқчимиз. Қасидани ўқиган одам
дахшатга тушиб, битта одамда шунча камчиликлар бўлиши мумкинми,
дейиши мумкин. Асарини бу тарзда тушуниш хато. Бу ерда битта ёки бир
гурӯҳ одамлар ҳақида гап бораётгани йўқ. Навоий умуман инсонлардаги

салбий хулқни, одам боласига хос нуқсонларни бўрттириб баён этган, ammo, бу бўрттириш тагида ҳақиқат ётади: инсон-улуғ, инсоннинг ақлу заковати, хинмат-шижоати таҳсинга лойиқ.

Аmmo, инсоннинг тубанликлари ҳам чегарасиз, тубанлашган одамдан кўра тубанроқ махлуқ йўқ дунёда. Навоий Комил инсон идеали тарафида туриб, ана шу тубанликлар жамул жамини инсонга қайғуриб танкид қилади. Ҳа, Навоий танкидлари, сатираси инсонни ёмон кўриши, бадбинлик натижаси эмас, балки инсонни юракдан севгани, унга қайғургани, унга бу тубанликлардан нажот топиш йўлини кўрсатишга бел боғлаганидир. Шу учун ҳам қасида “Нажот йўли” деб номланган, ахир.

Шунинг учун у нажот йўлини баён қилишда олдин “осий бандаларнинг” гуноҳларини хийла батафсил шеърӣ таҳлилдан ўтказди, сатирик тасвирни қалнлангирб, қалаштирб бораверади. Шундай экан, биз ҳам шоир фикрлари маъзига янада чуқурроқ кириб бориб, тагин бир нечта мисолларни кўздан кечиришни лозим топдик.

Инсонни тубанликка тортувчи шайтоний хусусиятлар уни турли кўйларга солади, инсон ўзининг салоҳияти, ботний собит кадр-қийматини, шарафини йўқота боради. Фалакнинг кажрафтборлиги одамнинг хийлалари олдида ҳеч нарсга бўлмай қолади. Атрофдагиларнинг кўзига “улуғвор”, “вали-ю уламо” бўлиб кўринишга интилиш, ўзини Ғаззолий ё Каттонийдай аллома қилиб кўрсатишга тиришади. Аmmo, аслида на қалбда бир нур, на бошда илму ҳикматдан нишона бор. Аксинча, фикру зикрнинг чиройли кийинган зеболар билан айш қилиш, фаҳшдан лаззат топишдир. Қорун деган одам, ривоятда айтилишча, беҳисоб олтин жамлаб, хасилиғидан уни яшириб ҳеч кимга фойдаланишга бермаган. Охири ер ёрилиб, Қорунни бойлиги билан ютиб юборган экан.

Навоий шу ривоятни мисол келтирб дейди: “агар сенга Қорун хазинасидан бойлик насиб этса, бу бойлик учун дунё мулкни бузиб, вайрон этинга ҳам тайёрсан”.

Бундай одамлар қалбида фақат ёмонлик, бадбинлик уруғи кўкаради, улардаги ҳирс ва ҳаво оловидан юзлаб деҳқон хирмонлари ёнади. Бироқ, қизини шуки, бу йўлда кўз ёши тўқасан, ўзингни баъзан афтода, ожизу мазлум қилиб ҳам кўрсатасан. Одамнинг хийла-найранги олдида шайтон ҳам ил эшолмайди. Шу ўрнида Навоий қизик бир мисолини келтиради:

Фаришта, филмасал, дар шакли инсон гар шавад зоҳир,
Намойд роҳи шайтонат, ки жўйи баҳри меҳмони
Лаболаб роҳи райҳонини дори то куни масташ,
Сиришга дориу беҳушӣ андар роҳи райҳонӣ...

(Агар, масалан олайлик, фаришта одам суратида пайдо бўлса, шайтоний няятинг уни меҳмон қилиш пайига тушади ва унга сен райҳоний ранг (кўкиш) майиш тўлдириб туткавасан, токи маст бўлсин деб. Ҳам райҳоний майинга беҳуш қиладиган дори кўшиб ичирасан).

Қандай ажойиб тасвир, таниш лавҳа. Қанчадан-қанча фаришта табиат одамлар мана шунақа фитначи найрангбозлар домига тушмаган дейсиз бу дунёи дунда! Аммо, одам осмондаги фариштага ҳам панд беради, уни ҳам алдаб домига туширади, мақсади - фариштадан ҳам манфаат топиш.

Малак эмин намонад аз ту бо ин девфеълиҳо,
Наметарси зи қаҳри зинди эмин чи сон мони?
(Фаришта ҳам ҳатто сенинг девфеълигидан омон қолмайди,
Таигри таоло қаҳридан қўрқмайсан, (аммо) ўзинг қандай омон коласан?)

деб фарёд қилади шоир.

Одам ичидаги дев бўш қўйилгач, у ҳеч нарсадан тан тортмайди, унинг олдида Фиръавну Намруд ҳам оддий хизматкордай гап.

Навоийнинг ҳажв кучи, нафрати ошиб кетгач, қуйидагича сатрларни битган:

Зи бас тори либосат он чунон кисват куни худро,
Ки не доман зи вай гардад, не гирбоне.
Чу кирми к-аз ба сад расвоият берун кашанд аз вай,
Ки ҳам гўри ту буда ҳам кафан аз айни печоний.
(Ўзингни шундай либосга ўрайсанки, унинг на этаги, на ёқаси билинади. Худди пилла қуртидай сени ундан ташига тортиб оладилар. Шундай ўранибсанки, гўё бу либос ҳам гўринг ва ҳам кафанингдир).

Қимматбаҳо матолар билан олифталик учун ясап-тусан қилиб кийиниш, беўхшов, ярашмаган кийимларни кийиниши Навоий мана шунақа заҳархандали ташбеҳлар билан масхаралаб тасвирлаган.

Навоий пазида булар бариси инсоннинг маънавий ноқислиги, ноқислиги белгиларидир. Биринчиси ўзига ярашмаган либослар кийиб кулгу бўлса, бошқаси дарвеш жандасини кийиб, ўзини шайхизамон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг “хирқасининг қатнда юзта бут яширинган”. Мақсад - таъмагирлик. Яшаш учун Худони ҳам, бандасини ҳам алдан, риё домини қуриб, мурид овлаш. Манманлик учун уйнинг токчаларини олтин суви билан ёзилган Қуръон билан безайди, бироқ бирор оятини дуруст билмайди, осмондаги юлдузларни ҳам дуру гавҳар деб йнғиб олишга чоғланади. Яна аяпчлиси шуки, ичидаги ҳасади пўртана ўриб, ўзига яхшилик қилганга зиён етказилади. “Агар сени биров мақтаб кўкларга кўтарса, иззат қилса, - деб ёзади Навоий, - сен эвазига уни қўлингдан келса ер билан яқсон этасан”.

Рухоний ҳаловатга эришиш учун нафсоний лаззатдан воз кечмоқ керак. Агар киши одамийлик рутбасида тураман деса йўл фақат шу.

Алишер Навоий боя айтганимиздай, бирор бир ижтимоий гуруҳ, табақа ёки касб эгаларини ажратиб олиб, танқид остига олган эмас. Қасида умуман инсоний ноқисликларини ошкор этишга бағишланган ва бу ноқисликлар камми-кўими аксар инсонларда бор. Жамиятдан бу ноқисликлардан холи одамни топиш қийин.

Ва, шу нуқтаи-пазардан Навоий ҳам ўзини “ноқис бандалар” қаторига қўшгани диққатимизни тортади:

Худовандо, манам он бандаи золим ба нафси худ.
Ки сад чақдин, ки гуфтам оядам аз нафси зулмоний.
Агар сад дўзахи дигар бисозӣ баҳри таъзибам,
Сазоворам ва гар ҳам бахшиям ҳастат ба осоний.
(Эй Худованд, ўз нафси билан золим бўлган
бандалардан менман, золиму хор этувчи нафсга
гирифторлигим айтганларим юз карра кўндир.
Агар яна юзга дўзах яратиб азобласанг ҳам сазоворман.
Аммо, агар кечирсанг ҳам сен учун бу осондир).

Ҳа, Аллоҳ Раҳим, кечиримли. Аммо, гуноҳлари кечирилган инсон комилликка эришадими? Йўқ, у авф этилади, бироқ нуқсу ажзи қолади. Комиллик, демак, аввало инсоннинг ўзига боғлиқ, унинг ўзи гуноҳи нуқсани англаб, буларни тарк этиши ва фазилату руҳоний рушд касб этиши шарт. Мана шунда Инсон шарафи, руҳоний шараф қайта тикланади ва Комиллик мартабалари эгаллаб борилади. Наҳот йўли мана шу.

Алишер Навоий ўзини нафси золимга банда бўлганлар қаторига қўшади. Лекин, Навоий қандай улуг инсон эди, унинг умр йўли савобу эзгукликлар йўли эди. Унинг асарларидаги эзгу ва нурбахш ғоялар, унинг минглаб одамларга етказган муруввату саҳовати, адолат пойдорлиги учун қилган амаллари бари асрларким, ибрат ва намуна бўлиб келмоқда. У ҳаётда инсонийлик тимсоли эди. Бироқ, шундай инсон ҳам ўзини беғуноҳ, баркамол ҳисобламаган, у яна уч нарсани ургулаб, умид қиладики, шояд нарвардигор шу уч нарсани инобатга олиб, гуноҳларини кечирса. Шои таъкид этади: 1) исёну ноқиселик пайдо бўлганда, бу билан керилмасдан, билаксе, тавба қилдим, пушаймон бўлдим; 2) феълимда қусур юз берганда ҳам Расули Акрам (САВ)га дилдан садоқат кўрсатиб, “Ҳамиша раҳмоний тавфиқ билан компл бўлдим” ва 3) ҳазрати маҳдум (Жомий) хизматини адо этиб турдим.

Ҳазрат Навоийнинг ўзини “зулмоний нафс”га гирифторлар қаторига қўшиши қасиданинг умумлангирувчилик хусусиятини ошириб, таъсирчанлигини яна ҳам кучли қилишга сабаб бўлган. Умуман шонрнинг ушбу қасидани ёзишидан мақсади одамлар қалбини уйғотиш, гумроҳлик, ғофилликдан огоҳлаштириш эди.

Буни Навоийнинг асар охирида ўзи таъкидлаган:

Мусалсал з-ибтидои офариниш то бад-ин соат,
Суҳан дар як қасида роидам аз рӯи суҳандони.
Ба ҳар байташ китобе дарж кардам-сарбасар ҳикмат.
Ба ҳар як дурж пинҳон сохтам сад гавҳари конӣ.
Баёни ҳоли худ з-инсоф кардам, в-он гаҳ авсофаш,
Бувад ҳам баҳра гирад аз таважҷуҳои виждоний.
Чунон бедор кардам аҳли оламро аз ин гулбонг,
Ки н-ояд хобашон то ҳашр аз андуҳу пазмоний.
(Одамнинг яратилиш ибтидосидан шу дамгача бўлган
(инсон) ахволини бир силсилада бир қасидада суҳандонлик

билан битдим. Ҳар бир бондан оёк ҳикматдан иборат бир китоб маънони байтида жойладим ҳар бир сандиқча ичига юз гавҳар доналарини солдим. Инсоф юзасидан ўз холимни баён этдим, чунки ҳар қачон ўқувчи менинг фикру андишаларимдан боҳабар бўлсин. Бонг уриб, олам аҳлини шундай уйғотдимки, Қиёматгача андуҳ ва соғинчдан уйқулари келмагай).

Дарҳақиқат, шундай. Навоий қасидаларининг ҳар бир байти бир ҳикмат, уларда олам-олам маъно мужассамлашган. Шоир бетараф кузатувчи эмас, мушоҳадалари аниқ нишонга тегадиган, фикрлари тигдай ўткир, бир-бирини тўлдирадиган ва қувватлантирадигандир. Бу фаол ва инсонпарвар тафаккурнинг инсон тақдирига, унинг кирдикорига ачинши. Навоий инсонни худди ўша илк яратилиш хилқатидай покиза ва Компл, руҳдай беғуноҳ кўринишини хоҳлайди, ердаги ҳаётдаги адабинишлар, бўлганишлардан ачинади ва бундан қутулиш, аслини англашга даъват этади, бонг уриб фарёд чекади. Инсонни севиш, гуманизмнинг моҳияти Шарқда ана шундай идрок этилган. Ўрни, Инсоннинг нуқсонлари, табиий талпинишлари билан эмас, балки инсондаги инсоний моҳиятни севиш ва шунга кўнайитириш учун курашиш.

Навоийнинг форсий қасидалари ҳам шундай қарашни ифодалайди. Аммо, бу қарашлар ҳамон аҳамиятини йўқотмаган, ҳамон инсон ўша касалга мубталодир. Навоийнинг сўзлари шу бонс бугун ёзилган янги асардай жараиглаб турибди, унинг фарёдига биз бугун ҳам қулоқ солишимиз, ибрат олиб ўзимизни маънавий ўйглашимиз даркор.

Ботирхон АКРАМ

МУБОРАК “ҲАСБИ ҲОЛ”, МУҚАДДАС ХОТИРОТ

I

Қадимий маданият, маърифат ўчоқларидан Ажам мамлакатлари (Эрону Турон), хусусан, Хуросону Туркистоннинг машҳур шоирлари “илми балоға” билимдонлари ўз фаолиятида - хоҳ шеърлятида, хоҳ рисоалари (ё тазкиралари)да бўлсин, шахсияти, турли саргузаштлари, замонаси, замондошлари, ўзлиги - “ҳасби ҳоли” ҳақидаги мушоҳада-мулоҳазаларини шеърин ё насрий лавҳаларда, суҳбат-ҳикоялар тарзида, баъзан ёднома, фахрий усулида ифодалайди. Бу даъвонинг биринчи далили-мисоли сифатида ҳазрат Навоийнинг илк болалик эсдаликларидан иқтибос келтирамиз: “Бу фақир аввал назмеки ўрганибмен, ҳамоно уч ёш била тўрт ёшининг орасида эрдим, азизлар (шеър) ўқимоқ таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилур эрди...” (“Мажолис ул-нафоис”дан). “Бу хоксори наришон рўзгор кичик ёштин ўзумни шеърнинг паришон савдосига

гирифтор бўлғоним...” (“Бадоеъул-бидоя” дебочасидан). “Чун кичик ёштин менга бўлди пасиб, Назм адосида хаёлотги ғарийб” (“Лисонут-тайр”дан)...

“Халойиқ орасида минг байт, икки минг байт ортиқроқ усрукрокким, ўзлари жамъ килиб эрдилар, бағоят машҳур бўлуб эрди...”

Кўнглимда не маъни ўлса эрди найдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмга жонин қилибон халқ фидо
Солурлар эди гунбази гардунга садо...
(“Бадоеъул бидоя” дебочасидан.)

Не, ажабки, Алишер Навоийнинг барвақт бошланиб, узоқларга таралган шухратидан далолат берувчи бу ҳайротомиз мисралар илоҳий ва ижодий қисмат раҳнамолиги замонидан анча аввал яратилган. “Халқ жонини фидо қилибон” даражада тез овоза бўлган, шунчалар шоён-шойишта кадр-эътибор тонган шеърлар (аксарият ғазалиёт)... Абусайд Мирзодек мустабид темирйода ҳукмронлиги йилларига мансуб бўлса, бу ёш Алишернинг шеърин иқтидори, сўз даҳоси даҳлсиз юксак мавқега эга бўлганидан далолат бермайдими?!

Ана ўша бемисолу подир йиғитлик йилларида сарҳад билмай жавлон урган сарбаланд хаёллар, беором изланишлар кейинчалик “Муҳокаматул луғатайн”да ўзгача “хасби ҳол” тарзида умумлаштирилган: “Фусунпардоз шуаронинг ширини ашъора ва рангин абъётидан эллик мингдан ортиқ ёд тутубмен ва алар завқи ва хушҳоллиғидан ўзумни овутубмен ва салоҳ ва фасод (марғубу номарғуб)ларига фикр айтибмен... Ўқурига давовин (девошлари)дин бу фақир машғул бўлмағон девон оз эрмиш... Барчасига кўп қатла ўтушмен, балки кўпини ёд тутубмен ва қасонд ва ғазалиётининг ғарийб ва латофатин билибмен, балки ғарийброқ ва латифроқларига татаббу дағи қилибмен...”

Табаррук “хасби ҳол” ва муборак ёдноманинг улуғ ҳазрат, валлуллоху мураббий шонр таржимаи ҳоли -умр ва тақдир йўлининг бири-бирини азиз, ҳам нурҳикмат, ҳам беназир манзилларига дохил унутилмас лавҳа-манзараларини хоҳ “Дебоча”лардан, хоҳ “Хазойннул-маоний” девонларидаги турли жанр (Навоий таснифида “синф”)га мансуб шеърларда, айниқса, қитъаларда, “Маснавий”да, “Соқийнома”да (458 байтдан иборат!), “Хамса” муқаддимотида, “Маҳбулбул-қулуб”да, “Мунишаот”да, “Вақфия”да, “Муҳокаматул-луғатайн”да қўзатамиз, ҳайратга тушамиз, ўйга толамиз...

Муҳим, ёрқин иқтибослардан тамсиллар:

“не тонгдин оқшомгача ўзумга бир гизо (емак-ичмак)дин ком, не оқшомдин тонггача турфатул айни (турли кайфиятда кечрилган лаҳзалар) кўзумга уйқудин ором... Хотирим савдоомез хаёллардан мушавваш (ташвишда), бесару дилликдан ҳар неча дилкаш сўз бўлса, кўнглумга нохуш...” (“Дебоча”дан, “Ғаройибус-сиғар”).

Менга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам икковлон дейишсак ғаме.

Не бир аҳли давлатдин онча умид.
Ки андин наво топса бир ноумид...
Не бир хужраким, ком топқай кўнгул,
Даме анда ором талқай кўнгул.
Не ёрики, ранжимни қилғай қабул,
Не зорики, ҳажримдин ўлғай малул...
(Маснавийдан)

Шеъринят яратиб жараённинг фақат шоирнинг ўзига аён руҳий-хиссий, ижодий сир-асрори - ўзгача дарди, қийноқлари ва шавқи-рағбатидан шаҳодат берувчи “ҳасби ҳол”нинг хос чизгилари: “Ишқим ошуби тугёнида ҳар суубат (қийноқлар)ким юзлаиур эрди, чуи бир ҳамдард рафиқим йўқ эрдиким, дардимдин шаммаи (озми-кўими) изҳор қилғаймен, бирор байт бирла ул ҳол мазмунини назм қилиб, кўнглумни холи қилур эрдим ва жунуним шиддати ғалаёнида ҳар ошубиким оллимға келур эрди, чуи бир ҳамзабон мушфиқим йўқ эрдиким, маҳфий ўтумни ошқор этгаймен, бирор матлаъ била оз вақтда кўн шеър айтилди ва ҳар навъ назм теграмга йиғилди...” (Илк “Дебоча”дан.)

“Мунишаот”да ҳам ана шундай муштарак лавҳа мавжуд: “Бу ўттан пкки йилким (Сўз Навоийнинг Астрободдаги ҳаёти устида боради), бу банда бошиға ҳаводиси рўзгордин юз навъ бало, ишқи забункуш бедодидин юз турулук ибтило (мубталолик) юзлаиди. Оллимға ҳар шиддат келса, чуи айтурға бир рафиқи соҳиби асрорим йўқ эрди, ул шиддат ва суубат мазмуниндин бирор байт ё матлаъ ҳаёл қилур эрдим ва кўнлумни ул ғусса ва андуҳдин холи этар эрдим: бу оз вақтда кўн назм айтилғон эрмиш ва ғазал йиғилғон эрмиш, булар зоё қилмоқ бандаға номақдур (имкоисиз) ва тарғибиға ҳам била маъмур (буюрилган)”.

Аммолекин, Амир Низомиддин Алишер Навоийнинг шеъринят даҳосини унинг дини ислом ва давлат йўлидаги, Ватан ва эл-улус манфаати, тариқат ва жамият хизматиға баҳшида ҳаёти, фаолиятидан асло ажратиб бўлмайди. “Маҳбул-қулуб” муқаддимасидан ва “Вафо бобида” қисмидан мисраларни ўқиб, қаттиқ мутаассир бўламиз, ўйга толамиз:

“... Бу хоксори парিশои рўзгор шабоб авонининг бидоятдан қухулият (ўрта ёшлик) замонининг ниҳоятигача даврон воқеотидин ва сипеҳри гардон ҳодисотидин ва даҳри фитнаангез буқаламунлиғидин муддати мадид ва аҳди банд (бардавом давр) ҳар навъ шиқ (катта-кичик) ва суратда ақдом урдум ва ҳар тавр сулук ва киват (либос)да югурдум... Гоҳ илм мадорасида сафи ноил (пойгоҳ)да ер туттум ва уламо мажолисида илм нуридин кўнгулини ёруттум... Ва гоҳ азизлар хизматидин ўзумни баҳрамади ва сўзумни дилписанд ва аржумазд топдим... Ва гоҳ арзол (разиллар) оллида беътиборлиғ кўргуздим... Ҳар кўйи ва кўчада югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни еткурубмен ва яхши-ёмоннинг афъолин билибмен ва ёмону яхши хислатларидин тажриба қилибмен, хайр ва шаръдин нўш ва ниш кўксумға етибдур ва лаим (нокас) ва карим захм ва марҳамини кўнглум дарк (идрок) этибдур...” “Ҳар кимгаким бир вафо кўргуздум, юз бевафоллиғ кўрмагунча қутулмадим. Ва

ҳар кимгаким бир меҳру муҳаббат ойини туздум, мишг жабру мазаллат (ҳақоратлар) торлмагунча халос бўлмадим...”

Улуғ одамларда дард ҳам улуғ бўлар экан, армон-ўкинчлар, ҳасрат-наломатлар ҳам... Бас, буюк шеърятнинг, даҳо шоирлар ижодининг ғоялари, тимсоллари ҳам пурдардлиги, нолаворлиги, тугёни, исёнкор оҳангларга бойлиги унинг печоғлиқ ҳаққонийлиги, боқийлиги далолатидир...

Беназир улуғ шоир ва улуғ инсоннинг миллий маданиятимиз, ала-хусус, миллий руҳиятимиз ва маънавиятимиз учун, жумладан, мумтоз шеърятимиз, мумтоз сўз санъатимиз-бадиният илми, фасоҳат қонунлари тарихида, тақдирида тутган беназир ўрни, сарбаланд мақоми ҳаққи-ҳуқуқи эътибори-ла, Навоийни бутун умри давомида таъқиб этган хасталик аломатлари, асоратлари ҳақида ёзиш... то ҳануз бизни ларзага солади. Ҳазратнинг ўзи турли асарларида, турли йиллар хотироти лавҳаларида тез-тез эслаб ўтиш бежиз эмас. Бу асли подшоҳ Абулқосим Бобур шахси билан боғлиқ Машҳад сафари, мадраса таҳсили, аввал Камол Турбатий, кейин Паҳлавон Муҳаммад таширфлари ҳақида унутилмас хотира саҳифаларидан боцланади... Мана Султон Хусайн номига йўлланган мактублардан сатрлар:

“... Чуи бандага заъф чирмашибтур, муборак дийдорингизга мушарраф бўлиб, (ноғиҳонда) қазо ҳам етса, бу мураққалар (қоралама варақлар) бори сизнинг назарингизда бўлғай... Чуи ўзумда ул қувват тонмадим, ул китоблар (дастхати)ни Юсуф Алидин қуллуққа юбордим...” (“Муншаот”дан).

“Қуллуқ арздошт (камна қулингиз арз-ниёзи) улким, бу бандага ёш улғойғон чоғда заъф юзлади. Ва ул заъф риштаси риштадек заъфлик пайкар (қомат) имға андоқ чирмашидиким, ул қуёшдек замирға равшандур... Ва атиббо (табиблар) пложидин ожиз ва матъул (холи) ва аҳиббо (аҳбоблар - ҳабиб-дўсту ёролар) мизожимдин малул (малолда), димоғим паришонлигинин сўзум номарбут (қовушмас) ва хаёлим оншугғалигинин холи намазбут (паршон)”. (Иккинчи “Дебоча”дан).

Заҳиридин Муҳаммад Бобур ҳам бу ҳақда ёзиб, Навоийнинг ўзидан “ҳасби ҳол” байтини келтиради: “Бу дард илаки ўлурмен, мараз чу зоҳир эмас. Табиблар бу балоға не чора қилғайлар...”

II

Алишер Навоийнинг турли табақот ва тонфага мансуб энг яқин сўхбатдошлари (“фақир била муҳосибдур...”) орасида бир сира улуғ сиймоларин ажратиб кўрсатиш мумкин, хусусан: Хусайн Бойқаро, Абдурахмон Ҷомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад... Улуғ шоир ва мутафаккирнинг беназир шахсияти, хос дунёси-“ҳасби ҳол”ни бири-биридан азиз бу зоти шарифлар ҳақидаги муборак ёдномаларсиз аниқлиги, бутунлиги билан тасаввур этиш мушкил. Зотан, Навоий ҳазратлари учун бағоят даражада азиру аржуманд, асли тақдири илоҳий нияти бўлмиш шри муршид, ғамгусору раҳнамун мақомидаги табаррук

сиймолар ҳақида, табиийки, бир мақола доирасида мусохаба юритиш имконсиз. Шу боисдан ҳам биз Навоий “ҳасби ҳоли”нинг муътабар далили сифатида фақат икки улуғ сиймо-ҳазрат Жомий ва Паҳлавон Муҳаммад номлари билан боғлиқ хотирот лавҳаларини имконият даражасида шарҳлаш билан kifояланамиз.

Навоий дунёси, жумладан, унинг “ҳасби ҳоли” билан ҳарфян ва руҳан йўғрилган том маънода муқаддас хотирот лавҳалари шеърӣ ва насрий шаклда битилган унутилмас саҳифалардан иборат бўлиб, улар, даставвал, “орифи Жом”-Маҳдуми Нураң, яъни Нуриддин Абдурахмон Жомий ҳазратларига бағишланган. Улар, шубҳасиз, катта бир китобга муносиб-шойишта бадийӣ-илмий қиссадирки, биз имконимиз доирасида, фақат баъзи насрий мисоллар келтириш билан kifояланамиз.

“Барчадан қулиқ санад (йирикроқ далолат) буким, ҳазрат иршод паноҳи Нуранки, замир иҳсонхонасидин анжуман тамошогоҳига жиҳва берур эрдилар, анишг мусаввадасидин (қораламасини) бурупроқ бу фақирга илтифот ва эътиқод юзасидин берур эрдиларким:”Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айтгудек сўз келса, айт”, деб ва ҳар не иҳорат бўлгонким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тутар эрдилар. Бу даъвога далил буким, ўндин ортуқ кутуб ва рисолада ул ҳазрат бу фақирнинг отини мазкур қилибдурлар. Ва кўи таъь ва идрок мунга мансуб нималарга нисбат бериб, мастур қилибдурлар” (“Муҳокаматул-луғатайн”дан).

Айниқса, ҳазрат Навоий ҳаёт йўлининг сўнгги манзиллари замонида дярлик муқим манзилгоҳга, оромгоҳ-боғча, бошқа хос жамоат, тапсиқ рухий фароғату илоҳий таскин масканларига айланган қутлуғ қадамжолар ҳақида “Хамсатул-мутаҳаййирин” ёдномасидан, шунингдек, “Бобурнома” саҳифаларидан аниқ маълумотлар оламиз ва бепхтиёр хаёлга толамиз.

“Алишербекнинг ўлтурур ўйларинким, “Уисия” дерлар, мақбара ва масжиди жомийинким, “Қудсия” дерлар, мадраса ва хонақоҳким “Халосия” ва “Ихлосия” дерлар, ҳаммом ва доруш-шифосинким, “Сафоия” ва “Шифоия” дерлар, борини андак фурсатга сайр қилдим. Аввал менга Боғи Навда юрт тайин қилиб эрдилар, тонгласи келиб Боғи Навда туштум ва бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай, Алишербекнинг ўйларини тайин қилдилар, то Хириди чикқунча Алишербекнинг ўйларида эрдим...” (“Бобурнома”дан).

“Ғафоия” боғчаси ясардаким, ул ҳазрат (Жомий) ҳовлиларининг ичидан ер иноят қилиб бериб эрдиларким, фақир ўзумга манзил ясабмен” (“Вақфия”дан)

“... Саййид Ғиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиги анга мутаййин эрди. Йўлда йўлуқтинким, аробаларга улўроқ сарв йиғочларни боғлардан сотуи олиб, кўнгариб юклаб “Жаҳоноро” боғига элтадур эрди, ул ҳазратга салом бериб, алар (Жомий) мутонба била дедилар:”Яна ҳеч сарв йиғочи қолдиму?... не бўйла сарв йиғочи юклабсен, оё, печа йиғоч бўлғай?” Ул дедиким:”Сааббиз: юз тўрт ададдур”. Алар дедиларким:”Ажаб ададдур”. Фақир дедимким:”Муносиб ададдур, невчунким, “кад” адади билан

муносибдур. Алар (Жомий) дедиларким: "Ростдур", даги факир (Навой) тахсин қилдилар" ("Хамсатул-мутаҳаййирин"дан)

Во ажаб! Жомий Навоий ва бирор бошқа маибадан аввал бизга маълум бўлмаган ҳиротлик боғбон йигит Саййид Ғиёс ораларида содир бўлган ҳам инсоний, ҳам фасих мулоқот-суҳбат асносида ўша дорул-амон бир замонда турли тоифага мансуб аҳли замоннинг аҳбоблари хақида кўпқиррали-ҳам ҳаётий, ҳам маънавий-ахлоқий, айни пайтда бадий маърифат олишга муваффақ бўламиз: аввал адабий, илмий маибалардан ўқиб билганимиз "Боғи жаҳоноро"да, эҳтимол, эрта баҳорда (ё кеч кузда) амалга оширилаётган хайрли тадбирлар-"ул боғнинг таъмири", яъни сарв кўчатлари ўтқазини тараддуди, хусусий "боғлардан сөгун олиб" араваларга ортилган ниҳоллар ҳақида, хусусан икки табаррук зот, уларга таниш шоиртабиат боғбон йигит ҳақида, яна-да муҳими, ғаройиброғи, бўлиб ўтган ўша савол-жавоб давомида беихтиёр равишда тадқиқ этилган насрий усулдаги тажнис ва ийҳом санъатлари ҳақида аниқ, мухтасар тасаввур ҳосил қиламиз ("ийғоч" маънолари-дарахт ва масофа ўлчовлари-тажнис, сарв кўчатларининг сони, шакл-шамойили, аслий ва рамзий маъноларидан ҳосил бўлган учлик шеърий нисбати:"сарв-қадир-рост" сўзлари яратган образли лавҳа пйҳомдир)...

"Насойимул-муҳаббат" саҳифаларидан ўқиб, ўзгача руҳий фароғат оламиз:"... Ва ҳазрат Маҳдуми Нуран дебтурларки, хотирға келурки, чун Жом вилоятинин (ҳазрати Хожя Муҳаммад Порсо Бухорий) ўтар эрдилар, бу фақирнинг (Жомийнинг) оталари жамъи қасир ниёзмандлар ва мухлислар билан аларнинг зиёрати қасдиға чиқиб эрдилар ва менинг умрум хануз беш йилда бўлмайдур эрди, отам мутааллиуқларидини (ўзига қарашли кишилардан) бирига аттиким, мени эғниға кўтариб, аларнинг илайҳи (ҳузури)ға тутди. Алар илтифот қилиб, бир бош кирмоний ибнот илмиға бердилар... Бу кун ул тарихдин олтминш йилдирки, хануз хилъатларининг сафоси (кийимининг туси, нури-зиёси) менинг кўзумдадур, муборак дийдорларининг лаззати менинг кўнғлумдадур ва ҳамонки ихлос ва эътиқод ва иродат (муридлик) ва муҳаббат робитаси бу фақирғаки, ҳожалар (валиуллоҳ зотлар) хонудониға воқеадур, ул назарнинг баракотидин муҳиблари ва мухлислари зумраси (гурухи)да машхур бўлғаймен", Навоий ўз тасаввурида қайта жонлангтирилган, беш яшар Абдурахмоннинг "кўзида... сафо", мурғак "кўнғлида... лаззат" пайдо қилган хизирфат покдоман вакил зот-Муҳаммад Порсонинг... бугун биз-ўзимизнинг шунчалар азиз, бебаҳо руҳий-маънавий меросимизга ворислик ҳаққи-ҳуқуқимизни эндиғина англаб, идрок эта бошлаган катта-кичик ёшдаги авлодлар учун ўша муборак аждодларнинг "хилъат"-кийган кийимларининг ғаройиб-сирли бўйи, жилоси, "дийдор"-фарингтали юзларидан ёғилган нур баҳрасини муносиб даражада ифодалаб, шарҳлаб беришга тилимиз ожизлик қилмайдими?!...

Махсус ёднома асарлардан, бошқа шеърӣй ва насрий китоблардан жой олган табаррук саҳифалар, шеърӣй сатрлар тизимида насаби саййидлардан бўлган Абусаййид Паҳлавон Мухаммадга аталган хотира лавҳалари фахрли ўрин тутди (шубҳасиз, улар Маҳдуми Нуран Жомийдан кейин, Саййид Ҳасан Ардашер билан бир қаторда туради). Биз, асосан “Ҳолоти Паҳлавон Мухаммад” ва “Мажолис ун-нафоис”дан қисман “Наводируш-шабоб”дан фойдаланиб мусоҳаба юритамиз. Уларда нафақат Хуросону Туркистонда, Балки Арабу Ажам (“етти мамлакат” Навоий)да донг таратган, тенги ва нисбати йўқ. Паҳлавон-куштигир, иқтидорли шоир, олим, мутриб-муғаний ва бастакор, хусусан, тариқат аҳлининг пешволаридан бири, Навоийнинг доимий ҳамдам-мусоҳиби, ҳудлас, фазлу камолда подири замон Паҳлавон Мухаммад ҳақида чексиз меҳру ихлос, ҳайрату таҳсин, ниҳоят, тўзимсиз ўкинч-армонлар ила битилган пурҳикмату ларзакор лавҳаларни кузатамиз, ҳазрати Абусаййиддек пири комил, фозилу солим ажодларимиздан мерос бўлиши руҳ поклиги, бой маънавий, кўпқиррали заковат зиёсидан маърифат оламиниз, ҳаёлга чўмамиз... Не ажабки, ёднома лавҳалари излаб тоиб бўлмас, унутилмас дўсту анис, тенги йўқ ғамхўру ғамгусор зот ҳақидаги ўйлар азалий зиддият туйғулари-ла йўғрилган рубойӣй билан бошланади:

Эй чарх, не даврларки даст эдинг,
Давригда муҳаббат аҳлини маст эдинг.
Ҳар кимники оламда забардаст этинг,
Охир ажал илгида они паст этинг.

Ҳам пурмаъно, ҳам ортиқ дардинок бу шеърӣй муқаддиманинг ҳар мисраси, бевосита ўз замонасининг “суврат ва маъносида маънида бешабех (тенги йўқ) ва беназир... шамсул-миллат вад-дин” мақомидаги Паҳлавон Мухаммад шаънига, қолаверса, билвосита унинг машҳур замондоши ҳаққиға (жумладан, Навоий сиймосига ҳам) дохил бўлиб, кенг маънода, илоҳий қудрат продаси-ла бунёд этилган оламнинг мўъжазларидан, “барчадин шариф” (Навоий) нисонга инъом қилинган исътедоду иқтидор ва рағбатнинг сеҳр-жозибасидан, айни чоғда умрининг бебақолигидан баҳс очади. Навоий бундай ўйчан-ҳазин фалсафий муқаддима-шеърӣй ибтидодан кейин пири комил замондошининг тимсолини насрий тафсилларда чизади:”... Паҳлавон кичик ёшлиғ эрканда ул фанда (куштигарлик-пахлаволикда.- Б.А.) кундан-кунга андин ғаройиб осор ва намудор (кўриниш)лар зоҳир бўлур эркандур. Андоғки, оз фурсатда жамъи абойи жинс (тенгқурлар) борини мағлуб қилиб, бориға фоиқ ва ғолиб келибдур... Паҳлавон истиҳқоқ (ҳайрат) била паҳлавонлик сартакъясига ўлтурубдур ва бу тонфа сархалқалигин рағбат била қабул қилибдурлар... Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати таъби (жонга малҳам табиати) борча фунуига муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлғондур-кўп фазойил ва камолот

касб қилғондурким, замона аҳли барчада Паҳлавонини мусаллам тутар (тан олар) эрдилар...” Бу фикр “Мажолиссуи-нафоис” тазкирасида яна-да тафсиллий аниқлиги билан берилади: “Муסיқий ва адвор (муסיқашунослик ва бастакорлик) илмида даврининг беназиридур. Чун камолоти “азҳару минаш-шамс” (қуёндан-да порлоқ)дур, шарҳ қилмоқ эхтиёж эмас...”

“Ҳолоти...”дан тамсиллар: “Маишхур амалларидан бири “чаҳоргоҳ” амалидур... яна “сегоҳ” амалидурким, Маилоно Ҳисравийнинг шеърига боғлабдур... яна инлар ҳам мисли: “қавл” ва “ғазал” ва “чорзарб”дек “савт” ва “нақш” худ беҳаду адад боғлабдурки, халойиқ орасида маишхурдирки, барчасин дарж (қайд) қилинса, мужиби итноб бўлур” (сўз чўзилар)...

Ҳеч шубҳасиз, “Ҳолоти...”да Паҳлавон Муҳаммад билан бевосита, бедахл инсонийликнинг олий бир мақомидаги дил суҳбатлари-шахсий мулоқотлар эсдалиги кўнгилнинг тўрисида, хотирот меҳробидан жой олган лавҳалардир: “...Қирқ йил (вожаб!) бир менинг худрой (ўжар) ва бесарупой (бебеок, беқарор) ошифтасори паришон рўзгор киши била мусохиблик қилғайки, хотирга келмаски ондин хотирга ғуборе ўлтирмиш бўлғай ва кўнгулга етмаски, ҳаргиз андин кўнгулга озоре етмиш бўлғай, балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундин-кунга муҳаббат риштаси маҳкамроқ ва муваддат (ёр-дўстлик) қонда ва тариқи муаққад (қайта-қайта таъкидланган) ва мустаҳкам бўлмиш бўлғай...” Бошқа бир саҳифада ўқиймиз: “...Аммо ҳеч навъ маҳфий сирри ва рози йўқ эрдиким, бу фақирдин яшурун бўлғай, андоқки, бу фақирнинг ҳам андин...” Навоийдек ғоят зариф кўнгил, дақиқу нозик таъь, покиза хилқатли шоир ва амири кабир билан бу қадарли сирдон-ҳамроз бўлиш бахти паҳлавонлар пири, фақиру ҳақирлар пешвоси Абусаййид Муҳаммаддан ўзга яна қайси инсонга насиб этган экан?! Шубҳасиз, Навоий иқрор қилган сўзлар замирида камол инсонч-эътиمود туйғуларни зуҳр этса, айни пайтда бошқа тоифа замондонлар, ҳатто баъзи бир яқин мусоҳибларга нисбатан ички бир алам, афсус, ҳасрат маънолари ҳам яширингандир...

“Ҳолоти...”дан бошқа бир лавҳа-иқтибос келтириш жойиз: “...Алқисса, қариғоннинг шарҳида ва паҳлавон Пирий (паҳлавон Муҳаммаднинг мурид-шоғирдларидан, Б.А.)нинг.. умрдек бевафоллиги бобида маснавий айтибдурки, бу фақир (Навоий) бир неча байт сабт (қайд) қилилди ва у абёт будурким (биз фақат икки байт келтириш билан чекламамиз):

...Ҳама умр тухми беҳи коштам,
Чу вақти баромад набардоштам...
Кўнги ман на шери занжирям,
Бадар бурда ҳам зи ғам ширям...

Мазмуни: “...Умрим давомида яхшилик уруғини эгдим, аммо вақти келиб ундан ҳосил хирмони кўтаролмадим... Охир-оқибат, мен энди на занжирбанд шердирман, қариллик ғам-андуҳи меини узоқларга бадарга этди...”

“...Ва ҳол аҳли бу абётдин маълум қилурларким, Паҳлавоннинг таъбида не миқдор дарди ҳол чошниси бор экандур”. ҳазин мазмули бу иқтибосдан тенгсиз забардастлиги билан подирларин, боз устига, саховатда беназир (бундай камёб хислатли зотлар “Ҳайратул аброр”да “одамийлар одамийси” деб таърифланган) ири комил Муҳаммад Паҳлавоидек улуғ инсоннинг “не миқдор дарди ҳол”идан уншиг замондошлари огоҳлиги, ла-хусус, бу валиуллоҳ зот билан шахсан яқин бўлган кишиларнинг не чоғлик ҳамдардлиги ҳам аён бўлади. Бу даъвонинг ёрқин далили: “Мен энди на занжирбанд шердирман” сатри замиридаги чексиз ва тўзимсиз ҳасрат-падомат оҳангидирки, бу шоҳ мисра, эҳтимол, Алишер Навоий дастхатига мансуб машҳур: “Занжирбанд шер, енгаман дер” мажозий ҳикмати замирида яратилган, шубҳасиз, муламмаъ санъатининг ёрқин мисолидир. Ва эҳтимолки, Навоий ўзининг ўша пурдard график тасвирини ири муриди ва дўсти Паҳлавоининг мазкур байти таъсирида яратгандир... На чора, улуғ шоирлар ижодхонасига хос бунинг каби талайгина пурҳикмат, айни чоғда алампок шеърини нисбат тўғрисида аниқ ва асосли мушоҳада-мусохаба юритиш бугун, афеуски, имконсиз...

Мазкур ёднома Ҳазрати Паҳлавон Муҳаммадининг вафоти, мотам маросимининг беадад ғам-андух оҳанглари-ла битилган жумлалар билан тамомланади: “талх-талх шуроба тўкуб, ҳой-ҳой йиғлагон” подшоҳ - Султон ҳусайн Абулғозий Баҳодирхон ва Навоий бош жами аздорлар аҳли - Ҳиротнинг хосу оми “гирёну паришон ва бесомон” ҳолатида “вовайло, вомусибато!” дея тортган навҳа (оҳ-нола)лари ккўк тоқи сари ўрлаб, поёни йўк мотамсаролар оқими подшоҳ илғом этган, кечаю кундуз мурид-муҳиблар қадами узилмаган Нейматобод мавзеъига - Абусаййид Муҳаммадининг хоки поклари абадий мадрун этиладиган макон - даҳма томон йўналади. Ҳиротнинг машҳур хуфғоз - оташнафас қорилари узокларга таратган Қуръон тиловатида сўнг, шоирлар марсияларини ўқидилар. Мотам кунлари давомида подшоҳ анжуманлар “тузуб, азим ошлар бериб, ҳатм қондасин бажо келтурдилар” дея эслайди Навоий...

Навоийнинг ири комилу аниқ мусоҳиби хотирасига бағишланган “Паҳлавон мотамининг саргузашти ва манзур сабзи хат фиरोқининг сарнавишти” (тақдир илоҳий хоҳиши) сарлавҳали қитъаси билан ёдномани итмомига етказамиз.

Паҳлавон эрди менинг ёриму бир шўх анисим,
 Бири ўлди-ю, бири итти, ишим бўлди таассуф.
 Ровиё, ҳажрларидин манга йўқтур кеча уйку,
 Қисси Ҳамза¹ дегил гоҳи-ю, гаҳ қисси Юсуф².
 (“Наводируш-пабоб”дан)

¹ Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафонинг илк саҳобаларидан, яқин афдошларидан саркарда Ҳамза муқаддас жанглarning бирида шахид кетган... Диний-илоҳий адабиётда яратилган фожъ-ҳазин асарлардан бири “Қисси Ҳамза”дир.

² Юсуф пайғамбар ҳақида қисса (ёхуд “Юсуф ва Зулайхо” достони).

Бу табаррук ёднома лавҳаларига муносиб яқун сифатида яна ҳазрат Навоийнинг ўзларига - “Ҳолоти...” саҳифаларини абадий сўнмас руҳ билан нурлантирувчи қудсий ҳамду сано калимотига мурожаат қиламиз: “Субҳоналлоҳ, юз минг ҳамд ва сипос ва саноий беҳадду қиёс ул қодир сунъ (яратувчи қудрат)ғаким, ҳар баидасиғаким, бир овуҷ тупроқдин халқ қилибдур, мунча қобилият ва қабулият ва ахлоқи ҳамиди (хушахлоқ) ва адвори писандида (ноёб феъл) ва зоҳир юзидин мунча фазлу камол ва маъни тарафидин мунча важди ҳол (ўзликни унутар ҳолат) бера олурким, бир жаҳон халқин мулоимат (ҳалиймлик) била сайд ва бир олам аҳлин занжири иродати (муридлик риштаси) била гирфтори беқайд (бандсиз банд) қилғай...”

Баҳодир САРИМСОҶОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛИЁТИДА ТАҲАЛЛУС САНЪАТИ

Буюклик маснадиға фақат буюк заҳмат орқали эришиш мумкин. Буюклар эса буюк кашфиётлар яратадилар, ҳаттоки уларнинг хатолари ҳам буюк бўлади. Ҳазрат Алишер Навоий “Ҳазал мулкининг султони” (М.Шайхзода) даражасиға ҳам фақат заҳмат чекиш орқали эришган.

Алишер Навоийдек сўзнинг сеҳр-жозибаси олдида ўзини масъул сезган даҳо санъаткор ҳар бир девонини устози Мавлоно Абдурахмон Жомий, дўсти ва маслаҳатгўйи Ҳусайн Бойқаро каби муқаррибларининг даъвати, илтимослари ва маслаҳатлари билан тартиб берган. Бу жараёнда Навоийнинг ҳар бир асарға, ҳар бир ғазалға, ғазалдаги ҳар бир байтға, байтдаги ҳар бир сўз ва ибораға жиддий ёндашгани айни ҳақиқат. Шоирнинг “Бадоеъ ул-бидоя”, “Наводир ун-ниҳоя” номли икки девони асосида дўсти Султон Ҳусайн Бойқаронинг даъвати билан тузилган “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги тўрт девонға киритилган асарларни шунчаки оддий қиёслашнинг ўзи аввалги девонлардаги асарларнинг кейинги девонларға бадийлик, сўз сеҳрини чуқур ҳис этиш, поэтик гоийи теран ифодаланш маҳорати нуқтан назаридан муҳим тузатишлар билан киритилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Алишер Навоий “Ғаройиб ус-сиғар” девонига ёзган дебочасида дўсти ва ҳомийси Ҳусайн Бойқаронинг нафақат “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Наводир ун-ниҳоя”, балки “Ҳазойин ул-маоний” куллиётини тузишда ҳам кўплаб қимматли маслаҳатлар берганлигини, ана шу маслаҳатлар тусфайли шоир ўз асарларига жиддий таҳририй тузатишлар киритганлигини миёнатдорчилик билан қайд этади. Аммо мана шу самимий эъгиروفға асосланиб, айрим адабиётшунослар девондаги асарларда шоирнинг ўзи томонидан қилинган таҳририй тузатишларни кўпроқ Ҳусайн Бойқароға нисбат бериш майлини ҳам билдирадилар.

Тўғри, Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиётига киритилган асарлар таҳририда Ҳусайн Бойқаронинг хизматлари бениҳоя катта ва буни

шоирнинг ўзи ҳам қайта-қайта эътироф этади. Шу билан бирга, у “Дебоча”да бир нарсага назик ишора қилиб ўтади. У шундай ёзади: “...ул таълимларни ўзумга дастур қилиб, ҳамул дастур билан ул забту тартибга шурув қилур эрдим”. Маълум бўладики, Алишер Навоий “Чор Девон”ни тартиб беришда худди аввалги девонларида бўлганидек, Хусайн Бойқаронинг маслаҳат ва кўрсатмаларини ўзига дастур қилиб, уларни тузатган.

Шоир ғазал ва бошқа жанрлардаги асарларига тахририй тузатишлар киритар экан, ҳамisha ўз олдига поэтик гоё аниқлиги, образлар ёрқинлиги, бадий ҳақиқат билан ҳаётий ҳақиқат ўртасидаги маънавий уйғунликни сақлашга, қисқаси, маҳорат масалаларига жиддий эътибор беришни биринчи даражали вазифа қилиб қўяди. Бу нарсани аксарият ғазаллардаги айрим сўз, бирикма ва гаплар таркибида юз берган ўзгаришларни девонлараро оддий қиёслашлар орқали ҳам кўриш мумкин. Ёки вази, мумтоз қофия ва бадий санъатлар қўллашдаги тахририй тузатишларда ҳам бемалол кўриш мумкин.

Ушбу мақолада эса Алишер Навоийнинг бир ғазали мисолида таҳаллус санъатига бўлган жиддий муносабати ва мазкур санъатни қўллашдаги маҳорати ҳақида тўхталмоқчимиз.

“Таҳаллус” атамаси ҳозир ғазал ёки бошқа шеъринг асар низоҳида (мақтаъсида) ижодкорнинг ўз адабий номини қўллаш маъносида қўлланилади. Чунки “таҳаллус” атамасини шу маънода истифода этиш Шарқ бадийят илмида нисбатан кейинги ҳодиса. Даслаб эса бу атама бутунлай бошқа маънода қўлланган.

Шарқ бадийят илмининг йирик намояндаларидан Умар ар-Родиёнийнинг “Таржимон ул-балоға”, Қайс Розийнинг “Ал-мўъжама...” номи асарларида таҳаллус қасида ва ғазал байтларининг бирдан иккинчисига ҳам фикрий юксаклик, ҳам вазиний уйғунлик, ҳам оҳанг вобасталигида, ҳам қофия мутаносиблигида ҳеч қандай қурсиз ўғилнишдан иборат, деб таъриф берадилар. Ҳаттоки Родуёний бу санъатнинг қасида жанрида амал қилиши ҳақида сўз юртар экан, таҳаллус насбатдан ташбиҳга ва ундан мадҳга ўтилишини батафсил таҳлил қилади, ғазалда эса фикрий янгиликка ўтилишини байти махлас, ўғилишдаги назокатни эса ҳусни таҳаллус деб номлайди. Қайс Розий эса юқоридагиларга қўшимча қилиб “луғфи таҳаллус, таҳаллусоти мустаҳсан, таҳаллусоти нодири балиғ, таҳаллусоти зишт, таҳаллуси ракик(суст), таҳаллуси лойиқ, таҳаллуси гузир, таҳаллуси қабех, таҳаллуси бориз (хунук)” каби таҳаллус кўринишларини қайд этади.

Юқоридаги қисқача мулоҳазалардан шу нарса маълум бўладики, ўрта асрлар Шарқ адабиётининг назарий масалаларида, ҳусусан илми бадеда “таҳаллус” атамаси қасида ёки ғазалда байтдан байтга назик ёки нуқсонли ўғилнишларни ифодаловчи санъат маъносида қўлланилган.

Албатта, Шарқ мумтоз поэтикасининг бундай назарий муаммолари анчагина. Уларнинг барчаси ҳақида муфассал тўхталиш алоҳида таҳқиқотларни талаб қилади. Шу билан биз қуйида Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоъ” девонидаги тўртинчи ғазалнинг “Ғаройиб ус-сиғар” ва

“Наводир уш-шабоб” девонига қандай тузатишлар билан киритилганлиги ва бу таҳрирда улуғ шоир таҳаллус санъатига қай даражада риоя қилганлиги ҳақида тўхталишни лозим топдик.

Ушбу ғазал “Бадоеъ ул-бидоя”да қуйидагича матлаъ билан бошланади:

Эй, ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат *била* сенга,
Андокки, *қурб таквино* тоат *била* сенга.

Мазкур матлаъ “Ғаройиб ус-сиғар”га шундай таҳрир билан киритилган:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат *билан* санга,
Андокки *қурб таквову* тоат *билан* санга.

Ҳар икки девонда ҳам бу ғазал тўққиз байтдан иборат бўлиб, “Бадоеъ ул-бидоя”да мақтаъ саккизинчи байтда келган. Тўққизинчи байт эса мақтаъдан кейин келган:

Лутф айлагилки, мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат *била* санга.

Аmmo пурмаъно ушбу байтнинг ғазал мақтаъсидан кейин келиши, фалсафий-бадний жиҳатдан яқунланган ғазал поэтик мантиқининг янгидан алангаланганига сабаб бўлаётганини шоир чуқур ҳис қилади ва таҳаллус санъати талабларини бузаётганлигини англаб етади. Натижада, шоир мақтадан кейин келган байтни “Ғаройиб ус-сиғар” девонига ғазалнинг олтинчи байтидан кейин еттинчи байт сифатида киритади.

Мана шундан кейин ғазал мазмунида изчил тадриж, поэтик фикрнинг поғонама-поғона юксалиши, лирик образ тақомиллининг бир хил миқёс ва меъёрда таъминланиши учун имкон туғилади. Чунки ғазалнинг 6-байтида маънуқа (Аллоҳ) лутфи ҳақида сўз юритилиб, агар сенинг лутфинг мени ўзинга ошно этмаса, лутф қилмасанг, бошдан-оёқ гуноҳу залолат билан сенга етишмоққа менинг ҳаддим сизмайди, қудратим етмайди, дейилган:

Лутфунг рафиқим ўлмаса, не ҳадки етмамен,
Бошдин аёғ гуноҳу залолат билан санга.

Шундан сўнг лутф ҳақидаги поэтик тезис ҳал қилишни, яъни бир байтдан иккинчисига маъно парвози жиҳатидан тенг, ифода раволиги жиҳатидан ўхшаш, бошқача айтганда, таҳаллус санъати билан ўтиш маҳорати талаб қилинади. Навоий “Бадоеъ ул-бидоя”да ана шу ўрин учун зарур бўлган байтни мақтаъдан кейин келтирган эди. Натижада, 6-байтдаги поэтик мазмун мантиқий интиҳосига етмай қолган эди. “Ғаройиб ус-сиғар”да эса мақтаъдан кейинги байтнинг еттинчи байт қилиб ғазал таркибига киритилиши кейинги байтларда поэтик фикрнинг узвийлигини, мантиқий ривожини ва ифода жиҳатдан уйғунлигини тўла таъминлаган. Бу

нарсани биргина олтинчи ва еттинчи байтлар ўртасидаги фикрий тенглик, уйғунлик мисолида ҳам кузатиш мумкин.

6-байт: Лутфинг рафиқим ўлмаса, не ҳадким етказймен,
Бошдин аёқ гуноҳу залолат билан сенга.

7-байт: Лутф айлагилки, мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат билан санга.

Дарҳақиқат, агар Аллоҳ Таоло ўзи лутф этмаса, гуноҳкор банда унинг васлига восил бўла олмайди. Демак, мана шу ўринда шоир чала қолган поэтик фикрни итмомига етказиш, етказганда ҳам мантиқап ўзини оқлай оладиган қилиб етказиш эҳтиёжиши сезади. Чунки байтлараро фикрий таҳаллус тўла таъминланмаган эди. Шу боис у “Ғаройиб ус-сиғар”да чала қолган поэтик фикрга тўлалик киритади, яъни сен лутф айла, чунки умр бўйи ибодат қилиш билан сенинг васлингга эришиш мумкин эмас, шунинг учун менинг бу муножотимни қабул қилмаслигинг мумкин эмас, деб байтлараро фикрий уйғунликни таъминлайди. Бу нарса эса таҳаллус санъатининг талабларини адо этишнинг гўзал намунасини ташкил этади.

Ҳақиқатдан ҳам яратганининг ўзи лутф этмаса, киши умр бўйи ибодат қилиши билан егнша олмайдиган олий васл учун банда фақат илтижо қилишдан ўзга чорани билмайди. Ҳазалдаги 8-байт ана шу илтижонинг айнан ўзидир. Унда “сендан бошқа паноҳим бўлмагач, мен журму гуноҳдан қочиб, сендан паноҳ излаб келишим табиий” дейилади. Мана шу байтдан кейин Навоий назарда тутган ғоя мантиқий изчилликда ифодаланади. Энди Ҳазални якунлаш қолди, холос. Уни шоир “Навоийнинг исёни кўп, шунинг учун у шунча хижолатлик билан уялмай сенга етишишни истайди” деб якунлайди.

Ҳазал мураккаб поэтик тузилишга эга бўлган “инжиқ” жанр. Айниқса, таҳаллус санъати Ҳазалнинг вази табиати, поэтик синтаксиснинг барча талабларига риоя қилини. қофия оҳангдорлигига амал қилишдан ташқари ҳар бир байтдаги фикрнинг ўзига хослиги ва байтлараро фикрий уйғунликка, уларнинг мантиқий изчилигига ҳам эътибор беришни талаб этади. Биргина мисол. Алишер Навоийнинг “Наводир ун-нихоя” девонидаги 367-Ҳазалнинг 5-6 байтлари қуйидагича тартибда келади:

Ғар табассум вақтида кўрсанг лабин, эй боғбон,
Елга бергайсан қилиб гулбарги хандонингни жамъ.
Ул пари мажнунларига садъяк ўлғай, эй куёш,
Чунки, қилсанг зарраи беҳадду поённингни жамъ.

Шоир ушбу Ҳазални “Бадоеъ ул-васат” девонига киритишда юқоридаги байтларнинг ўринини алмаштиради:

Ул парий мажнунларига садъяк ўлғай, эй куёш,
Чунки, қилсанг зарраи беҳадду поённингни жамъ.
Ғар табассум вақтида кўрсанг лабин, эй боғбон,
Елга бергайсан, қилиб гулбарги хандонингни жамъ.

Юкоридаги байтларнинг ўрнини алмаштириш ғазалнинг оҳангдорлиги талаби билан амалга оширилганми ёки муайян бадийий маъنيқ тақозоси билан? Бизнингча, Навоийдек даҳо шоир ўзича байтларнинг ўрнини алмашгирмаса керак. Бундай алмашиши остида поэтик фикрнинг маъниқий оқимини раванлаштириш, изчиллаштириш ётибди. Чунки, фикрнинг қуюқлиги, маъниқий умумлашманинг кучи “Наводир ун-ниҳоя” -даги иккинчи ва “Бадоеъ ул-васат”даги биринчи байтда кўзга ташланали. Шу боис шоир аввал фикрий умумлашма кучли бўлган байтни олдинга олиб, ундан кейин сал хусусийроқ поэтик фикрни ифодаловчи байтни аввалга байтда айтилган поэтик фикрнинг тасдиғи сифатида келтириши лозим кўради. Чунки, тахаллус саъъатининг поэтик фикрни изчил баён қилишдаги икки талаби мавжуд. Булар: а) умумийликдан хусусийликка; б) хусусийликдан умумийликка бориш. Ҳар икки ҳолда ҳам поэтик фикрнинг, маъниқийнинг изчиллигини сақлаш ижодкор маҳоратини белгилашнинг бош мезони саналади. Алишер Навоий “Бадоеъ ул-васат”да “Наводир ун-ниҳоя”даги байтларнинг тартибини ўзгартирар экан, тахаллус саъъатининг ана шу мезонларидан келиб чиққан. Мана шу туфайли ғазалдаги поэтик фикр оқими раван, маъниқий давом этади.

Навоийнинг девонларига киритилган ғазаллар матнини қиёслаш шундан далолат берадики, шоир “Бадоеъ ул-бидоя” ҳамда “Наводир ун-ниҳоя” девонларидаги ғазалларни “Ҳазойин ул-маоний” таркибидаги девонларга киритар экан, айрим ғазалларни бутунлай қайта ишлайди. Масалан, “Бадоеъ ул-бидоя”даги 672-673-ғазаллар таркибидаги айрим байтлар асосида “Наводир ун-шабоб” девонида янги бир ғазал яратади. Табиийки, бу нарса соф техник иш бўлмай, шоир илгари ғазаллардан олинган байтлар асосида янги ғазал яратар экан, байтлараро фикрий, маъниқий ва бошка шаклий унсурлар уйғунлигига, яъни тахаллус саъъати талаб ҳамда мезонларига тўла амал қилади. Ушбу фикримизни яққол тасаввур қилиш учун дастлаб “Бадоеъ ул-бидоя”даги иккала ғазал матнини тўлиқ келтиришни лозим топдик.

672-ғазал

Очиб кўкеум шикофин, айладим кўнгулumni наззора,
 Эрур юз пораву гам тийғидиш ҳар пора юз пора.
 Таним меҳнат сипеҳри, анда, ваҳ, найқоингу ашким
 Кўнгулга гусса еткурмакка собит бирла сайёра.
 Манга бедардлик дард эрди, ваҳким, ҳажрингдин
 Чу менда бўлди дард. Эмди эрур бечоралик чора.
 Ўгарсеп ўйнай-ўйнай, мен гадои хаста йўл узра,
 Қолурмен бир киё бокмоқ учун ёлбора-ёлбора,
 Кўнгул сарғашталиқдин бўлди йўқ оғзинг киби, гўё
 Ани чарх айлагандур гўнча йўнмоғлиқка инкора.
 Ўлумдин ҳажр дунвор ўлмаса дард ахлиға, невчун
 Ажал Мажнунни асраб, айлагай Лайлини оввора?
 Навоий кўксини чок этти ҳажр андоқки, фаҳм этгай
 Тахайюл хайъатини кўнгул аро ким наззора.

673-ғазал

Фироқинг тийғидинким хаста жисмим бўлди юз пора.
Эрур ҳар пора бир кўз қилғали холимни наззора.
Губорим жисми ҳижрон дашғида сарғашта ошиқнинг,
Куюндек ҳар қаёнким мойил ўлди. бўлди оввора.
Не тош урён танимға урди, кўксумни чокиға солдим,
Мени бедил кўнгул касб эттим они кўнглидек хора.
Олиб юз пора кўнглум итларингга айладинг қисмаг,
Итингмен, айб эмас, жоно, манга ҳам тегса бир пора.
Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тутшти дуд бўлмоқтин эмас чора.
Малак таслими шайтон кибридекдур, буки ақл ўзин
Қилиб маъмури амр, истар аторат нафси аммора.
Навоний бода юткон кўрса кон юткон гумон айлар,
Сув ичгани май ичган соғинур, ким бўлса майхора.

Ҳар икки ғазал ҳам етти байтдан ташкил топган. Ана шу ўн тўрт байтдан Навоний “Наводир уш-шабоб”га тўққиз байтдан иборат янги ғазал қилиб киритади. Бу ғазалга эса Навоний 672-ғазалнинг матлаъсини айрим таҳририй тузатишлар билан матлаъ сифатида киритади:

Очиб кўксум шигофин, айладим кўнглумни наззора,
Эрур юз пораву ғам тийғидин минг ёра ҳар пора.

672-ғазалда иккинчи байт “таним меҳнат сипеҳри, айда, ваҳ, пайконингту ашким” мисраси билан бошланса, “Наводир уш-шабоб”да шонр ўртага янги бир байт киритади. Бу эса ғазал матлаъсида айтилган поэтик фикрни давом эттирувчи, матлаъдаги тезисни янада чуқурлаштирувчи таҳаллусона байт вазифасини ўтайди. Чунки, кўксининг тешигини очиб, кўнглига назар ташлаган ва ғам тийғидин юз пора бўлган, ҳар бир парчаси эса мингта яра бўлган лирик қаҳрамон кечинмаси муайян хулоса, ҳукм талаб қилади. Таҳаллус саъятининг мана шу талабидан келиб чиққан Навоний кейин кўйидаги байтни келтиради:

Не тош урён танимға урди кўксум чокиға солдим,
Мени бедил кўнгул касб эттим, анинг кўнглидек хора.

Демак, Навоний матлаъдан кейин 673-ғазалидаги иккинчи байтни келтиришни лозим топган. Шундан сўнг у иккинчи байтдаги поэтик фикрни чуқурлаштириб, нисбий якулаш учун янги байт киритади:

Таним чун ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт узра тутшти, дуд қилмоқтин эмас чора.

Лирик қаҳрамон ўз дард-ҳасратини айтиб бўлгач, энди маъшуқанинг аҳволдан хабар беришга жазм этади. Энди у 672-ғазалдаги 4-байтни ана шу мақсадда янги ғазалга 4-байт сифатида киритади:

Ўтарсен ўйнай-ўйнай, мен гадои хаста йўл узра,

Қолурмен бир киё боқмоқ учун ёлбора-ёлбора.

Шу тариқа поэтик фикр аста-секин тадриж эта боради. Лирик қаҳрамон ҳажр дардининг беҳад оғирлигини англаб, нега ажал фақат ошиқларнигина оввора қилажакига таажжубланади. Бу фикр эса 672-ғазалнинг 6-байтида ифодаланган. Навоий ана шу байтни янги ғазалнинг 5-байти сифатида танлаб олади:

Ўлумдин ҳажр душвор ўлмаса дард аҳлиға, невчун
Ажал Мажнуини асраб, айлагай Найлини оввора?

Мана шундан кейин Навоий ғазалдаги фикрий тараңгликни сақлаш мақсадида 673-ғазалнинг мақтаъсини бироз таҳририй тузатиш билан 6-байт сифатида киритади:

Малак таслими шайтон кибридекдур буки, ақл ўзин
Қилиб маъмури амр истар аморат нафси аммора.

Ниҳоят ғазални ўзига хос фалсафий хулоса билан яқунлаш учун шоир 672-ғазалнинг мақтаъсини келтиради:

Навоий кўксини чок этти ҳажр андоқки фаҳм этгай,
Тахайиол хайъатини кўнгул аро ким дилса наззора.

Диққат қилинса, икки ғазал байтлари асосида яратилган “Наводир уш-шабоб” девондаги янги ғазалда (531-ғазал) матлаъда ташланган поэтик тезис тадрижий ривожлантирилиб, мақтаъда ўзининг маънавий яқунига етганлигини кўриш мумкин. Ҳар икки ғазалдан олинган байтлар эса гоҳ қўшмча, гоҳ айни байтларнинг таҳририй тузатишлари билан ўзаро уйғунлаштирилган. Шу туфайли ғазалхон байтларининг ўзаро фикрий, маънавий ва бошқа шаклий жиҳатлардан боғлиқлигини тўла ҳис қилади. Бу нарса ғазал жанрида таҳаллус санъатининг белгиловчи ғоявий-баъдий вазифа ўташини кўрсатувчи фактдир.

Демак, 672- ва 673-ғазаллардаги беш байт ғазалга кирмай қолган. Ҳар икки ғазалдан олинган тўққиз байт эса янги ғазал матнини ташкил этади. Биз учун энг муҳими шундаки, икки ғазалдан олинган байтлар ўзаро таҳаллус санъати талаблари асосида боғланганлигини айтиши. 672-ғазалдаги икки байт, яъни 2- ва 3-байтлар, 673-ғазалдаги 1-, 2- ва 4-байтлар ўз ҳолича ёҳуд айрим тузатишлар билан бошқа девонларидаги ғазаллар таркибига кириттав бўлиши лозим.

Хуллас, Алишер Навоий ижодиётини, айниқса, унинг ғазалларини девонлараро матний қиёслаш ва таҳлил қилиш бу бебаҳо маъно бўстониининг ҳали очилмаган сир синопсисларини очишга имкон беради. Қолаверса, Навоийдек улкан шоир ижодидаги тадрижийликни аниқлашга, унинг ижод устаҳонасига чуқурроқ кириб боришга ёрдам беради деб умид қиламиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ БИР
ХАЛҚОНА ТАСВИР УСУЛИ ҲАҚИДА

Халқ оғзаки ижоди тасвир усулларига бойлиги ва уларнинг хилма-хиллиги билан ўзига хослик касб этади, айниқса, туркий халқлар фольклори бу жиҳатдан айрича хусусиятга эга.

Буюк сўз усталарининг барчаси оғзаки ижод дурдопаларига беқилёс намуна мактаби сифатида қараганлари бежиз эмас. Бу жиҳатдан Алишер Навоий ижоди мутлақо ўзига хосликка эга. Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижоди мавзуси адабиётшунослигимизда анча кенг ва чуқур ўрганилган. Шунга қарамай фольклорда кенг тарқалган ва Навоий ижодида кўп учрайдиган бир тасвир усули ҳақида махсус тадқиқотларнинг амалга оширилмагани бизни ушбу мақолани ёзишга ундади.

Ган бадийи варпацция устида бормоқда. Унинг моҳияти шундаки, айни фикр бадийи ифодасига кўра ниҳоятда хилма-хил шаклларга эга бўлиши мумкин. Бундай ифодалардан фойдаланишнинг мақсад ва вазифалари ҳам турлича бўлади, фикримизни “Алпомиш” достонидан олинган бир мисол орқали изоҳлайлик:

Кеча-кундуз йўл олгандир бу бойлар,
Бораётган ҳар кайсиси тўрадир,
Кўккамиш кўлдан чиқиб боради.
Ҳар на қисмат, ёзилганин кўради.
Ҳориган йўлларда булар кўнади,
Кўкқамишдан кети узилмай боради.
Ўтар дунё ўтарини ўйлади,
Танга тайлаб Олатовни ёйлади,
Қалмоқни юртига талаб айлаб,
Юрсак етармиз, деб бойлар ўйлади.
Кўкқамишдан бойлар чиқиб жўнади,
Ҳар на қисмат, ёзилганин кўради.
Қалмоқ юртига борсак дейишиб боради,
Бойбаччалар бедов оти минади.
От чоғиб бойлар чўли кўради,
Мол-давлатни йўлга солади,
Йўл тортиб, шул замон чиқиб жўнади,
Бедов минган от-абзалин шайлади,
Чўпонлар қур-хайтлаб қўйин хайлади¹.

Матндаги асосий мазмун Бойсуи-Кўнғирот элининг қалмоқ юртига кўчиши тасвиридан иборат. Ана шу фикр ниҳоятда хилма-хил шаклларда ифода этилмоқда. Биргина “Кўкқамишдан чиқиб жўнамоқда” деган фикр ифодасини кузатайлик. Дастлаб у “Кўкқамиш кўлдан чиқиб боради” шаклида учрайди. Сўнг “Кўкқамишдан кети узилмай боради” ифодаси

¹ Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамини эпоси. Т., “Фан”, 1999, 82-бет

келади. Навбатдаги ифода “Кўкқамишдан бойлар чиқиб жўнади” шаклига эга. Демак, аини фикр ифодаси турли вариантларда учрайди.

Ёки борадиган манзил билан боғлиқ тасвирлар ҳам ниҳоятда хилма-хиллиги эътиборни тортади:

“Қалмоқ юртин булар излаб боради”,
“... Қалмоқнинг юртига талаб айлади”.
“... Қалмоқ юртига борсак дейишиб боради”

Бораётган шахслар тасвири ҳам бу жиҳатдан характерлидир:

Кеча-кундуз йўл олгандир бу бойлар,
Бораётган хар кайсиси тўрадир.
... Юрсак етармиз, деб бойлар ўйлади
Кўкқамишдан бойлар чиқиб жўнади.
... Бойбаччалар бедов отни минди,
От чошиб бойлар чўлни кўради.
...Бедов минган от-абзалини шайлади,
Чўпонлар кур-хайтлаб кўйни хайдади.

Ана шу биргина мисол халқ оғзаки ижодида бариий вариациянинг нечоғди катта назифа ва аҳамиятга молик эканлигини кўрсата олади.

Оғзаки ижод анъаналаридан пухта хабардор бўлган ва баракали файз тошган Алишер Навоий ушбу усулга ниҳоятда кўп мурожаат этган. Фикримизни “Ҳайрат ул-аброр” дostonи мисолида изоҳлашга уриниб кўрамиз.

Форси ўлди чу аларга адо,
Турки ила қилсам ани ибтидо.
Форси эл топди чу хурсандлик,
Турк доғи топса барумандлик¹.

Ушбу парчада дастлаб шу пайтгача ёзилган “Хамса”ларнинг форс тилида ёзилганини ҳамда энди туркий тил билан ёзиш нияти ифода этилмоқда. Аслида кейинги байт ҳам ана шу фикр тажассумидан иборат. Фақат унинг ифода шакли мутлақо ўзгармоқда. Бу ерда фикрий такрорнинг шаклий жиҳатдан янгиланганлиги мутлақо бошқача бадний-эстетик таъсир уйғотаётганлиги сир эмас.

“Ҳайрат ул-аброр”да Алишер Навоий Низомий, Хусрав Деҳлавий ҳамда Абдураҳмон Жомийлар шаънини улуғлайди. Уларнинг истеъдод ва журъатларига ниҳоятда юксак баҳо беради. Аини пайтда ўзининг ҳам улар йўлидан юришга, ўз имкониятини кўрсатишга уринишдан ҳам яширмайди. Аини шу фикрларнинг бадний ифодаси эса такрорланмас бадний мисраларда ўз ифодасини тошган:

Бўлса ўту суву ҳаво дил назир,

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20-томлик. 7-том. Хамса. Ҳайрат ул аброр. Т., “Фан”, 1991, 55-бет.

Ул аро туфроқ ҳам эрур ногузир.
Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўғуннинг доғи бозори бор.
Бўлса ҳазу атласу иксун либос,
Ит жули қилмокка ярар ҳам палос.
Лаъл ила ёқуту дур истар баҳо,
Лек сомонники чекар қахрабо¹.

Ҳар тўрт мисрада ҳам асосий фикр “улар буюк, мен ожиз” ақидасининг исботи учун хизмат қилади. Дастлаб бу дунёнинг яратилишидаги тўрт асосий унсур воситасида ўртага қўйилган. Ўт, сув, ҳаво-Навобий ардоқлаган буюк ўстозлар рамзи бўлса, туфроқ-адбнинг ўзини ифода этмокда. Айни шу вазифалар кейинги байтларда “сарву гулу лола” ҳамда “ўтин”га, “ҳазу, атласу иксун либос” ҳамда “ит жули”га, охириги байтда эса лаъл, ёқут, дур ва сомон тимсолларига юкланган. Бу мисоллардан ўз-ўзинча бадий вариациянинг пайдо бўлиши сабаблари аёнлашгандай бўлади. Шоир муайян фикр ифодасидан қопиқмаганида, ёки ана шу фикрни бадий жиҳатдан янада юксалтириш ниғтиёқи кучайганида хилма-хил ифодаларга мурожаат этади. Натижада оломс қирраларидаги такрорланмас жило каби бир байтда фикрнинг янги-янги нуқталари ўзгача бир тароват билан кўзга ташланади.

Бадий вариация туфайли дастлаб айтилган фикр тўлдирилади, бойитиб берилади, фикрнинг янги қирраларига алоҳида эътибор тортилади. Шакл ва маъно мутаносиблигига оид қўйидаги мисраларни ўқийлик:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур.
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас.
Ахли маоний қошида ҳўб эмас.
Назмки сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Биринчи байтда қайси шаклда бўлмасин (“Бўлсун анинг сурату ҳар не дурур”) маъно назмда (шеърятда) ҳам асосий ўрин тутмоғи лозимлиги устида сўз бормокда. Иккинчи байт ҳам ана шу фикрни ифода этаётир. Фақат бу ерда назмнинг маънодан ташқари ҳолатига эътибор тортилган. Охириги байт эса маънонинг чиройли шаклда (“Назмки ҳам сурат эрур хуш анга”) ифодаланганининг омили бўла олиши таъкидланмокда.

Алишер Навобий бадий вариациянинг ниҳоятда хилма-хил кўринишларидан фойдаланади. Аликроғи, фикрни товлантиришда ҳам Навобий ўзига хос бадий маҳоратта эга экашлигини намойиш этади.

Табиат тасвирига бағишланган қўйидаги парчага эътибор қаратайлик:

Берди сахар хулласи зар ришта тоб,
Қолмади тун пардасидин ришта тоб.
Ёзди фалак тоқиға қилки казо,
Ояти “Ваш-шамс” била “Ваз-зүхо”.

¹ Ўша китоб, 56-бет.

Сўфийи субҳ айлабон ул дам зухур,
 Ёйди сипеҳр узра мусаллоий нур.
 Шом саводи асарин тийра хок,
 Субҳ супургиси била қилди нок.
 Чархи даҳр узра эди мушкрез.
 Бўлди ҳамул мушк уза кофурбез.
 Нилуфари чарх тўқуб жоласин,
 Очти сахар боғи сариғ доласин.
 Ож ўлубон панжарай обнус,
 Ўт сочибон мижмари суидрус.
 Қўйди қуёш ўтиға зулмат туни,
 Учти ҳаво узра нуҷум учқуни.
 Жилва бўлуб гум кеча товусидин,
 Нур кетиб гуллари қўзғусидин.
 Қўз очиб хожа адам шомидин,
 Ўсон топибон тоиғ ели пайғомидин...

Кўриниб турганидай, тасвир тун ўрнига келаятган кунни кўрсатишга бағишланган.

Буларнинг барчаси Навоийнинг халқ оғзаки ижодида чўқур баҳараманд бўлганлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ

“ҲАЙРАТУЛ АБРОР” ДОСТОНИДА ИНСОН ТАЛҚИНИ

Инсон ҳамма замонларда адабиётнинг бош мавзуси бўлиб келган. “Адабиёт инсоншунослик фани” экан, демак бутун адабиёт тарихи инсон ҳақидаги фикрий-ғоявий қарашлар, инсонни тасвирлаш, инсон моҳиятини кашф эта бориш тарихи, деб атаса бўлади. Чунки ҳар бир ёзувчи, ҳар бир шоир жамият ҳодисалари, ўзини қизиқтирган, тўққинлаштирган ғояларни қаламга олар экан, албатта инсон сийрати ва сурати, ахлоқи фаолияти, ният-орзуларига қадалиб ўтади. Инсоннинг ўзи нима, у қаердан келиб чиққан, ҳаётда ўзини қандай туғиш керак, инсоният жамияти, одамларнинг бир-бирига муносабати нималар асосида қурилиши лозим? Бу саволлар фақат файласуф, сиёсатдонларнигина эмас, адибларни ҳам лол этган. Кўп асрлик Шарқ адабиётида ҳам инсон муаммоси доимий равишда баҳс-мунозарага сабаб бўлиб, турли қарашларни вужудга келтирган. Шарқнинг гуманист шоирлари ҳамма замонларда, ҳатто, зулм-истибдод кучайган даврларда ҳам инсонни улуғлаш, унинг ажаб фазилатларини васф этиш, номақбул, тубан хислатларни танқид қилишни қанда этмаганлар.

Буни икки буюк шоир Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий ижодида, хусусан, уларнинг фалсафий-лирик дostonлари “Матлабул анвор”, Низомий Гапжавийнинг “Маҳзаул асрор” дostonига жавобан ёзилган бўлса, “Ҳайратул аброр ҳам Низомий ва Деҳлавий асарларига жавоб тарзида дунёга келган. Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоий бу дostonларда

фалакиёт ва коинот, руҳи муғлақ, одамнинг яратилиши, табиати, яхши-ёмон хислатлари ҳақида фикр юритгдилар.

Гарчи бу асарлар Низомий таъсирида юзага келган бўлса-да, аммо улар ҳар бир шоир яшаган замоннинг талаблари, муаллифнинг шахсий қарашлари, ўй-фикри акс этганини унутмаслигимиз керак. Улар шунчаки, инсон ҳақида фикр юритиш, унинг фалсафий моҳиятини англаш учун интиланган эмаслар. Буюк шоирларни, аввало, яхши инсон фазилатлари нимадан иборат, қандай қилиб яхши одам бўлиш керак, деган масалалар қизитирган ва ҳар бири ўз кузатишларининг натижасини ифодалаган. Шунинг учун “Матлаъул анвор” билан “Ҳайратул аброр” мазмун-муқдарижа, кўтарилган масалаларига кўра ўзаро яқин жиҳатларга ҳам, фарқли жиҳатларга ҳам эга.

Буни яхшироқ идрок этиш учун иккала дostonнинг композициясини қисқача кўздан кечиришимиз.

Хусрав Дехлавий дostonда умумий муқаддимадан кейин учта муножот ва наът келади. Сўнгра шоир ўз пири Низомиддин авлиё, султон Алоуддин, яна бир ҳукмдор мадҳига ўтади. Сўнгра асарнинг таркиб ва тартиби хусусида гапирди-да, орақидан учта хилват (учта фалсафий-гасаввуфий боблар)ни ёзади. Шундан кейин йигирмата мақола келадики, ҳар бир мақолол битта ҳикоя билан якулланган. Асарнинг охириги боби “Гуфтори ихтимоми китоб” (Китоб тугатилгани ҳақида сўз) деб номланган. Хусрав Дехлавий асарлари, шундай қилиб, ҳаммаси бўлиб, 53 бобдан иборат. Алишер Навоий дostonи эса 63 бобни ташкил этади, яъни Хусравдан 8 боб ортиқ.

Бу ниманинг ҳисобига юз берган?

Мақололлар ва уларнинг ҳикоятлари сони иккала асарда ҳам баробар-20 тадан. Бош-а бобларда эса фарқ бор. Масалан, Алишер Навоий умумий киришдан кейин яна бир ҳамд (“Ул холиқ ҳамдидаким, махлуқот тасвирига анинг қалами сунъи чеҳракушодур...”) бор. Буидан бошқа муножот тўртта, наът эса бештадир, яъни 3 боб бу ерда зиёд. Ўзбек шоири ўзининг танқидий-эстетик қарашларини ифодалани учун сўз таърифига икки боб бағишлайди, унинг бағишловлари ҳам Хусрав Дехлавийдан битта ортиқ (Баҳовуддин Нақибанд таърифи)-Навоий “Ҳайрат”ларини бошладдан олдин (Хусравда булар хилват деб номланган), кўнгил талқинига бир боб ажратилган. Чунки, оламдан унинг жамоли, сирру асроридан ҳайратланиш - бу кўнгил, яъни руҳ шиқидир, инсон, аввало руҳдир, инсон камолотидир, деган гояни илгари сурди Навоий. Инсон севгиси поклиги, вафоси, ақли, билни ва бошқа хислатлари билан улудир. булар ҳақида “Матлаъул анвор” муаллифи ҳам, “Ҳайратул аброр” муаллифи ҳам муҳим фикрларни олға сурганлар.

Хусрав Дехлавий ёзади:

Эй зи азал гавҳари пок омада,
Гавҳари ту зевари хок омада
Чанбари нўҳ чарх баче беҳи хок,
То бурун омади эй дурри пок.

Нури ту хангоми анжум шикаст.
Дасги ту тасбеҳи малоик гусаст.
Жони жаҳони ҳама олам туй,
В он ки нагулжад ба жаҳон ҳам туй!

(Эй азалдан тоза гавҳар бўлиб яратилган, сенинг гавҳаринг ернинг - тувроқнинг зийнатидир. Фалакнинг тўққиз элаги сен дурри пок ҳосил бўлгунча тувроқ элади. Сенинг нуринг юлдузлар шуъласини синдирди, кўлинг малоикалар кўлидаги тасбеҳни тортиб олди. Бугун оламнинг жоиу-жаҳони сенсан, жаҳонга сиғмаган ҳам сенсан.)

Шоир инсонни барча махлуқотнинг энг аълоси, шарифи деб таърифлайди. Шундай бўлгач инсон ўзига муносиб шариф ишлар билан шуғулланиши, оламга дил кўзгуси билан қараб ибрат олиши, яхши-ёмонни ажратиши, ҳасад, хирс-насткашлик каби қабиҳ ишлардан ҳазар қилиши лозим, дейди. Хусрави Дехлавий биринчи мақолатни инсон талқинига бағишлаб, кейинги бобларда, ижтимоий-ахлоқий қарашларни баён этган.

Унинг уқтиришича, наст одам ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, маисаб-амалга мниса ҳам настлигича қолади:

Наст нагардад ба таманно баланд,
Гарчи ба ангушт кунад по баланд.

(Наст орзу билан улуг одамга айлана олмайди, гарчи бармоқларига тиралиб бўйини баланд кўрсатса ҳам)

Одамӣ аст аз наи кори бузург,
Гар накунад инг-ҳамори бузург

(Одам улуг ишлари билан улугдир. Агар буни қилмаса-катта ҳайвондир.)

Одамнинг мартабаси унинг ақли, шахсий қобилияти, ҳиммати-ҳимоятига продасига қараб кўтарилиши керак.

Ўз насли, ота-бобосининг обрўси, қариндош-уруғ орқасидан маманлик қилиш ғирт аҳмоқлик дейди Хусрав Дехлавий:

Такая чӣ орий ба асои касон,
Зинда нашуд кас ба баҳои касон.

(Ўзгалар таёғига суянмоғи не, ўзгалар баҳоси-ҳиммати билан ҳеч ким тирлан эмас). Ҳаётда баланд ҳиммат билан доим илм ўрганган, ўз-ўзини тарбиялаган, ҳаром нафсдан ҳазар этган киши улуглик касб этиб бораверади, назари баланд бўлади.

Кейинги мақолатларда Хусрав Дехлавий илм олиш ҳуш суҳбатлик, ижод тақводорлик, шукр, хурсандчилик қилиш соф севги, дўстлик, вафо, раҳм, ҳаёли бўлиши, диёнат,нисоф, адолат каби ахлоқий фазилатларга

¹ Хусрав Дехлавий. Матлаъул аввор, танқидий текст тайёрловчи Тоҳир ўғли Маҳаррамов, М., Наука, 1975, 83-бет. Мисоллар шу манбадан олинди.

тўхталган. Алишер Навоийнинг олам ва одамнинг яратилиш ҳақидаги қарашлари Хусрав Деҳлавий фикрларига монанд. Навоий ҳам инсонни оламнинг гултожи, ҳосиласи деб таърифлайди. Масалан:

Мунча гаройибки, мисол айладинг,
Барчани миръоти жамол айладинг
Ганжинг аро нақд фаравон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.

Ёки:

Конию хайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари оли сифот
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борудан инсонни шариф айладинг.

Улуғ шоир инсонни биринчи навбатда ҳаётдаги фаолияти, кирду қорига қараб ҳукм чиқаради, инсон қилаётган иши, келтирган нафъу зарари билан аниқ фазилат касб этади. Инсоннинг яратилиши ҳақидаги диний афсона ҳар икки шоирда ҳам мавжуд. Шу каби шариат қоидаларига амал қилиш имоили-этиқодли бўлиш ҳам талаб этилади. Бу қонуний ҳол, чунки ҳамма гаи шуидаки, гуманист шоирлар шу қарашлар ичида оташин инсонпарвар, инсонсевар бўлиб қоладилар. Алишер Навоийнинг машҳур:

Одамп эрсанг демагил одами,
Опики йўк халқ ғамидин ғами.

Ҳикмати ҳам “Ҳайрат ул-аброр”дадир. Навоий ана шундай ўзгалар ғамида юрадиган, ҳиммати балаид, ҳожатбарор, адолатнапоҳ инсонларни таърифлайди. Маълумки, инсон аллақандай мавҳум тушунча эмас. Инсон ўз касбу кори, жамиятда эгаллаган мавқеи билан, аниқ инаҳсдир. Агар ўрта асрларда яшаган кишиларни назарда тутсак, бу деҳқонлар, олимлар, ижодкорлар, амирлар, шоҳлар, савдогарлар ва ҳоказолардан иборат. Навоий бу тоифаларнинг ҳаммасини “Маҳбуб ул-қулуб” асарида бир-бир таърифлаган, аммо ҳар бир гуруҳнинг ҳам яхши-ёмони борлигини кўрсатган. Ана шу тариқа зид қўйиб тасвирлаш “Ҳайратул аброр”да ҳам бор. Улуғ шоир шунинг учун адолатли ва золим шоҳ, рост қавл ва риёкор шайх, карамли (саховатли) ва хасис одам, одобли ва беадаб киши, олим ва жоҳиллар ҳусусида ёзади, уларнинг инсоният жамияти учун фойда ёки зарарини кўрсатиб ўтади. Масалан, ўн биринчи мақолатда илминг фазилати ва жоҳил-нодонликнинг касофати ҳақида сўз боради. аммо, шоир бобни тўғридан-тўғри:

Даҳр иши то халқ ила бўлмиш ситез,
Хордурур олиму жоҳил азиз.

деган байт билан бошлайди. Чунки, замона зулми севади, разил, жоҳилларга мартаба, мансаб ноғонасига кўтарилиш насиб этади, “билик аҳлига” эса ранжу азоб:

Феълн ёмон топса рафиъ айлабон,
Хукмиға олмани мутеъ айлабон.

Ёмон одам бошқаларни ўзига мутеъ этса, яхшилар, оқилу донолар хор бўлади, лаълдек қимматли, кўнгли пок одамлар “кўҳи боло остида ғамнок” яшайдилар. Хулқи, рафтори дораңдалик бўлган нокаслар шоҳ саройида иззат-ҳурматда яшайдилар, дейди Навоий. Шоир илм олишнинг машаққатли азобларини тасвирлайди. Қашшоқ, оч-ялонғоҳ муллаваччалар аянчли аҳволда мадрасаларда куну тун таҳсил кўриб, илм ўрганадилар, мақсадга эришиши чун барча нарсадан, ҳатто ҳаёт неъматларидаш ҳам воз кечадлар:

Ғурбат аро ҳоли ёмондин ёмон
Ҳар не йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Лекин, афсусланадиган ва ажабланадиган жойи шуки, деб куюпади Навоий, “бир жоҳили қотилванш”, “сўзи ҳам, ўзи ҳам нохуш” дину диёнати йўқ жоҳил одамлар молу мулк эгаси, мансабу мартабали. Яна ажабланарлиси шуки, бу разил, нодон одамлар хизматида нечта олимун доғинмақд юради, мулозимлик қилади. Навоий бундай олимларни ёмон кўрган. Агар қанча муҳтож бўлсанг ҳам, наст, жоҳил кишининг хизматида бўлма, бошингни кўтариб озод юргин, дейди шоир:

Илми ким воситан жоҳ этар,
Ўзини-ю халқини гумроҳ этар.

Илм-амал, мансаб воситаси эмас, балки халққа хизмат қилиш куралидир. Олим дунё молига меҳр қўймаслиги керак:

Солмаса кўз жафон дунё сори,
Бокмаса туз дунё фони сори,

Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон ҳар не десанг, они бил.

Шу тариқа, кўрамизки, Алишер Навоий нисонинг муҳим фазилатларидаш бири сифатида билимдонликни кўрсатган. Бу ерда муҳими шуки, улўғ шоир аниқ суратда ўз даврининг воқеаларидан келиб чиқиб илму урфон эгаллашнинг ниҳоятда қийин экани, энг ёмони шу азоб билан билимдон бўлганлар хору нодон, разиллар эса роҳатда яшашини бир дард, алам билан тасвирлаган. Шоирнинг муносабати, жамиятнинг нотекислиги, адолат йўқлигини очиқ-ойдан ёзилиши Навоий инсонпарварлигининг кудратини оширган, унинг гоёлари ҳаётинроқ, таъсирлироқ бўлиб ифодаланган.

Илм ҳақидаги боб Хусрав Деҳлавийда ҳам бор. “Матлаъул анвор”нинг иккинчи мақолати шу мавзуга бағишланган. Хусрав ҳам илми улўглаб, жаҳолатни танқид қилган. Унингча, илм бу қоронғи кечада йўл кўрсатувчи

чироғдир. Чироғи бўлмаган одам қудуққа тушиб кетади. Илм кучли бўлган одам зарра гавҳарига эътибор қилмайди, ҳам илм ва ҳам бойлиги бор одам камдир. Олим ўз илми билан улуг, жоҳил агар шоҳу султон бўлса, дунёни эгалласа ҳам авомдир, пастдир:

Гарчи кашад гов жаволи гуҳар,
Бор зиёдат шавадаш, не хунар.

(Хўкизга гавҳар кони ортилган билан юки ортади, хунари ортмайди).

Хусрав ўзини билимдон кўрсатишга уринган нодон кишилар, ясан-тусан қилиб юрадиган одамлардан кулади. Хусрав Деҳлавий олим билан жоҳилни турли кўринишларда солиштириб, ҳақиқий илм эгасининг фазилатларини бир-бир санаб чиқади. Илмда ҳийла, манмаңлик, ялқовлик, мақтанчоқлик зиён келтиради. Илм оламан деган одам майнарастлик, ишқибозликдан воз кечиши керак:

Илм чунон хон, ки зи паст зидағй,
Хоби ту бошад шарафи бандағй

(Илми шу қадар ўргангинки, ўлганингдап сўнг, сенинг уйқунг одамийлик шарафи бўлсин).

Олим одамнинг аъмоли ҳам ўзига ярашадиган, хулқи покиза бўлиши керак.

Шундай қилиб, ҳар икки шоирнинг инсон хислатлари ҳақидаги қарашларида умумийлик борлиги маълум бўлади. Навоий Хусрав Деҳлавийнинг гуманистик ғояларини давом эттирган. Айни вақтда ўзбек шоирининг қарашларида аниқлик, замонадан келиб чиқиб фикр юритиш, илм аҳли аҳволига ачинаш хос. У инсонни кўпроқ ижтимоий категория сифатида олиб қараган ва шу асосида фикр юритган.

Файзуллохон НАБИЕВ

ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА ТАБИАТ ТАСВИРИ

1. МУШТАРАКЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

Алишер Навоий мислсиз лирик шоир, шу билан бирга буюк дostonнависдир. Ўз ижодини лирик шеърлар битиш билан бошлаган Навоий йирик бадийий полотнолар - дostonлар яратишни орзу қилди. Ниҳоят, кўп йиллик орзу ва ижодий изланишлари самараси ўлароқ сўз санъатининг гултожи - “Хамса” яратилди.

“Хамса” - лиро-эпик асар. Унда лириклик билан эпиклик бир-бирга шу қадар сингишиб, ўзаро шундай уйғунлашиб кетганки, буни бир-бирдан ажратиш баъзан жуда сунъий бўлади. Бироқ, шуни таъкидлаш зарурки, “Хамса”даги ҳар бир дoston ўз жанр хусусиятларига эга.

Навойишunosликда “Хайратул-аброр” - фалсафий-таълимий, “Фарҳод ва Ширин” - ишқий-қаҳрамонлик, “Лайли ва Мажнун” - ишқий-фоживий, “Сабъан сайёр” - ишқий-саргузашт, “Садди Искандарий” - қаҳрамонлик асари сифатида баҳоланган.

Биз, бу ўринда табиат тасвири ва лирик қаҳрамон масаласини ёритишни мақсад қилдик. Бунинг учун, биз, “Фарҳод ва Ширин” достонининг айрим бобларидаги (ҳажмин ҳисобга олган ҳолда) табиат тасвирининг лирик қаҳрамон фикр-ўйлари ва ҳис-туйғуларини ифодаланидаги ўрни ва вазифасини аниқлашга уриндик.

Лирик қаҳрамон руҳий дунёси бевосита унинг нутқида - монолог ва ички монологларида намоён бўлади. Шоир ўз нутқининг бадиятичи ошириш, таъсир кучини орттириш учун табиат тасвиридан қай даражада ва қандай фойдаланган? Ва бу ҳол шоир олдида қўйган мақсадларни рўёбга чиқаришида нечоғлик қўл келган? Шу мақсадда, биз, “Фарҳод ва Ширин”, достонининг лирик парчаларида - лирик қаҳрамон нутқидаги пейзаж хусусиятларини, гарчанд моҳиятан битта бўлсада (чунки, улар ўзаро уйғун, бери иккинчи бирини тўлдирса-да), мазмуан уларнинг ўзига хос эканлигини назарда тутиб, айни масалани атрофлича ёритишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, лиро-эпик асарларда қаҳрамонлар билан бирга, лирик қаҳрамон ҳам тўла иштирок этади. Хўш, табиат тасвирида бу қандай намоён бўлади? Ва унинг асар воқеалари, уларнинг тадрижий такомиллидаги ўрни қандай? Масалани шу жиҳатдан кузатиш қизиқарли, албатта.

Зеро, лирик қаҳрамон нутқи бу достонларда ҳам ажралиб туради. Ўзини, гарчи ҳамма байтларда ҳам лирик қаҳрамон иштироки эҳтимоли бўлса-да, биз, соф лирик парчаларга кўпроқ эътибор қиламиз, уларга эник тасвир устуи турадиган парчалардан шартли равишда ажратиб қараймиз. “Фарҳод ва Ширин”нинг услуби, ундаги лирик қаҳрамон ҳақида баҳс юритар экан, профессор С. Эркиншов шундай дейди: “Алишер Навойининг эник услуби учун хос бўлган бир фазилат - адиб ишқий-саргузашт сюжетига лирика элементларини жуда ўринли сингдириб юборади. Ўқувчиларда қаҳрамон кайфиятини умумий тарзда ифодаловчи ва кучли эмоция уйғотувчи мисраларни кўн учратади. Лекин, улар асарда сюжет бирлигига, унинг эволюциясига салбий таъсир этмайди, балки кўп ҳолатларда воқеаларнинг бошланиши, кульминацияси ва счимига ўтишида бир поэтик усул сифатида хизмат қилади”¹

Хўш, ана шу лирик парчалар достонларда қандай намоён бўлади? Ва улардан муаллиф кузатган мақсад-ниятлар нималардан иборат?

Маълумки, лирик парчалар, аввало, насрий сарлавҳалардан бошланади. Уларда боб воқеаларининг мушарриҳаси баён этилса ҳам, шоир ўша воқеаларга ўз ҳиссий муносабатини ҳам билдириб кетади. Ундан кейинги лирик парча деб бобларнинг бошланма байтлари - бароати истелоҳларини айтиш мумкин. Чунки, ҳар бир бароати истихлолга шоир ўзининг лирик

¹ С. Эркиншов, Навойининг “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиссий таҳлили, Т. Фаъ., 1971. 245-246 бетлар.

кайфиятини сингдира олган. Кейин боблар ичидаги лирик чекинишларда табиат тасвири усутун келган ўринлар бор. Боб сўнгидаги лирик хотима - соқийномаларда ҳам кўпинча табиат образлари ёрдамга келади. Демак, лирик қахрамон образи бобда насрий сарлавҳа, бароати истиҳлол, лирик чекиниш ва лирик хотима каби кетма-кетликда намоён бўлади. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, ана шу лирик парчаларнинг кўпчилигида шоир бевосита табиат тасвирига мурожаат қилади. Лирик қахрамоннинг ўй-фикрлари, ҳис-ҳаяжонлари табиат образлари ёрдамда намоён бўлади. Биз дostonнинг ана шу жиҳатларини кузатишни мақсад қилдик. Чунки, бу жиҳатдан дoston фасллари бир даражада эмас. Ундан ташқари, лирик қахрамоннинг табиат тасвири ёрдамида ўй-хаёлларини баён этиш учун дoston воқеалари кечган ташқи муҳит - табиий вазиятнинг таъсири ҳам бўлган. “Фарҳод ва Ширин” воқеалари дунёнинг гўзал гўшаларида Чин ва Арманистонда кечади. Ҳар иккала диёр ҳам Навоий тасвирида жуда гўзал мамлакатдир. Кейин, Арманиядаги тоғу тоилар, чаманзорлар тасвири, денгиз тасвири бунга жуда қўл келган.¹ Демак, айтиш мумкинки, Навоий асарларидаги табиат тасвирини асар воқеаларининг ўзидан келиб чиқиб кузатиш керак. Чунки, айтиш мумкинки табиат тасвиридан фойдаланиш даражаси ва кўламини бошқарган.

Маълумки, дostonдаги насрий сарлавҳа, бароати истиҳлол ва соқийномалардаги табиат тасвири билан уйғунлашиб келган лирик чекинишларни аниқлаш у қадар қийин эмас, чунки, бу поэтик бўлакларнинг композицион ўрни аниқ. Бироқ, боб ичида лирик чекинишлар қандай ўринларда келади? Аввало, юқорида кайд этилганидек, ҳар қандай воқеа баёни келганда, шоир ўз муносабатини қўшиб тасвирлайди. Демак, назарий жиҳатдан ҳар қандай байтда лириклик кутиш лозим. Бироқ, шоир боб ичида алоҳида, махсус лирик чекинишлар ҳам қилади. Энди дostonни ана шу жиҳатдан кузатсак.

2. “ФАРҲОД ВА ШИРИН”ДА ЛИРИК ҚАҲРАМОН ВА ТАБИАТ ТАСВИРИ.

Дostonнинг 2-бобига шундай сарлавҳа қўйилган: “Бу шавқ дostonларининг “алиф”лари сарвақлар бўйидек санубарваш ва “лом”лари бинафша зулфлар турраси янглиғ дилкаш эрконига боис фехрастида ҳақ отидин тўғро ва дебочаси қайюми мутлақ сифоти била мутарро эрконининг баёни”². Кўриниб турибдики, шоир “сарвақ”, “санубарваш”, “бинафша” каби ифодаларда табиатга онд образлардан фойдаланган. Демак, бу бобда табиат тасвири насрий сарлавҳаданок бошланди. Бу тасвир занжири насрий сарлавҳадан бароати истиҳлолга ўтади:

¹ Айтиш масалалар навоийшуносликда анчайин тадқиқ этилганлиги сабабли ва ҳажм тақозосига кўра, биз, фақат мавзунимиз доирасида баҳс юритишни лозим топдик (Ф.Н.).

² Алишер Навоий, Хамса, Т., Фан, 1960. 150-бет. Барча мисоллар “Хамса”нинг ушбу нашрдан олинганлиги сабабли, бундан кейин фақат саҳифаларини кўрсатиб борамиз.

Бу рангин сафха, балким дард боғи,
 Аён ҳар лоласида ишқ доғи.
 Тахайёир ўти ҳар барги гул анда,
 Таҳассур дуди ҳар бир сулбул анда.
 Қушининг шағмаси ҳижрон суруди,
 Оқар сув барча сайли ашқ рӯди.
 Шамолиға самуми ҳажр ҳамроҳ,
 Самуми ҳажр йўқким, шугълаи оҳ.
 Бутуб гулбунларидин гунҷаи дард,
 Чикиб ул гунҷалардан отагин вард.
 ...Кӣ иисон кўнглин этти гулшани ишқ,
 Бу гулшанининг ҳаримин маҳзани ишқ.
 Демай ўт ониким, барқи дурахшон,
 Демай барқи дурахшон, меҳри раҳшон.
 Тулуъ этти чу ул раҳинанда хуршид,
 Адам шомиға бўлди шамъи жовид.
 Анинг нури чу партав қилди зоҳир,
 Бори заррот бўлдилар мазохир.
 Қуёш маъшуқу ҳар зот ўлди ошиқ,
 Дема ҳар зот, заррот ўлди ошиқ.¹

Бу байтларда шоир табиатнинг ажиб манзарасини яратган. Муаллифининг фикрича, бу дунё бир боғ. Қуёш эса бу боққа нур сочади. Гулшан, ундаги жамики зотлар, наботот ва жонзотлар, балки бор зарротлар ҳамма-ҳаммаси ана шу қуёш нури билан ёритилади, ана ўша қуёшга ошиқ бўлади. Қуёш эса ҳамма нарса учун буюк бир маъшуқ. Бу тажалли фалсафаси асосидаги ошиқ ва маъшуқ талқини. Буни шоир лирик кечинмалар орқали табиатдан мисол олиб тушунтиради. Шу тариқа ишқ, ошиқ ва маъшуқ таърифи давом этади. Сўнг яна шоир “Навойиға” мурожаат қилиб, яна лирик чекниш бошланади:

Навоий, телбаликни бартараф қил,
 Яна бир лаҳза сўз бошиға келгил.²

Бобининг охирироғида яна табиат тасвирига дуч келамиз. Энди нуҷумиёт тимсолларига, тасвирларига ўтилади. Маълумки, нуҷумиёт ҳам табиатнинг узвий бўлаги. бунга асос ҳам бор: боб бошида қуёш образи чизилган эди. Нуҷумиётга оид тушунчалар тун-кеча маназарасини чизиш орқали тилга олинади:

Шафқ гулгуниға хуриед этиб ранг,
 Яна жул чархи атлас қаҳқашон танг.
 Кеча шабдезини айлаб танг баста,
 Янги ойдин қилиб сатлиға даста.
 Қадар Шопурин анжумдин садафқор,
 Анга чарху шафққ нингарфу зангор.

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, ўша бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 150-бет.

...Чу тортиб зухра лаҳни Борбодни,
Олиб Баҳромвашлардин хирадни.
Ўқуш Фарҳоду Шириин айласанг жамъ,
Шабистонида бир парвозау шамъ.¹

Хуллас, табиат тасвирлари бу ерда шоирга асарда нима ҳақида гап бориши, унда иштирок этажак қаҳрамонлар номини образли-истиоравий йўл билан китобхонга таништириш имконини берган.

Умуман, тун маъзараси - Навоий асарларида, айниқса, “Фарҳод ва Шириин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларида кўп учрайдиган бадий тасвир воситаларидан. 5-бобда бунинг яна бир ёрқин намунасини кўрамыз. Меърож талқинидан иборат бу боб бевосита тун тасвири билан бошланади:

Ул окшомким юзига лубъати чин,
Елиб марғула ёйди зулфи мушкин.
Насим ул мушк исин пугратти ҳарён,
Ҳаво раъноларига сотти ҳарён.
Ешунди мушк ичинда чин ғазоли,
Дема чинким, фалак заррин ғазоли.
Қаю заррин ғазола, турки чин де,
Қаро туфроққа киргон маҳжабин де.
Қуёш сўти иши киргач ароға,
Фалак лубъатлари кирди қароға².

Демак, бобда лирик қаҳрамон баъзан насрий сарлавҳаларда ҳам, истиҳлолда ҳам, боб ичида ҳам ва бобдаги лирик хотимада ҳам табиат тасвиридан, унинг ранг-баранг лавҳалардан усталик билан фойдаланади. 5-бобда эса табиат тасвири бундай узвийликка эга эмас. Шунингдек, Низомий ва Деҳлавий таърифидagi 6-бобда ҳам шоир ўрни-ўрни билан табиат образларидан фойдаланиб, ажойиб образли фикрлаш намуналарини яратган:

Агар булбул десаиғ, Ҳиндустон тун,
Қаро зулмат дема, анбарфишон тун.
Бу андоқ тун аро шабҳез булбул,
Шабистон ичра шўрангез булбул.
Дема булбул, де они қакнуси зор,
Топиб лаҳиндин ошинг қакнус озор.
Агар қакнус чекиб юз нола жонсўз,
Анга минг нола ўки борча дилсўз.
Дема ўқ, балки ҳар бир барқ оҳи,
Ки, сакриб ўртабон маҳ то ба моҳи.
Солиб юз шуъла ҳардам хирманиға,
Ўзининг йўқки, олам хирманиға.
Маоний баҳриға анфосидин мавж,
Ки ул мавж остига қолиб тўкуз авж.
Такаллум ришгасиға наъмидин дур,
Фалак бағриға ул дурдин тафохур.

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, 151-бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 155-бет.

Саводи назм анга абри бахори,
Бўлуб эл бошига гавҳар нисори¹.

Лавҳада Деҳлавийини таърифлаш учун шоир Ҳиндистон ва у билан боғлиқ табиат, коинот ҳодисаларидан ҳамда турли атамалар, тушунчаю тасаввурлардан усталик билан фойдаланади: “булбул”, “тун”. “қаро зулмат”, “анбарфишон тун”, “шабхез булбул”, “шабистон”, “қақнус”, “барқ”, “маҳ”, моҳи”, “шуъла”, “хирман”, “бахр”, “олам хирмани”, “бахр”, “мавж”, “тўқуз авж”, “дур”, “фалак бағри”, “абри баҳори”, “булут”, “гавҳар”, “найсоний булут”, “мушкин саҳоби”, “қатра”, “дурри поб” каби табиатга хос ҳодиса ва тушунчалар орқали Деҳлавий шеърятининг таърифини келтиради. Шундан ҳам кўриниб турибдики, шоир фақат асар қаҳрамонлари руҳий ҳолатини тасвирлаш учунгина табиат кўринишларидан фойдаланиб қолмай, табиатга тааллуқли тушунча ва тасаввурлар орқали баён этади. Шундай қилиб, табиатга, унинг турли хил кўринишларига бир неча мақсад ва жиҳат билан мурожаат қилган Навоий, бадний тасвирда унинг кенг имкониятларидан моҳирона фойдаланади.

Баъзан муаллиф боб охирида табиат манзараси яратиб, лирик хотимани унга улаб юборади. Масалаи, “Фарҳод ва Ширин”нинг 9-боби шундай бошлаяди:

Берур меҳнат тунига шамъ ёғду,
Чу ўчти шуъласи бўлди қоронгу.
Мангаким солди шоми ғам нихон сўз,
Десамким ёрутай бу шамъи жонсўз.
Бошида бўлмаса заррин ливойи,
Шабистонга негиб солғай зиёи.
Умидим улки, бу шамъи тирози,
Ки, бўлди жон уйининг жилави сози.
Қуёшдек чарх айвонин ёрутқай,
Ки, онинг партави оламни тутқай.
Кетурғил, соқи, ул шамъи дурахшон,
Демай шамъи дурахшон, меҳри рахшон.
Ки, меҳр этгач аён тоғ узра анвор,
Чикай тоғ узра мен ҳам кўханвор².

Бу бобда шоир бевосита “мен” деб гап бошлайди. демак. уни бошдан-охир лирик парча деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур байтларда шоирнинг “Фарҳод ва Ширин”ни ёзиш ҳақидаги нияти акс этган, бу йўлда мадад сўрайди. Бунда тун лавҳаси ва қуёш тушунчаси ишга солиниб, ҳатто соқийнома ана шу образлар асосига қурилади. Шоир майини шамъи дурахшонга ўхшатади, кейин уни инкор этиб, меҳри рахшон деб атайди. Ружуъ санъати асосида майини қуёш тарзида тасвирлагандан кейин, сўнгги байтда қуёш тоғ узра нур сочганидек, мен ҳам худди тоғ йўнўвчи каби тоғ узра чикай деган орзусини баён этади. Бунда, ўз-ўзидан равшанки,

¹ Алишер Навоий, Ҳамса, 158-бет.

² Алишер Навоий, Ҳамса, 167-бет.

Фарҳоднинг кўҳканлигига ҳам ишора бор. Аммо, мана шуларнинг ҳаммасида табиат жисми бўлмиш қуёш асосий воситага, воқеалар ривожининг йўлчи юлдузига айланган. Демак, табиат тасвири фақат лирик қаҳрамоннинг ўй-хаёл, ҳис-туйғусини баён этишида эмас, балки бир йўла асар воқеаларига ишораларини юзга чиқаришида ҳам хизмат қилишти.

Маълумки, 9-бобнинг лирик хотимаси 10-бобнинг бароати истилоҳли - дастлабки байтлари билан ўзаро мангикий боғлиқликка эга. Соқийномада қуёшнинг тоғ узра нур сочиши ҳақида гап борган эди. Демак, табиийки, тоғ отиш маҳали кўзда тутиляпти. Гарчи 10-боб Султон Хусайн Бойқаро ва 11-боб унинг ўғли Султон Бадиуззамон мадҳига бағишланган бўлса-да, ҳар икки боб ҳам тоғ отиш маҳалининг ўзига хос тасвирлари билан бошланади.

10-боб бароати истилоҳли:

Қазо килки чу тортиб нақши дилкан,
Жаҳон авроқини қилди мунаққан.¹

11-бобнинг бароати истилоҳли:

Азал субҳики қилди хомаи сунъ,
Таҳарруксиз хароши номаи сунъ.
Абад шомигача не бўлса мавжуд,
Ёзилди ул варақда булу нобуд.²

Хуллас, қуёш, тоғ отиши дostonлардаги боблар бошланмасида энг кўи учрайдиган манзара. Бу, айниқса, айрим бобларда жуда муҳим поэтик ҳодисага айланган. Масалан, ана шу 11-бобда тоғ отиши тасвири билан фикрни бошлаш шоирга боб ичида ҳам қуёш образига қайта-қайта мурожаат қилиш имконини берган:

Ани мажлис дема, олий сипехри,
Қадаҳдин даврида раҳшанда меҳри.
Дема меҳр ониким, меҳри сабуҳ хез.
Не андоқ тезрав, не усрат ангез.
Нинот афзойроқ Нохиддин кўп,
Сариус-сайроқ хуршеддин кўп.
Қуёш бир қатла ҳар кун кўкни сойир,
Бу мажлис чархин ул юз қатла дойир.
...Қуёшдек олам аро базм чоқи,
Жаҳонга ўт солиб разм чоғи.
... Бериб даврон қуёш янглиғ камоли,
Фалақдин бўлмасун, ё Раб, заволи.
Кетур, соқий, қадах хуршедини бот,
Ичай шахзода ёди бирла, хайҳот!³

¹ Алишер Навоий, Хамса, ўша бет.

² Алишер Навоий, Хамса, 169-бет.

³ Алишер Навоий, Хамса, 170-бет.

Кўриниб турибдики, ана шу 7 байтда шоир турли шаклларда ўз ва кўчма маъносига “қуёш” тушунчасини бир неча бор тилга олади. Қуёш - ёруелик, ҳаёт манбаи. “Шуни таъкидлаш керакки, - дейди навоийшунос Ё. Исоқов бу ҳақда баҳс юритар экан, - тонг отиши ва қуёш чиқиши билан алоқадор истиоравий иборалар поэтик этикет даражага етиб қолган бўлиб, уларнинг моҳияти бир - позитив (ижобий) характерда; қуёш-ғолиб, қоронғулик-зулмат (салбий) лашкарини мағлуб этган қудратли шох сифатида талқин қилинади”.¹ Тасвирда, биз, аввало, табиат қонуниятига қатъий амал қилинганлигини, яъни тундан кейин тонг отиши, қуёш чиқиши, сўнгра, табиат жисми бўлмиш қуёшга хос сифат ва хусусиятларни чуқур очилганлигини кўраимиз.

Хуллас, “Фарҳод ва Ширин”да табиат тасвири лирик қаҳрамон ўзинини намоён этишдаги энг муҳим воситалардан бири бўлиб зиямат қилган.

Турдибой ҚОЛДИБОЕВ

НАВОИЙ ВА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИ

Истиқлол туфайли содир бўлган ва содир бўлаётган буюк ўзгаришлар бутун Ўзбекистон халқининг ҳаётига ўз таъсирини ўтказиб келаяпти. Оғир синовлар, не-не азоб-уқубатларни бошдан кечирган халқимизнинг асрий орзулари ушалди. Дунё харитасида жаҳон ҳамжамияти томонидан тап олинган давлат - Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Айнан шундай дамларда, мустақилликнинг шамоли эсиб, халқимиз қалбида озодлик ва хурлик нафаси жўш ура бошлаган вақтлар (1991) бутун туркий халқлар поэзиясининг чўққиси Мир Алишер Навоий таваллуд тоғганига 550 йил тўлди. Бунинг илдизига чуқур рамзий маъно ётади. Мустақилликнинг ilk йилида бутун туркийзабон халқлар адабий тилининг байроқдори, жаҳон адабиётиндаги буюк сиймо, донишманд шоирнинг юбилеи кенг миқёсда нишонланди. Республикадаги Қозоқ Миллий маданият марказининг ташкил этилиши билан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида Алишер Навоийга бағишланган илмий-назарий анжуман бўлиб ўтди. Унда қозоқ зиёлилари, ёш олимлар ва талабалар, шоир ижодининг ихлосмандлари иштирок этишди. Мазкур анжуманда таниқли адабиётшунос олимлар, шоир ва ёзувчилар Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маърузалар билан қатнашиб, шеърлар ўқиди. Конференциянинг эртасига буюк шоир таваллуд кунига бағишланган халқаро оқинлар айтишуви ўтказилди. Қозоқистон, Қирғизистон, Монғолия ҳамда Ўзбекистоннинг таниқли оқишлари қатнашган айтишув икки кун давом этди. Бу тадбир республикамизда яшаётган қозоқ халқининг ўзбек адабиёти классиги Алишер Навоийга бўлган ҳесиз эҳтиромини акс эттирди. Сабаби, туркийзабон халқлар дунёсида дасталб Мир Алишер Навоий сингари ўз шеърларини туркий тилда ёзиш билан баробар унинг осмонўпар гумбазини бунёд этган ижод соҳиби йўқ. Буюк

¹ Ё. Исоқов, Навоий поэтикаси., Т.. Фан, 1983. 111-112-бетлар.

шоирнинг тўрт девонидан ташкил топган “Хазойин-ул-маоний”, форс тилида ёзган “Девони Фовий”, бея дostonдан иборат “Хамса” асари ҳамда кўплаб насрий асарлари туркий халқлар учун битмас-туганмас хазина, буюк мерос бўлиб келаётир. Ана шундай маънавий хазинасидан қардош қозоқ халқи ижодиёт аҳли ҳам баҳраманд бўлмоқда. Унинг яна бир исботи сифатида шунини ҳам айтиб ўтиш жоизки, улуг сиймо таваллудининг 550 йиллик байрами арафасида Қозоғистон Ёзувчилар уюшмасининг наشري бўлган “Қазақ эдебиети” газетасида буюк шоирга бағишлаб махсус саҳифа жаратилди. Газетанинг 1991 йил 8 февраль сонининг 4-5-саҳифаларида “Туркий тилининг байроқдори Алишер Навоийнинг таваллудига 550 йил” рукнида кириш сўзи бўлиб, шоир ғазаллари қозоқ тилида чоп этилди. Унда Навоийнинг ҳаёти ва ижоди туркий халқлар учун осмон ичра шуъла таратаётган юлдуз сифатида таърифланади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг меросини кўз қорачиғидай асраб авайлаш энг катта вазифамиз эканлигини ёдда тулмоғимиз даркор. Биз жаҳондаги йприк сўз усталари ижодиётини қай даражада ўргансак, қай даражада ўқитсак, Навоий асарларини ҳам шундай даражада мутолаа қилишимиз, ҳатто аллома шоирнинг меросини чуқурроқ ўганишимиз лозимлиги баён этилди.

“Ўз томирингдан баҳра олмасдан туриб, бошқа дарахтнинг шохида мева бўла олмайсан”, -деб Навоий асарлари қозоқ халқи учун ҳам, унинг тараққий этган давлатлар қаторидаги маданияти ва адабиёти учун ҳам қарвонбоши бўлиши айтилади.

Умумий ўрта таълим мактабларини тамомлаган шогирдларнинг туркий адабиёт тарихини чуқур ўрганиб, уларнинг қалбиди поэзияга нисбатаи муҳаббат туйғусини шакллантирадиган вақт етди. Ёш авлод Навоий, Низомий, Фузулий, Абай, Тўқтағул, Махтумқули ижодини етук ўрганса, шунинг ўзи ҳам бирлашинининг, дўстлик, ҳамжиҳатликнинг мустаҳкамланишига туртки бўлиши турган ган.

Лекин, ўтмиши билан маънавийти муштарак туркий халқларга адабиёт бўйича умумий дарслик яратилмагани ўкинчли ҳол, албатта.

1994 йили чоп этилган умумтаълим мактабларининг II-синфига мўлжалланган “Қозоқ адабиёти” дарслигининг “Маънавий алоқа” бобида Алишер Навоий меросидан намуна берилгани қувонарли ҳолдир. Қозоғистон Республикаси Давлат “Рауан” наشريёти 1999 йилда қозоқ адабиёти предмети бўйича қозоқ мактабларига бағишлаб янги дастур (5-9-синфлар) чиқарди. Мазкур дастурнинг 7-синфга тегишли бўлимида “Жаҳон адабиёти намуналари” номли мавзуда (8 соат) Алишер Навоий ижоди билан таништириш мақсади кўзланган. Унда шоирнинг “Ёрим тўғрисида”, “Май бирла юзинг тимтим” ғазаллари, ижодий маҳорати, поэтик ифода усулларини шогирдларга таништириш кўзланган. Шунингдек, Навоийнинг энг катта асари - “Фарҳод ва Ширин” дostonи эканлиги ҳақида маълумот бериш назарда тутилган. 1999 йилда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган ўқиш қозоқ тилида олиб бориладиган бошланғич мактабларининг I-синфига мўлжалланган. “Алифбе” дарслигида (муаллифлар А.Исабоев, Ж.Қайрбоев, Е.Мергенбоев) болаларни Алишер

Навойй ҳаёти билан дастлаб ташиштириш материаллари ҳамда улўғ шoirнинг “Болаларим, билимли ва доно бўлинглар!”, -деган васияти берилган.

Қозoқ элини Навойй ижодиёғи билан таиштириш каби эзгў ишни юксак маҳорат ила бажариб келаятган ижодкорлар орасида ташиқли қозoқ шoirи Н.Айитовнинг ўрни беқийёсдир. У Мир Алишер Навойй таваллудининг 550 йиллиги арафасида буюк шoir ва давлат арбобининг қатор ғазалларини қозoқ тилига ўғирди. Навоййнинг “Садди Нскандарий” номли достони Н.Айитов таржимасида қозoқ ўқувчиларига етиб борди. Машҳур достонининг таржимаси қозoқ эпёлилари ва жамики Навойй поэзияси ихлосмандлари тарафидан қизғин кутиб олинган (“Ескендир қорганў”, “Жазушў”, Алматы, 1989). Буюк инсоийлик ва донишмандликни мадҳ этувчи достонлар ҳозирги авлоднинг маънавий озиги. Навойй яшаган даврда Шарқда шўҳрат қозонган араб, форс, туркий тиллардаги уч адабиёт маълум ва машҳур эди. Шулар ичида эса туркий адабиётнинг катта шoir-шўҳрат ҳамда обрў-эътиборга сазовор бўлишида Навойй шеърлари ва “Хамса”сининг роли жуда катта бўлди. Умуман олганда туркий адабиётни етук даражага олиб чиққан ҳамда уни бадий жиҳатдан юксак савияга кўтарганлиги учун ҳам халқимиз Навоййни улўғлайди. Унинг тарих, адабиёт, лингвистика, шеърят назариясига бағишланган асарларини нафақат ўз даврида, балки бугунги кунда ҳам фаннинг тамал тошлари бўлиб қолмоқда.

Қозoқ адабиётининг асосчиси А.Қўнолбоев, Алишер Навоййни ўзига устоз ҳисоблаган. Шoir қаламига мансуб илк шеърларнинг бирида:

Физулий, Шамсий, Сайхалий,
Навойй, Саъдий, Фирдавсий,
Хожа Ҳофиз - бу ҳаммаси
Мадад бер я шағири фаряд...

деб Шарқ юлдузларига, шулар ичида Навоййга бош эгиб, ўзининг шoirдлик йўлига тушганлигини билдиради.

Абай устоз шoir асарларидан ўзи учун намуна, ўрнатқи қидирган. Даставвал достон ёзган Навоййдан эмас, ғазаллар муаллифи Навоййдан ўрганмоқни истайди. Шунинг учун ҳам Абай “Алиф-бе” шеърини битди. Шеърнинг ҳар мисрасини араб алифбесиданги ҳарфлар таркиби бўйича тузади. Навоййда ҳам араб алифбосига қараб ёзилган ғазаллар бор. Аммо Навойй ғазаллари ўз хусусиятлари билан ажралиб туради. Масалан, Абайнинг мазкур шеъринида ҳар товушни бошқа товуш ўрнига қўйиб борса, Навойй мисрадаги энг охириги қофияли сўзларининг товушини алифбо тартибига мувофиқ келтиради.

Абай Навоййга илк бор меҳр қўйини улўғ шoirнинг бебаҳо лирикаси билан танишиндан бошланади. Бундай иштилишни “Йузи-равшан, кўзи-гавҳар” шеъриндан ҳам кўриш мумкин.

Бўгина эмас, Абайнинг “Хўр бўлди жоним...”, “Кўзимнинг қароси...”, “Ошиқлар тили-тилсиз тил”, “Шер сўзининг подшоси, сўз сараси” каби

шеърлари ҳам Навоийнинг “Чор девон”, “Хазойин ул-маноний”, “Хайрат ул-аброр”га ўхшаш қатор асарлари билан маъно ва фикр жиҳатдан муштараклиги яхши маълум. Масалан, Навоий “Хайрат ул-аброр” асарида бадий асарининг мазмун-моҳиятига ҳамда унинг тузилиши билан қофиясига сўз зарғари сифатида қараган бўлса, Абайнинг:

Олен-создін пагшасў, соз сарасў,
Жиунан иуўтўрар ер данасў.
Тилге женіл, журекке жўлў тип,
Теп-тегіс жумўр келсін аналасў.-

дейиши бевосита ўз устозидан баҳра топганлигини исботлайди.

Абайнинг қозоқ поэзиясидаги янги шеърый намуна яратишида тўғридан-тўғри ўз устозига мурожаат этганлигини пайқаймиз. Навоийнинг “Мезон-ул авзон” асарида арабча аруз вазнининг таъсири, шунингдек, форсий аруз билан туркий аруз шеър вазилари ҳақида фикр-мулоҳазалари Абайнинг қозоқ шеърнатида янгилнк очнишида маълум даражада хизмат қилди. Навоий ва Абай ижодида кўплаб ўхшашликларни учратамиз. Масалан, Навоий юксак инсоний фазилатларни, виждони пок, лафзи ҳалол, халқ ғамини ўйлайдиган кишиларни мадҳ этса, Абай ҳам ўз навбатида “ота ўғли эмас, инсон ўғли” бўлиш лозимлигини орзу қилади.

Навоий шеърнатида маънавий озуқа олган Абай ўз замонасининг ижтимоий ҳаётидаги нотекисликларни, ёмон иллатларни кўрди, уларни беаёв танқид остига олди. Эзгулк билан адолатни ёқлади. Навоийнинг “Хайрат-ул аброр” дoston Абай ижодига қаттиқ таъсир кўрсатган. Dostonдаги эътиқодли бўлиш билан бир қаторда киши ўз ҳаракати билан, нитилишлари ила мақсадга етиши, шунингдек, халқ ҳақида қайғуриш, ҳунар ўрганиш, илмли бўлиш, меҳнат, муҳаббат тўғрисидаги фикрлар Абай асарларида ҳам кўп учрайди.

Бизга Абайнинг “Искандар” поэмаси яхши маълум. Низомий, Навоий дostonларининг асосий қаҳрамонига айланган Искандар Зулқарнайи тўғрисидаги турли хил афсоналар вақтида Абайни ҳам қиққитирган. “Искандар” поэмасининг яратилишида Навоий ёзган “Садди Искандарий” дostonининг таъсири анча кучли бўлганлиги ҳақиқат. Бунда икки нарса сезилади: Биринчиси-Шарқдаги Искандар мавзусини давом эттириш истаги бўлса, иккинчиси-кўҳна даврдан буён келаётган қаҳрамон орқали элга ибрат кўрсатиш мақсади бўлди. Абай Искандарнинг босқинчилик, мансабпарастлик ҳаракатини ифодалаш орқали мол-дунёга муккасидан кетган очкўзлик каби иллатдан кўнчилиكنи огоҳлантиради. Искандар образи қайси асарда қандай ифодаланишидан қатъий назар, асрлар мобайнида бадий адабиётда доимий мавзулардан бирига айланганлиги ҳамда Абай ижодиётидан ҳам ўрин олганлигининг боиси, мазкур мавзудаги афсоналарнинг омма орасида ёзма равишда ҳам, оғзаки тарзда ҳам кенг тарқалгани ва ундаги инсоният учун умумий ҳисобланадиган буюк гоъларнинг теравлигидир.

Абай ўзининг қатга ўғли Ақлбойга Навоийнинг “Сабъан сайёр” дostonи мотиви бўйича “Жарроҳ” поэмасини ёздирди.

Шу ўринда бир насани айтиш лозим: 1855 йиллардан кейин юқоридаги тўрт қатор шеър битган Абай ёш чоғидаёқ шеърятнинг Фузулий, Шамсий, Сайқалий, Навоий, Саъдий, Фирдавсий, Ҳожа Ҳофиз сингари буюк намоёндалари асарлари билан яхши таниш бўлиб, Шарқнинг улғ мутафаккир шоири санъатининг илғор анъанасини ўзлаштиради.

Таниқли абайшунос Мекемтас Мирзахмедов “Абай ва Шарқ” (1994) номли тадқиқотида Навоий билан Абайнинг дунёқарашлари ҳақидаги фикрларини баён этади. Икки буюк мутафаккирнинг дунёқарашидagi умумий жиҳатлар тегишли намуналар орқали изоҳлаб берилади.

Қозоқ адиблари ҳамда олимлари Навоийни доимо ардоқлаб келганлиги маълум. Адемик М.Авезов Ўрта Осиё халқларининг пафакат бугунги, балки ўтмишидаги адабий-маданий меросига ҳам ихлос қўйган. Алишер Навоий ҳақида қўламли мақола ёзиб, улғ шоирнинг яшаган даврига, ўша давр маданияти ва адабиётининг ривожланиш жараёнига тўхтайд¹. Буюк Абайшунос олимнинг ушбу мақоласида Лутфий, Атоий, Саккокий каби ХУ асрнинг ўтраларида ўзбек поэзиясини тараққий эттирган адиблардан сўнг ўша асрнинг 70-йилларида Алишер Навоий номи билан боғлиқ адабиётнинг қанот ёзганлиги таъкидланади. Шоирнинг ҳаёт йўлига назар ташлаб, унинг отаси Ғиёсиддиннинг фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор қаратгани, айниқса, адабиёт билан санъатни севишга ўргатганлиги айтилади. Жамоат арбоби сифатида хизматларини, ана шу йўлда қилган ғамхўрлигини, эзгу ишларини ҳамда оддий халқ оммасини қўллаб-қувватлагани алоҳида қайд этилади.

Навоий асарларининг аҳамияти, теран мазмуни, шунингдек ўздан кейинги авлодларга нисбатан ижобий таъсири ҳақида академик М.Авезов шундай дейди: “Ўздан битмас-туғанмас мерос қолдирган Алишер Навоий фақатгина ўзбек адабиёти доирасида қолгани йўқ. Ўрта Осиё бутун Шарқ давлатлари адабиётига катта таъсир кўрсатди, озарбайжон, туркман, татар, усмоний туркларнинг адабиётларига тарқалган намуналардан ташқари қозоқ адабиёти учун ҳам кўп самарали изланишлар киритди”.

“XIX аср қозоқ адабиётининг Абай, Шангерей, Шодий, Шурганбой, Ахан сингари йирик шоирларини эсласак, барчасидан Алишер ғазаларининг, дostonларининг мотивларини яққол сезамиз”².

Таниқли шоир Нeъмат Сулайменов “Қозикўрт” (“Жалўн” нашриёти, А., 1980) номли шеърлар тўпламига ўзбек халқининг истеъдодли шоири Рафур Фулом, Миртемирларнинг Жапубий Қозоғистонга ташрифига бағишлаб “Торлет, азиз ағайўн!” деган шеър ёзиб, тўпламга киритган. Ушбу шеър икки халқ дўстлигининг томири жудаям теранда ётганлигини аңглатади.

Жайўндўтган кемдигин жої, алайўн,
Ториме шўї, достўї отўн жаїайўї.
Анўлўмнўн тамашасўн корсетїп,
Кокпарўмда бирге озинмен шабайўн.

¹ М.Авезов. 20 жылдик асарлар тўплами. 18-жилд. А. 1985, 291-301-бетлар.

² М.Авезов. ўша асар, 300-бет.

Атўн келсе-сўйўм дайўн аайўн.
Атўм келсе-салўмўндў алайўн.
Арман еткен осўнў улў Науайўм,
Арман еткен осўнў улў Абайўм,-

деб, шоир халқлар дўстлигини қадрлаш билан бир қаторда, шу кунги бирлик, ҳамжихатлик, қут-барақа буюк аждодаримизнинг рўёбга чиққан орзуи экаплигини қувонч ила мадҳ этади.

Буларнинг ҳаммаси адабиётлар ҳамдўстлиги халқлар дўстлиги эканлигини яна бир марта исботлайди.

Злѐда МАШАРИПОВА

“АНГЛА ЗИЙРАК ҚУШ ОНИКИМ...”

Алишер Навоий “Лисонут тайр” достонида “Қушларнинг олий фаного эришиб бақо васлига етгани” деб номланган бобда кўнгилга мурожаат этиб дейди: “Эй кўнгил” Бу нозик маъноли сўзлар қушлар тилидан, балки рамзу имо мулкидин хабардор бўлган кишилар тилидир. Гарчи бу сўзларни тушуниш қийин бўлиб, муаммоли бўлса-да, у риёзат чекиш билан равшанланади. Чунки, риёзат инсондаги ҳайвоний сифатларни йўқ қилади. Киши шу хилда ўз нафсониятини инкор эта олса, унда руҳий покликдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Сен бу маънига хилофлик қилма!”¹

Ҳа инсон, деб аталмиш мураккаб хилқатнинг нафсоний хислатлардан халос бўлиб, руҳий-маънавий камолот касб этиши масаласи улуғ шоир ижодининг асосий моҳиятини белгилаганким, у бир умр риёзат чекиб одам наслини тўғри, ҳақ йўлга даъват этишдан толмади. Ўз эзгу муроду муддаоларини, қалб тугўнларини баъзан рамзий-мажозий ишоралар билан, баъзан тўғридан-тўғри, баъзан тимсол ва тамсиллар воситасида изҳор этди.

Навоийнинг ҳайратангиз шеърияти сирли бир маънавий хазина. “Наводир уш-шабоб” девонига кирган “Даҳр боғи аро...” деб бошланувчи ғазални имкон даражасида ўрганишга ва ҳазрат Навоий маънавиятидан баҳра олишга ҳаракат қилдик.

Даҳр боғи аро кўп истамагил айшу тараб,
Ким гули шуълаи ғам, гунчасидур хори таб.
Сунбули ришталарин риштаи мақсуд дема,
Ким кўнгуллар қуши домига эрур барча сабаб.
Ариғи ичра уноқ тоши агар инжу эрур,
Тойири умрунғ учун донаву сув топди лақаб.
Англа зийрак қуш ониким, кўрубон мушдоқ дом,
Бўлмагай теграсида обхўру дона талаб.
Дона еб ҳосил этиб, фазла нажас айламагай,
Боғ саҳнини риоят қилибон тарки адаб.

¹ Алишер Навоий, “Лисонут тайр”, Т., 1984. Насрий баён муаллифи: Шарафиддин Шарипов.

Ё бўлуб домға маҳкам топа олмай маҳлас,
Уруниб, талпинибон айламагай шўру шағаб.
‘Чун Навоий кўзи боғлик куш эрур олам аро,
Бу чамадин анга учмоғни насиб эт. ё Раб.

I-байт: Даҳр боғи (мавжуд дунё)дан хушнудлик, шодлик излаб овора бўлма. Чунки, аслида унинг гуллари ҳам шўбласи, ғунчалари эса озор етказувчи тиконлардир.

Маълумки, классик адабиётда “даҳри дун”, “даҳри дуннарвар”, “даҳри даний”, “даҳр боғи” каби истилоҳлар тез-тез учраб туради. Даҳри дун-насткаш, разил дунё, даҳри дуннарвар-ёмон, насткаш кишиларни тарбия қилувчи дунё, даҳри даний эса разолатга тўла, тубан замон маъноларини англатади. Мазкур изофали бирикмаларнинг барчасида ҳам мавжуд дунёга нисбат берилган сифатлар салбий маъно касб этиб, қандайдир истеҳзо аралаш норозилик кайфиятларини англатмоқда.

Даҳр боғи-чи? Даҳр боғи мавжуд дунё. Маълумки, боғ баҳор ва ёзда гуллаб яшнаб куз келиши билан ҳазонга юз тутади. Демак, у абадий эмас. Вақтинчалик. Дунёнинг боққа ташбиҳ берилиш ҳам шундан. Мазкур байтдаги даҳр боғи тушуничасининг маъносиши яқинда равишанроқ англаш учун яна “Лисонут тайр” достонига мурожаат қилайлик. Симург даргоҳи сари интилаётган қўшлардан бири йўл азоб-уқубатлари жонидан ўтиб Худхудга мурожаат қилади. Мен жаннат боғидек ажойиб бир масканда осуда ҳаёт кечирардим. Шундай фароғатдан воз кечиб Симургни излаб қийналиш мақсадга мувофиқми, деган саволга Худхуд шундай жавоб беради:

“Эй хаёллари пуч! Сен айтган барча нарсалар аслида ҳеч нарсага арзинмайди. гарчанд гулшан зебо ва дилкаш бўлиб, унинг суви ва ҳавоси кўзга кўринса-да, гуллари юз хил ишва билан кишини ўзига мафтун этса-да, сен шунин билки, у ердаги онноқ очиладиган насрин ва бошқа гуллар вафосиздир. У ерининг сарв билап суибули мангу эмасдир. У ерининг баҳорига бир кун ҳазон етишади ва гуллар қора тупроққа қоринпадилар. У боғдаги бирор гул тиканнинг санчилишига ҳам чидай олмайсанку! Ҳақиқий эр бўлсанг, бақо Қофига йўл ол ва у тоғ чўққисида турувчи шох васлига эриш!”

Сўз юритилаётган ғазалда ҳам ҳазрат Навоий бизни ўша даҳр боғи ичиде кечаётган воқеалар, у ердаги сир-синаотли қопуниятлардан огоҳ этади.

Жалолиддин Румий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Машраб каби влоҳий инқ соҳибларининг туғёнли шеърятидан баҳраманд бўлганингиз сари “чархи кажрафтор”га нисбатан бўлган бундай истеҳзоли қарашларнинг сабаби ойдинлаша боради. Унинг боиси шундаки, ҳақиқараст ориф зотлар наздида моддий дунё мутлақ руҳ билан нисон орасида турган тўсиқ, деб қаралган.

Ғазалнинг биринчи байтида шоирнинг энг муҳим тасаввуфий-фалсафий қарашлари акс этган. Дунё ўткинчи, муваққат, ёлғон. Ўткинчи нарсага кўнгил боғлаб муродга етиб бўлмайди. Чунки, ҳар қандай ёлғон ва ўткинчи ҳодисалар замирида минглаб нохушликлар яшириниб ётади. Даҳр боғининг

гуллари - ҳам шуъласига, ғунчалари озор етказувчи - тиконларга нисбат берилиши ҳам шу боисдан. Чунки, улар ҳақиқий ғўзаллик сари интилаётган ҳақ толибига мутлақ жамол эгасини, боқий ғўзаллигини англашга моневлик қилмоқда.

2-байт. (Боғдаги) сунбул толаларини (ипларини) мақсадга етказувчи йўл деб ўйлама. Улар кўнгиллар қушини илинтириш учун қўйилган тузоқдир.

Шоир ғазалининг матлайданоқ тасаввуфнинг асосий талабларидан бирини ифода этган эди. Иккинчи байтга келиб, бу фикр (ўғит) янада теранлашади. Ундаги ҳар бир сўз, ташбиҳ, ўхшатиш шу қадар бир-бирига моски, бу мутаносибликлар ғазалдаги асосий маъно қатламларини англашга ёрдам беради. Боғ-сунбул, дом-қуш ўзаро мутаносиб тўнунчалар. Боғда гуллар, сунбуллар, қушлар ва ана шу қушлар учун қўйилган дом-тузоқ бўлиши ҳам табиий-ҳаётий ҳодиса. Агар қуш эҳтиёткор бўлмаса, нафса берилиб кетиб оғоҳликни унутса, домга тушиши аниқ. Шоир байтлардаги ҳаётий лавҳалардан фалсафий умумлашмалар чиқариб, дунёпараст, нафс бадаларини кутаётган аччиқ ҳақиқатга ишора қилади. Дарҳақиқат, Қуръони Каримда ҳам мол-дунёга меҳр қўйишнинг, шайтоний хирсу хавасга берилишнинг оқибатлари ҳақида кўп оятлар мавжуд.

“...Билинларким, бу ҳаётий дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгу, зеб-зийнат, ўрталарингиздаги, ўзаро мақтанни ва молу дунё ҳамда фарзандларни кўпайтиришдир холос. (У) худди бир ёмғирга ўхшарки, унинг (ёғиши сабабли униб чиққан) ўт-ўлани кофирларни ҳайратга солиб (ақлларини банд қилиб қўяр). Сўнгра у қуруқ чўп бўлиб қолур. (Ҳаётий дунёнинг ҳоли ҳам шундан ўзга эмасдир). Охиратда эса (ўша тўрт кунлик дунёга алданиб қолганлар учун) қаттиқ азоб ва (иймон-эътиқод билан ўтганлар учун). Оллоҳ томонидан мағфират ва ризолик бордир. Ҳаётий дунё эса фақат алдагувчи матодир”.¹

Сўз юритаётганимиз ғазалининг мазмунини ҳам Буюк Калом ғоялари билан чамбарчарс боғлиқдир. Бинобарин, шоирнинг даҳр боғига, унинг гуллари-ю сунбулларига таассуб билан нигоҳ ташлаётганлигининг боиси ойдинлашади.

3-байт. Ариқдаги сув ва унинг ичидаги ивжудек майда тошлар ҳам сенга емиш бўлди. Умринг қуши учун улар дон ва сув номини олди.

Байтда “дон” ва “сув” сўзлари кенг маъно касб этиб умуман, дунё неъматлари (моддий ашёлар) сифатида инсонни ўткинчи оламга қаттиқ боғлаб турувчи воситалар эканлиги аён қилинмоқда. Лекин, оламда яшашдан мурод фақат “дон” ва “сув”, фақат нафсни қондиришдангина иборат бўлиб қолиши керакми? Унда одамзоднинг борлиқдаги бошқа ёввойи махлуқотдан нима фарқи қолади. Ахир Ҳақ Таоло бошқа жонзотлардан фарқли ўлароқ инсонга онг, ақл-идрок ато этиб уни ўзига халифа қилиб яратмаганмиди, ҳатто малонкалар ҳам унга сажда қилмаганмиди?! Шундай экан, инсон ўзининг юксак одамийлик рутбасини англаб егиши, бунинг учун эса барча ғафлат ва гумроҳликни тарк этиб, кўнгил кўзини покламоғи

¹ Қуръони Карим, “Ҳадид” сураси, 20-оят.

зарур. Чунки, инсон кўнгли плохий жамол эгасининг ўз хусини намоён қиладиган муқаддас маскандир. Лекин, кўнгли кўзгусига жило бермасдаи туриб Тангри унга ўз аксини солмайди. Кўзгу қанчалик равшан бўлса, акс ҳам шунчалик беуқсон намоён бўлади. Қалб кўзгусининг мусаффолигнга эришмоқ учун эса, ҳайвоний нафс кутқуларидан халос бўлиб рухий поклик сари интилмоқ лозим. Зеро рухий покликка эришган зотгина Муғлақ руҳни англаб етишга қодир. Алишер Навоий олам ва одамни ана шу нуқтаи назардан кузатади, идрок этади, бутун эътиборини инсон ахлоқини поклашга қаратади.

4-байт. Эй зийрак қуш, тузоқни кўриб турибсан-ку, шундай экан, унинг атрофидаги дон ва сувга талабгор бўлма.

Ҳазалларда кўпинча мақтаъдан олдинги байт шоирнинг соқийга кўнглига ёки дайр пирига қарата айтган мурожаати. тарзида насихатомуз оҳанглар билан йўғрилган бўлади.

Шундай ўғит-насихат мазкур ҳазалда бирмунча олдинроқ келиб 4 байтга Зийрак қушга қарага айтилмоқда.

Маълум бўляптики, олдинги байтлар замрига синдирилган орифона фикр-мушоҳадалар ушбу мисраларда ҳам мантиқан давом эттирилиб, дидактик оҳанг янада кучайган. “Даҳр боғи”, “Сунбул ришталари”, “Кўнгул қуни”, “Зийрак қуш”, “Тойири умр”, “Донау сув” каби сўз, образ ва ифодалар, бир-биринга мутаносиб тушунчалар ўзаро боғлианиб ҳазалдаги мазмун ва ғоянинг силсилавий тадрижини таъминлаган.

Ҳазалининг ибтидоидан интиҳосига қадар даҳр боғи ва ундаги “Қуш”нинг тақдири ҳақида безовталиқ билан мушоҳада юритилади. Қуш поэтик образ. У иккинчи байтда “кўнглилар қуши”, учинчи байтда эса “тойири умр” шаклида намоён бўлган эди. Тўртинчи байтга келиб эса унинг “зийрак қуш” эканлиги маълум бўлди. Хўш, зийрак қуш ким? Дунёвий лаззатлардан ўзини узоқ тутиб, умрини парҳезда ўтказётган ориф зотми? Ё бўлмаса жаҳолат ботқоғига ботган жоҳил оломонни дунёнинг моҳитини англашга даъват этаётган маърифпарвар файласуфми? Агар таъбир жоиз бўлса “Зийрак қуш”га қарата айтилаётган мурожаат даставвал шоирнинг ўзига қаратилган. Негаки, ҳазалининг бошидан охирига қадар ҳақ йўлига қалам кўйган солиқнинг асл мақсадга эришиш орзусида тортаётган машаққатлари, бу йўлда учраган минглаб сивовлар, дарду ғамлар, дому тузоқлар ҳақида сўз боради. Демак, Зийрак қуш ҳазрат Навоийнинг ўзи.

“Ва дебутурки, қушкни ердин юқори учқай, агарчи осмонга етмағай, аммо домдин йнроқ бўлғай” (Насойимул-муҳаббат, ХУ, 148-бет.). Ҳа, кўнгли ғайб асроридан оғаҳ бўлган, дунёнинг сирли ҳикматларини илохий маърифат билан англаб етган бу “зийрак қуш” ўзининг олий ҳиммати туфайли “дунё доми”дан анча юқори туради. Унинг аирофида “обҳўру донга талаб” бўлмади. 5-байт. Дон еб ҳосил қилган ифлос нажосатнинг билан одобга риоя қилишини тарқ этиб боғ саҳнини булғатма.

Ҳазалда рамзийлик ва ҳаётийлик фақат Навоийгагина хос бўлган юксак санъаткорлик билан кўшиб тасвирланганки, қушнинг одатий ҳаёт тарзи тимсолида инсон мартабасини олган онгли мавжудотнинг дунёвий фаолияти таҳлил қилинади. Қуш қанчалик кўп дон еса, шунча кўп нажосат чиқариб,

боғни булғатгандек, инсон ҳам қанчалик нафсу ҳирсга берилган сари одамийликдан узоқлашади, оқибат адабни тарк этиб, ҳаётни жаҳолат уясига айлантиради.

“Беадаб бир ўзини солмас чоғға,
Балки ўт куйгай бутуи офоққа”.

Беадаб тапҳо ўзининга балога гирифтор қилмайди, балки бутун оламни фитна олови билан ёқиб юборади”¹. Шунинг учун ҳам тасаввуф фалсафасида нафс жами фалокатларнинг бош сабабчиси деб талкин қилинади ва тариқат йўлини ихтиёр этган киши дастлаб ана шу шайтоний нафс кутқуларидан озод бўлиши зарурий шарт қилиб қўйилади. Зеро, ўз нафсини жиловлай олган кишигина ўзгаларга манфаат етказиб жамиятга хизмат қила олади.

Пахлавон Маҳмуд дейди:

Ох тортган чоғинга йўлга кўз туттил,
Йўлда қудук бордир, эҳтиётинг қил,
Дўст уйда маҳрам бўлган вақтингда,
Қўлингни, кўзингни, дилни тия бил.

Ҳазрат Навоий боғ саҳнига ташибеҳ берган дунёни Пахлавон Маҳмуд “дўст уйи” деб атабди. Дўст-Худо. Дўст уйи эса Худо яратган мавжуд дунё. Демак инсон дўст уйда вақтинчалик меҳмон. Шундай экан, унинг олдига хилма-хил неъматларни қўйган уй эгаси (Худо)ни ҳам унутиб, нафсини жиловлай олмасдан дастурхонга тапшаниш одобдан эмас. Зеро, инсон меҳмонга фақат нафсини қондириш - овқатланиш илжинида бормайди. боз устига мезбон (Худо) меҳмон (Одам)нинг барча ҳатти-ҳаракатларини зимдан кузатиб туради.

Мазкур байтдан чиқадиган хулоса Мавлоно Жалолиддин Румий маснавийси, Пахлавон Маҳмуд рубоийси билан ҳамоҳанг. Бу ҳамоҳанглик маслак ва мақсадлар бирлигида келиб чиққан бўлиб, “ўз жамиятининг виждони” (Н.Комилов) бўлган бу ахлоқ тарбиячилари ҳаётни маърифат билан қадрлаш инсонни камолот сари йўллаш орзусида заҳмат чекиб, уни бутун борлиқ саҳнида ахлоқ-одоби билан юксак бўлишга даъват этадилар ва бу йўлда ўзлари шахсий намуна кўрсатадилар.

6-байт. Тузоққа тунгандан сўнг қанчалик шовқин-сурон солиб, уриниб талпинмагин, ундаи халос бўла олмайсан.

Тасаввуф фалсафаси назариясига кўра, инсон табиати икки асос - руҳий ва моддий олам унсурларидан таркиб топгани учун улар орасида доимо кураш боради. Агар буларнинг биридан бандлар боғланса, иккинчисидан очилади. Агар кимки нафсониятни инкор қила олса, унинг зотида руҳият ғолиблик қилади. Бундай шарафга муяссар бўлган зот руҳан тозариб ўз аслига - Олий руҳга - Ҳаққа лқинланади. Борди-ю моддиятга

¹ Жалолиддин Румий. Маснавий маснавий. 1-жилд. (Таржимон Асқар Маҳкам). 74-бет.

асосланган жисм талаблари кучайса, у ҳирсу ҳавас, ҳайвоний нафс домига гирифтор бўлиб, борган сари тубанлашади. Нафс домига тушган жонзотининг эса у ердан қутилиб чиқиши душвор. Олтичи байтнинг ҳикмати ҳам шундан сабоқ беради. Шоир бу борада Мавлоно Жалолоддин Румий билан ҳамфир:

“То зарардунлик йўлингги тўмасин,
То ғараз ўй чоҳ ичида кўммасин.

Эй, ҳақ талабида бўлган инсон! Диққат эт! Бу зарардунлик, яъни калбаки бўлган бу суворий жаҳон, бу зебу-зийнат ва ҳою ҳашамга ботган ҳаром дунё сени йўлдан оздирмасин! Диққат айла! То эгри ва ботил ҳаётлар сени чоҳ қаърига улоқтирмасин!”¹.

7-байт. Бу оламда Навоий бамисли кўзи боғлиқ қушдир. Ё Раббнй, бу чамандан унга учмоқни насиб айла.

Ва ниҳоят, ғазал мақтаъида юқоридаги байтларда баён қилинган рамзий-мажозий мулоҳаза ва мушоҳадаларнинг фалсафий умумлашмаси сифатида шоирнинг асл муддаоси баён қилинган. Муддао улуг. Золим нафсдан халос бўлиб даҳр боғи чаманидан асл гулшан сари учмоқ, парвоз қилмоқ. Байтнинг санъаткорона фазилатларидан бири шундаки, шоир “учмоқ” сўзининг турли маъно товланишларини назарда тутиб сўз ўйини ҳосил қилган. “Учмоқ” сўзининг “парвоз қилмоқ”дан ташқари жаннат-беҳишг маъноларини англатишини ҳам ҳисобга олсак, байтда ийҳом санъати содир бўлган. Демак, Ҳақ толибининг жон қуши (руҳи) ўз маҳрами сари қулиниб, жаннати аъло боғларига парвоз қилмоқдан умидвор. Лекин қушнинг кўзи боғлиқ. Кўзи боғлиқ қуш уча оладими? Учганда ҳам кўзлаган манзилига адашмасдан ета оладими? Боз устига манзил машаққатли, водий узун, дил хоҳишлари улуг бўлса. Дарвоқе, нима сабабдан шоир ўзини кўзи боғлиқ қушга менгзаяпти. Буни ғазалнинг умумий руҳидан, унда талқин қилинган асосий ғоялардан излаш керакка ўхшайди. Танишиб чиққанамиздек, асарда носозлик асосига қурилган дунёнинг хилма-хил фириблари, ақлни чагиртувчи алдовлари ҳақидаги шоирнинг ўғитлари, руҳий изтироблари баён қилинган. Зулмат ва нур, ёлгон ва ҳақиқат, нафс ва руҳ, фониийлик ва боқийлик орасидаги дарду офатлар, синовлар водийсида турган нотинч дилнинг изтироблари беҳуда эмас. Негаки, ҳақ талабгори билан Ҳақ Таоло ўртасида мавжуд дунё тўсиқ бўлиб турибди. У ҳар хил монетъликлар кўрсатиб, руҳан Илоҳга восил бўлиш орзусида ўртанаётган ҳақ толибининг калб кўзларини тўсиб қўймоқда. Агар буни улуг шоир фаолитига тадбиқан айтадиган бўлсак, агар нокис ақлимиз тўғри англаётган бўлса, Ҳазрат Навоий дунё ишларидан бугунлай этак силкиб узлатга чекинмаган, дунёвий ишлар билан банд бўлган киши сифатида ҳам ўзини кўзи боғлиқ (дунёга боғланган) қушга менгзаятгандек тасаввур ҳосил бўлади. Ҳолбуки, бу дунёвий ишларнинг барчаси “олам маъмуриғи ва одам масруриғи”га қаратилган эди.

¹ Жалолоддин Румий. Маънавий. Маснавий. Куллиёт. I-жилд. Т., 1999. 198-бет.

Эҳтимол, “кўзи боғлиқ қуш” дейилганда инсон (Навий) қанчалик ақлу хирадга, нуроний мақомотга эга бўлмасин, у барибир бу дунё ва илоҳий олам асрорларидан тўла оғоҳ бўлмайдиган ожиз баида эканлиги назарда тутилгандир. Яна қанчадан қанча эҳтимолларни келтириш мумкин. Лекин ҳайратомуз мисралар замирида яшириниб ётган рамзий, ишоравий маъноларни тўлиқ англаб олмоқ ва улар ҳақида қатъий ҳукм чиқармоқ учун камида ҳазрат Навоийнинг ўзларидек буюк тафаккур эгаси бўлмоқ лозим. Шу боис мазкур ғазал ҳақида айтилган фикрларни таҳминий хулосалар, шахсий фикр-мулоҳазалар тарзида қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, ушбу ғазал бизга беш кунлик дунёни деб ҳайвоний нафс қутқусига берилмаслик, буюк инсонийлик рутбасини унутмаган ҳолда ҳаётни маърифат билан безаш ва энг муҳими, икки дунё Соҳибининг даргоҳига ёруғ юз билан борни ҳикматларидан сабоқ беради.

Каромат МУЛЛАХҲАЕВА

“ВАСЛ СУВҲИ ҲАСРАТИ...”

Она-табиат ва инсон қалбини айтиб тугатиш мумкин бўлмаган даражада кўп нарсалар бир-бирига боғлаб туради. Гўё табиатда мавжуд ҳар бир зарра инсон қалбида ўзининг иккинчи бир шаклида яшайди. Айниқса, Оллоҳ, Олам ва Одамни бир-бирисиз тасаввур эта олмаган, уларни бир-бири билан чамбарчас боғлиқликда идрок этишга ўрганган Навоий ғазалларининг маълум қисмида ана шу табиат ва инсон орасидаги боғлиқ жиҳатлар ва муштарак томонларни қайҳоний андозада - осмоний кенгликлару юксакликлар даражасида ифодалашга муяссар бўлади. Гўё шонр коннотнинг ички уйғунлигини англаб етади, унинг ҳамма ҳам тинглай билмайдиган, тўлиб-тошиб яшаётган мусиқасини эшитилади. Сайёраларнинг ҳаракатидан вужудга келаётган сокин ва ғамгини бир кўйини тинглай билади. Унинг назарида Коинот - бутун Олам - ундаги ҳамма-ҳамма нарса уйғунликдан иборат, бусиз у ҳеч нарсага арзинмайди.

Шунинг учун ҳам самовий тимсоллар, ташбеҳлар ва манзараларнинг ошқ изтироблари, қувончлари, орзулари билан қоришиб кетган, қўйида шарҳ этиб ўтмоқчи бўлганимиз ғазал (“Нав. шаб”, №164.) инсон қалбининг чексиз кенгликлари, кўз етмас юксакликлари ва ҳақиқий муҳаббати ҳақида сўзлайди.

Ушбу ғазал навоийшунослар эътиборидан четда қолмаган. 70-йилларда навоийшунос олим Н. Маллаев ўзининг ғазал ҳақидаги дастлабки фикрларини айтган бўлса, 90-йилларга келиб адабиётшунос Н. Ҳумаев ғазални кенгроқ шарҳлайди. Бироқ шундай бўлса-да, ушбу ғазал ботинига чуқурроқ назар ташлашга эҳтиёж сездик.

Исоият тафаккури тараққиёти давомида Ер ва само жисмлари - сайёралар, буржлар ҳақидаги тушунча ва тасаввурлар ривожланиб борган. Навоий даври мунажжимлари Оламнинг тузилишини Птолемей (эр. ав. II

асрада яшаган) тасавуридагидек тушунганлар. Ва албатта бундан Навоий ҳам хабардор бўлган. Унга биноан Оламнинг (Ќоинтонинг) марказини ер ташкил этиб, бошқа сайёралар унинг атрофида жойлашган. Ерга энг яқини ой, ундан кейин Уторуд (Меркурий), Зухра (Венера), Қуёш, Баҳром (Марс) Мушгарий (Юпитер), Зухал (Сатурн) макон топган. Ошиқ-шоир назарида сайёра Ердан қанча узоқ бўлса, у шу қадар юксак, яъни арши Аълога шу қадар яқин. “Хамса” дostonларидаги ҳар бир наътда Навоий мейрож кечаси воқеаларини тавсифлар экан, энг пастда жойлашган сайёралар тасвиридан юқордагиларига қараб кўтарилади, яъни ой, Уторуд, Зухра, Қуёш, ... ва нихоят Зухал. Бу албатта пайгамбаримизнинг мейрожи - Ердан Самога - арши аълога кўтарилшин билан боғлиқдир. Ушбу ғазалда эса ҳижронкаш ошиқнинг юксакликдан пастга эниб бораётган, умидсизликка тушган руҳи сайёралар уйғунигида нфода этилади. Маъзуқа юксакларда бўлса, ошиқ қаро ерда... Ғазал табиат, аниқроғи, само жисмлари - сайёралар тасвири ва ошиқ руҳиятини муайян уйғунликда акс эттирган. Ғазалнинг биринчи байти:

Кўк бинафшазорини анжум чу наргисзор этар,
Наргисинг бирла бинафшаранг хажри кўнғлум зор этар.

Зоҳиран, бинафшазор осмон юлдузлар билан тўлиб наргисзорга айланади, бунинг кўргач наргис кўзларинг бинафша хатнинг хажри кўнғлумини зор этди, - деган мазмун англашилган байтда шоир истиорани ўринли қўлайди. Наргис кўз - наргис, бинафшаранг хат - бинафша тушунчалари воситасида нфодаланади. Албатта, шоир ушбу байт замирига орифона мазмунини сиғдиради. Сўфийлар кўзни илоҳий олам чашмаси билан боғлайдилар, хатни эса илоҳий олам билан моддий олам чегараси ёхуд ғайб олами деб тушунтирадилар. Наргис кўз - олий мартабали зотнинг камол аҳли пинҳон асрайдиган сирлари маъносини англатади. Демак, байтнинг ботиний мазмунини шундай тушуниш мумкин: Ошиқ-солиқнинг тунга монанд ғамкада қалбига ҳижрон зулмати туфайли кўп нарса аён эмас. Осмон- кўнгил эса олий мартабали зотнинг камол аҳли пинҳон асрайдиган сирлари билан тўла. Ҳар битта наргис - юлдуз - битта сир. Нега уни камол аҳли пинҳон асрайди? Чунки, уни ошкор этган билан авом тушунмайди. Уни англаш учун шиқ йўлида риёзат чекмоқ керак. Ошиқ ҳақ сирлари ва ғайб оламини англаш, унга егилшин учун ошиқлик - риёзат йўлига кирган. Ғазалнинг биринчи байти талаб мақомига мансуб аломатларидан далолат беради.

Осмон тасвиридан кейин албатта сайёралар билан боғлиқ манзаралар нфодаси ошиқ изтиробларига уйғунлашиб кела бошлайди:

Чун Зухал толиғ бўлур холинг хаёли фиғнадин,
Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.

Шарқ шеъринида юксаклик, бахт ва толеъ рамзи ҳисобланган Зухал еттинчи осмонда жойлашган энг катта ва ёруғ нур сочувчи юлдуз ҳисобланади. Еттинчи осмон ошиқ назарида Арши аълога энг яқин макон.

Байтнинг насрий баёни: Зуҳал кўринганда холинг хаёли фитнасидан жоним ичра юз минг ғавғою бало зоҳир бўлади. Байтда маънуканинг холи зуҳалга ўхшатилар экан, унинг жуда олисда, холдек бўлиб кўришни ҳам эслаш керак. Ошиқ Зуҳалдан шу қадар йироқ, Зуҳалдек холдан эса бундан-да йироқ. Байт ботинидаги маъно аввалгисиши узвий давом эттиради. Холни сўфийлар ваҳдат нуқтаси; ғайб олами сифатида изоҳлайдилар. Демак: “Зуҳал сенинг якка-ю ягоналигинг ҳақида хаёлга солиб, жонимга юз минг балою-ғавғоларни кўрсатади”.

Ошиқнинг кўнглига ваҳдат нуқтасига (Аллоҳ васлига) етишни ишғиёқи тушади. Бу эса жуда машаққатли бўлиб, унга етиш учун жуда катта руҳий такомил йўлини босиб ўтиш керак. Бу кейинги байтларда ҳам ўз ифодасини топган:

Жилва қилғач Муштарий, кўзи узоринг ёдидин
Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.

Муштарий Навоий даври мунажжимлари фикрича, олтинчи осмонда жойлашган бўлиб, у фалак “фалак қозиси” деб ном олган. Бу унинг еттинчи осмонга яқинлиги билан изоҳланади. Шунингдек, Муштарий - бахт юлдузи. Аввалги байтда Зуҳал ошиққа ёрнинг холини эслатган бўлса, бу ўрнида Муштарий унинг юзини ёдга солмоқда. Ғайб олами сирлари хаёлидан жонига юз минг бало таъвиши ғавғо солган ошиқ Муштарийга кўзи тушгач, илоҳиёт манбадан (Юз - илоҳий олам манбаи) баҳраманд бўлишни эслайди ва бунинг оқибатида унинг кўзларида юзлаб бахт юлдузларининг жилваланиши шоир ижодий ниятини - ошиқнинг руҳий аҳволини изоҳлаш учун хизмат қилади. Нега айнан унинг кўзидан сочилаётган дур каби ёшлар айнан бахт юлдузларига айланади? Чунки, улар илоҳиёт манбаига яқин маконда.

Кейинги байт ёрнинг кўзлари билан боғланиб кетади:

Чун чинар Баҳром қотил кўзларинг андишаси
Хаста жонимни қатили ханжари озор этар.

“Баҳром - Миррих, қизил рангда бўлиб, фалакнинг бешинчи осмонида жойлашган”¹. Ошиқ - Зуҳалда ёрнинг холини, Муштарийда унинг юзини эслган бўлса, Баҳромни кўргач, ёрнинг қотил кўзлари ёдга тушади. Шоир жуда кўп ўришларда Баҳромнинг жанг ва қаҳрамонлик рамзи сифатидаги хусусиятидан фойдалади:

Қинға солғил қилични, эй Баҳром,
Фитна хайлиға бер даме ором.

Баҳромни қотил фалакда кўринганда, кўзларинг хаёли жонимга найзадек ботади, - дер экан, ошиқ ёрнинг ниғоҳини, назарини тасаввур

¹ Ғиёсул-луғот, 1 том. Душанбе, 1987. 149-бет.

этади. Кўз тасаввуфда илоҳий олам чашмаси сифатида талқин этилади. Шундай экан, плоҳий олам чашмасилинг шавқи ошиқни ҳолдан тойдиради. Кейинги байт:

Меҳрдин топмай нишоне сенда ҳам, гардунда ҳам,
Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор ётар.

Шоир “ийҳом” санъатини қўллаб, “Меҳр” сўзининг маъно имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган. “Меҳр”-“меҳрибонлик” ҳамда “Қуёш” маъноларини аниқлашмоқда. Байтни шундай шарҳлаш мумкин: “На сендай, яъни ёрдан меҳрибонлик, на фалақдан ёруғлик (Қуёшни) кўрдим. Меҳрибонлик ёруғлик билан, ёруғлик қуёш билан боғлашиб кетар экан, буларсиз мусибатда қолган ошиқ учун ёруғ жаҳон тор - зулмат қўйида. Тасаввуфда Қуёш - бирламчи манбадан нишона деб изоҳланади. Демак, шу ўринга келиб, ошиқнинг чинакам истиаги - маҳбубни кўриш тилаги янада кучаяди, ойднилашади. Лекин, шунча изтироблардан сўнг ҳам ошиқ унга етолмайди.

Изчил давом этиб келаётган тасвир юқоридан қуйига энмоқда:

Зухра холимга сурудин навҳага айлаб бадал,
Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор ётар.

Ошиқнинг қалб кўзи кейинги - учинчи осмонга тушар экан, у Зухра - Чўлпон юлдузини кўради. Шарқда санъат ҳомийси, нафосат рамзи ҳисобланган бу юлдузни шоирлар осмон чолғувчиси, созандаси сифатида тасвирлайдилар. Байтни шундай шарҳлаш мумкин: “Менинг бу изтиробли холимни кўрган Зухра ўз қуйини нола-ю фарёдга алмаштириб, чалаётган чангининг (торларини) сочларини ёйиб юборади, дурдан кўз ёшларини паноийиш этади. Тун ўртасида иорлаб турган Чўлпон, унинг атрофидаги бошқа юлдузлар билан тўла осмоннинг манзарасини шундай изоҳлаган шоирнинг ижодий нияти бундан-да чуқурроқ бўлса ажаб эмас. Зухра чангининг сочлари орқали тунни ифода этаётган шоир шу “соч”га сўфиёна мазмунини ҳам юклайди. “Соч” сўфийлар талқинида илоҳиёт тажаллисини аниқлатади. Яратилган оламлар, моддий дунё ҳам шу тушунча ичига киради. Демак, байтнинг ботиний мазмунидан моддийлик деб номлаш мумкин бўлган тўсиқдан ўтиш ичоғлик машаққатли экапелигига ишора қилинаётганини сезиш мумкин.

Кейинги байт:

Ўлмагим англаб Уторуд ҳолима деб марсия,
Шархи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор ётар.

Қадим Шарқда фалак котиби, ёзувчи ва шоирларининг ҳомийси ҳисобланган Уторуд (Мушгарий) Зухрадан қуйидаги осмонда жойлашган. Ошиқ-шоирнинг назарида Уторуд унинг ҳижрон изтиробларидан ҳалок бўлишини англаб, марсия айтар экан, ошиқ дардининг шарҳларидан ҳар дамда юзтадан тумор битади. Айрим байтларидан бир сайёранинг тасвирини

шарҳлаш билан бирга унинг атрофидаги юлдузларни назаридан четда қолдирмаган шоир тўлақонли маъналарни ифодалашга муваффақ бўлади. Ушбу байтда ҳар лаҳзада пайдо бўлаётган юз тумор Уторуд атрофидаги юлдузлар. Демак, Уторуд шарҳ этган ошиқ дардларни тумордай азиз. Навоий ишқ, унинг ошиқ ҳаётидаги ўрнини таъкидлар экан, бир ғазалида шундай деган эди:

Эй Навоий, ишқ атворини хифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни хифз.

Аввалги ғазалнинг кейинги байти:

Ой ҳалокимга тутуб мотам, кийиб тушди қаро,
Оралиш силли била аҳли азакірдор этар.

Ошиқнинг аҳволини кўриб, Зухра сочларини ёйиб мотам куйиши чалса (қора туннинг ўртасидаги Зухра юлдузига ишора), Уторуд марсиялар битса, Ой қора - мотам либосини кийиб олган. Ошиқнинг ҳижрон изтиробидан ҳалок бўлаётганини кўриб юзини шапалоқлари билан уради, аниқроғи мотам аламиндан юзларини тирнаб йиғлайди (ойдаги доғларга ишора), ўзини азадорлар аҳлига қўшади.

Фалакдаги етти сайёра билан боғлиқ етти байтнинг ҳар бирида шоир ҳар бир сайёранинг жойлашиш ўрини, бошқа хос хусусиятларини эътиборга олиб, ташхис санъатини изчил қўллаган ҳолда ижодий ниятга эришар экан, кейинги байтни шундай давом эттиради:

Тийра айлаб бениҳоят неча умрим шамъини,
Васл субҳи ҳасрати ранжим ул юз миқдор этар.

Ҳижрон туни умрим шамъини - жонимни, қалбимни, руҳимни бениҳоя қоронғуликка солса, висол тонгига етишиш ҳасрати машаққатимни ундан юз чандон оширади, деган шоир-ошиқ барибир азоблар ичра, ҳижрон дастида камол тоingan руҳининг ғалабасига бўлган ишонч туйғуларини кашф этади:

Ростлиғ уддурки етқач ул қуёш раҳм айлагай,
Улча аҳволимга ҳар тун чарх кажрафтор этар.

Ҳақиқат шундаки, ҳар кеча бу тесқари айланувчи фалак қанчалар азоб бермасин, мен ёримга етишимда у (Қуёшим) менга раҳм қилади. Демак, ёр - раҳмдил, меҳрибон. Агар бу ғазалдаги ишқни фақат дунёвий маънода тушунганимизда, ушбу байт учрамаслиги мумкин эди. Чунки, бундай ғазалларда маъшуқа охиригача ситамкор, шафқатсиз. Тангри эса унинг йўлида, ишқда азоб чекканларни ҳидоят нури билан баҳраманд этади. Қуёш тимсолининг маъшуқа маъносига келиши ҳам бу ишқнинг ҳақиқий ишққа уйғунлигини исботлайди.

Шунча изтиборлар, машаққатлардан сўнг қуёшли кунларга - ёруғликка, мақсади - ҳақиқатга етишишига ишонар экан, ишқ жонингга

қанчалар жабру-жафо кўрсатса ҳам ундан шикоят этма, деб хитоб қилади ошиқ-шоир:

Эй Навоий, ишқ дардидин шикоят қилмаким,
Ўқошганга жавру жафосин ҳар нечаким бор этар.

Ҳақиқий ошиқ учун чинакам мақсад - моҳиятга етиш. Моҳият эса - ҳақиқий маҳбуб. Гарчи ошиқ унга ҳодисаларни (сайёралар, юлдузлар ва ҳоказо) англаш воситасида етинса-да, унга эришгач, ҳодисаларнинг “ҳеч”лигини англайди. Зеро, Навоийнинг ўзи бир ғазалида шундай деган эди:

Назди вужуди ишқ бақои сипехро,
Бар рӯи оби баҳр қиёси хубоб кун.

(Яъни: Ишқ вужуди олдида осмоннинг бақосини денгиз суви бетидаги кўпикка қиёс қил.)

Навоийнинг самовий манзаралар билан уйғуллашиб кетган ғазал ва байтларида, айниқса, тунги осмон тасвири воситасида ифода этилган фикрларни кўйлаб учратиш мумкин. Қоронғу кечада кўкка термулар экан, ошиқ-шоир хижрон изтиробларини, висол иштиёқини кўпинча қоронғу кеча, фалак (чарх), яъни осмон, ундаги юлдузлар каби тимсолу рамзлар, қуёшни куттиш, унга етишиш иштиёқида ўртанган ошиқ кайфияти, аҳволи сифатида ифодалашга мувоффақ бўлади:

Кавкаб эрмас, нахталар тикмиш кулоғимга сипехр,
Ул қуёш ҳажрида тунлар баски афғон айладим.

Байтнинг насрий баёни: “Осмондаги ёритқичлар юлдузлар эмас, балки фалак менинг ёрим (Қуёшим) ҳажрида тортган афғону полаларимдан бешиб, кулоғига нахталар тиқиб олган”. Шоир тафрий, таххис санъатлари орқали бадний муддаосига эришар экан, ўзга бир байтда шундай дейди:

Шафақ ичра эмас анжумки гардун жавида оҳим,
Ҳарорат онча кўргуздики, эрни бўлди тахлола.

Яъни: Қуёш ботгач, ҳали уфқнинг қизариши тугаб улгурмай самода пайдо бўлган юлдуз лабдаги учуққа киёсланар экан, осмон қизиллиги ошиқ “оҳ”нинг ҳарорати туфайли эканлиги таъкидланади (учқуннинг одатда иситма ҳароратидан кейин пайдо бўлиши аён).

Навоий фалак, чарх, анжум каби самовий мавҳумлар билан боғлиқ маизаралар воситасига мурожаат қилар экан, уларнинг ҳар бирини ўз дарду ҳасратини ифодалашнинг муҳим воситасига айлаштирғанига ишора ҳам қилади:

Оҳ-гاردун, ашк-анжум, нола-раъду пўя-барк,

Демак, ошиқ чекаётган оҳлар гардунга, кўз ёшлари юлдузларга, нола момақалдиروقқа ва ниҳоят. янши унинг қадамларига қиёсланар экан. ошиқ ўзининг азалдан шундай яратилганлигига шукроналар айтгандек бўлади.

Хуллас, Навоийнинг ўз дардларини осмоний андозаларда ўлчашига ўрганган ошиғи кўнглининг ўзи бир осмон. Руҳининг илдиэлари ана шу осмонга тутшиб кетган ошиқ бу маконнинг юлдузларида қувонч шуълаларини, ҳижрон ноалаларини, соғинч ёшларини, изтироб гулларини кўра биледи ва биз англаб етишимиз лозим бўлган улуғ дардларга кўмилиб ишайди.

Тошмурад БҮРИЕВ

ҲИНД АНДАЛИБИ

Алишер Навоий маърифатининг устивор кўринишларидан бири пири комил нисонлар улуғ устозларга билдирган катта ҳурмати, чексиз эҳтиромидир. Улуғ Низомий, ҳазрати Жомий, Мавлоно Лутфий, буларнинг адади анча. Амир Хусрав Деҳлавий шулардан биридир.

“Ииқ аҳли пок юрувчилари ва шавқ-завқ аҳли назм безовчи ва афсонага пардоз берувчиларининг энг илгари ўтганлардан бири назм чағалининг арслони ишқ ўтхонасининг самандари, завқ ва жазаба водийсининг пок юрувчиси Амир Хусрав Деҳлавийдирки”, дейди “Маҳбуб ул қулуб”да, у кишининг пок нафаси ва гапи, иокиза сўзлари ва маъноли шеърлари ишқ аҳли орасида ғавво ва шавқ ва жазаба майдонида можаро солибдур”¹.

Шуғина эмас, Навоий Деҳлавийга нисбатан иззат-икромини жуда кўп ўришларда, хусусан, ўз “Хамса”сидаги ҳар бир дoston муқаддимасида назм бобидаги шухрати, хамсанависликдаги салоҳияти ва ўрнини кўрсатиш орқали изҳор этади. Ўглаб бетакрор ташбеҳ ва истиоралар қўллайди. хисравона сўз ўйинлари ясайди. “Ҳайрат ул-аброр” дostonида ханжарининг барқидан ўт чақпаган, раҳшининг тезлиги ўтча бўлган ҳинд чобуксувори-чавандози деб атайди.

Ўз замонасида у мамлакатни имкониятлари тасарруфига олган калами (килки)нинг учи билан юртини обод этган, беэаганлардан эди. Шунинг учун уния чобуксувориғина эмас, “ройи ҳинд”-ҳинд улуғларидан демоқ керак.

Ушбу мамоликдаки маъмур эди.
Қилди тасарруф неки мақдур эди.
Ҳинди чобук демаким, ройи Ҳинд,
Килки уч мамлакат оройи ҳинд.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул қулуб. Асарлар. 15 томлик, 13-том. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966, 209-бет.

“Сади Искандарий” достонида Навоий шу мазмундаги фикрни яна баландроқ нардада айтиб, саройларда ўтирган Ҳиндистоннинг юзлаб Кеду рой (рожа, подшоҳ)лари Дехлавий назм саройининг суғурувчиси бўлса айрзийди дейди:

Дема рой ани, балки роз Кеду рой,
Сазодур анга хокрўби сарой.

Ганжалик Низомий ганж хазина ошкор этиб, сўз иқлимида шоҳ бўлгач Дехлавий ҳам пайравлик қилиб, яъни унинг изидан бориб, Хисрав бўлди. Хисрав сўзи шоҳ маъносиди.

Ганжа шаҳи ганж фишон, пайрав ул,
Шах бу сўз иқлими аро, Хисрав ул.

Кўринадики, Дехлавийга сўз иқлимида шоҳ деган жуда улкан баҳони бермоқда.

Пайравлик ҳақида сўз кетар экан, ҳазрат Навоий барча замонларда Дехлавий сингари пайравлик билан татаббуъ ҳавас қилганлар кўп ўтганини ҳам кайд этади:

Кўп киши ҳам килди татаббуъ ҳавас,
Сарви гул ўтрисиға кетурди хас.

Бироқ, бу эски фалак гардиши (тақдир) бир киши (Жомий) ва андоқ киши (Дехлавий)дан ўзгага муваффақиятти раво кўрмади:

Бир кишидин ўзгага, андоқ киши,
Бермади ёд эски фалак гардиши.

Бу билан Навоий улуғларни изидан бориш ҳам кишидан жуда улкан билим, катта тажриба ва чуқур масъулият талаб этишини уқтиради. Дехлавий пайравлиги ҳақида сўз борар экан, шу маънода бетакрор бир ташбеҳни қўлайди, яъни уни ўз Фарҳодига ўхшатади:

Хисрав ўлуб мулк этиб обод ҳам,
Елғуз Хисрав дема, Фарҳод ҳам.

Бу ўринда ҳам Хисрав сўзида тажнис бор. “Мулк этиб обод” жумласида “Хисрав ва Ширин” достонига ишорат, (Достонда Дехлавий Хисравни мулк обод этган шоҳ сифатида талқин қилади) ҳамда янги мазмунлар кашф этиш маъноси бор. “Елғуз Хисрав дема”, яъни Низомийга пайравлик қилган, изидан бориб, хазинани осонгина қўлга киритган ва шу хазина ҳисобидан мулк обод этган шоҳ (Хисрав) дема, Фарҳод ҳам дегил.

Раиҷ тоғин қозмоқ анинг пешаси,
Тоғи анинг пазму, тили тешаси.
Ишқ ўти оташгоҳи жоии анинг

Фарҳод сингари ғам тоғини қозмоқ унинг (Дехлавий) ҳам азалий касби, ҳунаридир. Унинг учун ранж тоғи-назм, тили эса тешасидир. Бундайин қисмат ишқ тўсайлидир. Чунки, унинг қалби ишқ оловининг ўчоғи, ўтхонаси, шул сабабдан ғам денгизи унинг кўзёшларидир. Дехлавий сўз сўзлаганда ана шу ранж тоғини қозмоқ заҳматлари, ишқ ўтининг оташгоҳидан туруб сўзлайди. Шунинг учун у сўзанда. “Сабъаи сайёр” даги қўйидаги мисралар бу тасвирларни яна-да, тўлдиради. Ишқ оташгоҳининг аҳғари, ишқ ўти ёлқинининг самандаридир дейилади:

Ўтки оламни ўртабон асари,
Келибон кўнгли ўтининг шарари.
Ишқ оташгоҳининг аҳғари ул,
Балки ул шўъанинг самандари ул.

Ҳар қачон у қўлига қалам олганда назмидин олам ичра ўт солади, шунинг учун уни қаро бало, офати худо демоқлик керак.

Дема Ҳинду қаро бало де они,
Не бало, офати худо де они.

Агарки ундан олдин юрган йўл бошловчи, йўл кўрсатувчи бор бўлса-да, Дехлавийга хос бу жиҳатни пайравлик деб бўлмайди деб Дехлавийнинг сўз қудратига жуда юксак баҳо беради.

Бу югурмакда бўлмайин пайрав,
Агарки хар раҳрави магарки Хисрав.

“Фарҳод ва Ширин” достони муқаддимасида Навоий айниқса Дехлавийнинг ана шу сўз қудрати, сўз сеҳрини назарда тутиб, уни яна-да, бетакрор янги ташбеҳлар билан тавсиф этади. Ул зотни Ҳиндистоннинг шакарғу фарзанди, доврўғи оламни тутган ширинмақол тўти, фиғони гардунга туташ шўридахол булбул деб айтади.

Не хинду тўтийи ширинмақол ул,
Не тути, булбули шурида ҳол ул.
Тўшуб оламга тўтидек баёни,
Етиб гардунга булбулдек фиғони.

Булардан оша унинг тўти каби ширинмақол сўзларини чашмаи ҳайвон (тириклик суви), ўзини эса Хизр пайғамбар даражасида кўрсатади. Агар Ҳиндистонни охират қоронғулиги (зулумот) қопласа, унинг равон сўзлари қайта ҳаёт ато этади дейди:

Анинг зулумоти Ҳиндистони охир,
Равон сўзи чашмаи ҳайвони охир.

Навойи бу тавсифларидаги ташбеҳлар шу даражадаки, шарҳини демоққа сўз топмайсан. Уларни фақат ҳиссий идрок орқасидагина тўлиқроқ англаш мумкин. Масалан, Деҳлавийни булбулга ўхшатар экан, Ҳиндистонни тунга, бироқ одатдагидан ташқари анбарфишон тунга ўхшатади. Деҳлавий ана шу туннинг шўрангез, шабхез булбулидир деб кўрсатади.

Агар булбул десанг Ҳиндистон тун,
Қаро зулмат дема анбарфишон тун.
Бу андоқ тун аро шабхез булбул,
Шабистон ичра шурангез булбул.

Уни булбулгина эмас, куй-ноласидан афсонавий қақнусдай озор топадиган “қақнуси зор” демоқ керак. Негаки, қақнус ҳар нафасда юз нола чекади, ҳар ноласи жонсўз бўлса, Деҳлавийнинг ноласи мингдир ва яна ўқидир. Ҳар ноласи билан дилларни ўртовчи, дилга ўт қаловчи - дилдўздир. Ҳар бир сўзи чақмоқ ва чақин янглиг еру-кўкни ларзага солади.

Агар қақнус чекиб юз нола жонсўз
Анга минг нола ўқи барча дилсўз.
Дема ўк, балки ҳар бир барки охи,
Ки сескраб ўртабон маҳтоба мохи.

“Лайли ва Мажнун” дostonда жодулик ишнинг энг моҳири “соҳири ҳинд” (ҳинд сеҳиргари) деса, “Садди Искандарий” дostonида ўйинчи, ўйин кўрсатувчи сеҳиргарларнинг билимдон допишмақди деб таъкидлайди. Унинг допишмандлиги, сўз сеҳри назм девонидаюқ маълум ва машҳур эҳсонинини айтади. “Сабъан сайёр”даги мана бу мисралар шу мазмунни тўлдиради.

Сўз ичра анга тез бозорлик,
Бу бозор аро турфа атторлик.
Ва лек ул дўконки мавжуд анга,
Сутуну эшик сандалу уд анга.
Бу атторликда макосид билиб,
Ани доли допиш Аторуд билиб.

Агар эътибор қилинса ҳазрат Навоий куйлаётган “тўти”, “булбул”, “қақнус зор”, “соҳири ҳинд”, “лабовард” каби ташбеҳларнинг барчаси бир мақсадга, яъни Деҳлавийнинг сўздаги сеҳр салоҳиятининг кенг қамровда ёритишга қаратилганини англаш мумкин.

Тавсифларида Навоий Ҳусрав Деҳлавий пазмининг маъно кудратини ҳам алоҳида эътироф этади. Тилини дурпош, ўзини нокиза бир гавҳар деб айтади. Подшоҳликнинг йиллик хирожки бу гавҳарнинг олдидан бир бўлак гавҳарча йўқ деб муболага қилади.

Тиши дурпош, ўзи нокиза гавҳар,
Хирожки мулк, йўқким, реза гавҳар.

Навоининг эътирофича, Хусрав Дехлавий илм ва инсонинг фазилятларнинг кони, маъно бобида эса улкан бир тоғ ҳамдир.

Не гавҳар балки илму фазл кони,
Дема конким, дегил кўхи маъоний.

Агарки Хусрав Дехлавий сўзда сохир, илму фазлда гавҳар, маънида тоғ бўлмаганда улуғ қудрат ва шият сохиби бўла олмасди. Навоий тавсифларидан келиб чиқадиган асосий хулоса мана шунда. Бу бизга, кўпчиликка аввалдан таниш куйидаги жумлаларда хикматомуз килиб айтилади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий пандасига панжа урмоқ.
Керак шер олдида ҳам шер и жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.
Йўқ эрса жамъ бўлса бардек юз,
Алардин ҳосил йўқ, гайр нуф юз.

Низомий ганжу гавҳар яратган жуда улкан бир фил. Унинг билан баҳслашмоқ, хартумга хартум солимоқ учун фил бўлмоқлик керак. Гарчи кичикроқ бўлса-да, Дехлавий ҳам ана шундай филдир.

Букун ул пилу бу хинду эрур бил,
Кичикроқ бўлса ҳам, лекин эрур пил.

Негаки, бу ҳам аввалги меъмор бунёд этган қасрлар рўбарўсида “тошида нақши дилкаш”, “ичлари мунаққаш”, ўз асрининг зийнати бўлган беш қаср бунёд этди.

Яна эътиборлик бир жиҳати ҳазрат Навоий бу икки улкан сиймонинг ўзларига хос алоҳида ўринларини эътибордан четда қодирмайди. Улар бунёд этган қасрлар ўртасида катъба олдидаги бутча тафовут борлигини айтади. Аввалги меъмор қандай бино қилган бўлса, буниси зеб берди. Эрам боғидан олиб эккан гулларига шабнам ёғдирди. Ўз қасрига келтирган тоза юзли нигорига ўсма-элик тортиб кўрк қўнди. Бу нигорлар уларнинг бирида жилвагар бўлса, бирида пардадор бўлди дея берган тавсифлари орқали кўрсатади.

Сабоҳат РАҲИМОВА

АМИРИЙНИНГ НАВОЙИГА МУҲАММАСЛАРИ

Устозлар ижодидан баҳраманд бўлиш, уларнинг шеърларидан илҳом олиб янги-янги асарлар яратиш барча даврларда мавжуд бўлган қутлуғ ағъанадир. Буюк сўз санъаткори Алишер Навоийнинг ўзи ҳам Низомий, Хусрав Дехлавий, Лутфий ва Ҳомий каби буюк санъаткорлар ижодига муҳаббат қўйиб, ўзининг энг мукаммал асарларини яратишда улардан файз

тошиб, илҳом олган бўлса, ундан кейинги давр шоирлари ҳам Навоий ижодий сарчашмаларидан сероб бўлиб, ўзига хос асарлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитганлар.

Навоий каби буюк даҳолар фақат ўз замонасининг эмас, балки ҳамма замоналарнинг барҳаёт шоири ҳисобланади. Чунки улар тараннум этган ғоялар ишон юрагига доимо бирдек таъсир қилади, унга сизиб кириб катта бир адабий мактаб вазифасини ўтайди. Бу адабий мактабдан таълим олиб, Навоийни ўзига устоз деб билган юзлаб ижодкорларин санаб ўтиш мумкин. Масалан, Манраб, Равнақ, Огаҳий, Мунис, Амирий, Нодира ва бошқа бир қанча стук шоирлар шулар жумласидандир.

Шоир Мунис Навоийни маънолар йўлида ўзига - пир - буюк устоз деб билиб:

Сўз ичра Навоийки жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йўлида пир турур.

деб қайд этса, Огаҳий Навоийнинг “Наво”сидан баҳра олганлигини таъкидлаб шундай дейди:

Огаҳий ким тонгай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг “наво”сидин санго.

Шоир Амирий эса Навоийдан олган тажрибалари ғазаллар битишда асос бўлгани ҳақида:

Бир пири пайкар хати лаълини шарҳ этгим Амир,
Бу ғазални зери манқидур Навоий дафтари.

деб ёзади. Улуғ шоирлар ижодига юксак эҳтиромда бўлган Амирийни профессор Абдурауф Фитрат мумтоз адабиёт тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган адабий мактаблардан бирининг асосчиси сифатида эътироф этади. Дарҳақиқат, ўз даврининг энг тапқили шоир ва адибларини бирлаштирувчи бу мактабда тез-тез адабий йиғинлар, мушоиралар ўтказиб турилиши билан бирга улуғ шоирлар Навоий, Фузулий, Жомий, Бедилларнинг шеърларини ўқиш, уларни таҳлил этиб, назира ва муҳаммаслар боғлаш ҳам одат тусига кирган эди. Жумладан, Амирий девошида ғазал, муҳаммас, мусаддас, туюқ, рубоий жанрдаги шеърлар билан бирга устоз шоирларга боғланган муҳаммаслар ҳам анчагина.

Амирий ўз ижодининг юксаллишида Шарқ шеърини саҳнидаги устозлари ижодининг таъсири катта бўлганлигини таъкидлаб, шундай ёзади: “Ва гоҳи устозлар девошидан бирор шавқангиз ва муҳаббатомуз ғазалларидин рангин ва таҳсин қофия тошар эдим, татаббуида ғазал айтур эрдим”.

Дарҳақиқат, Навоийни ўз устози деб билиб, Бедилни “руҳий мадакор” деб қайд этган Амирий девошида Фузулий, Жомий, Бедил ва Лutfийларнинг ғазалларига боғланган талайгина муҳаммаслар мавжуд. Шунингдек, Навоийнинг 20 дан ортиқ ғазалига боғланган муҳаммаслари

Амирийни устоз шоирл ижодига ўзгача бир муҳаббат билан ёидашганидан далолатдир. Шоир Амирий шеърят сахнига қўйган илк қадамларидан бошлаб, Навоий шеърларидан илҳом олиб, устоз изидан боришга ҳаракат қилади. У ҳазратнинг энг сара ғазалларига мухаммаслар битиб, улуғ шоир бошлаган мавзунни давом этгаради, тўлдирди ва ўз наватида янгича талқин этишга интилади. Чунки, Навоийнинг “Анго”, “Онинг”, “Айладинг”, “Тушти ўт”, “Эрмиш”, “Оқибат”, “Айласа”, “Ораз”, “Кўриб” каби бир қатор машҳур ғазалларига Амирий томонида битилган тахмислар улуғ шоир баён этган фикрларни ривожлантириб, ғазалнинг умумий руҳи сақланган ҳолда янгича мазмун бахш этади. Амирий Навоий ғазалларига мухаммаслар боғлаганда шеърининг фақат вази, қофияси ва туроқлари жаҳатидангина эмас, балки ғоявий мазмунни нуқтаи назардан ҳам юксак даражада бўлишига интиланган. Чунки, Навоийнинг “Кўнглим ўртансин агар...” деб бошланувчи ғазалида ёр висолдан умидвор ошиқнинг ўз маънуқасига нақадар вафодор эканлиги кайд этилиб, “Сендан ўзгача боқсам кўзим чиқсун” деб таъкидланса, Амирийнинг ушбу ғазалга боғлаган мухаммасидаги мисралар эса ғазалнинг мазмун-моҳиятини кенгайтириб, таъсир доирасини янада оширган.

Амирий:

Бошим ўлсун поймол гар тарки савдо айласа,
Хира бўлсун кўз жамолнингдин табарро айласа,
Жонга ўт тушсун бўлак дилбар таманно айласа.

Навоий:

Кўнглум ўртасун агар ғайрига нарво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингда пайдо айласаю

Амирий таҳаллуси билан шеърлар битиб, “Ишқ аҳли амири” даражасига кўтарилган шоирнинг лирикаси марказида ишқ мавзуси турар экан, у Навоийнинг ўша мавзудаги ғазалига битган мухаммасларида жуда чиройли ва бетакрор тасвирлар ярата олган. Жўмладан, Навоийнинг “Айламас” радиқли ишқий мавзудаги ғазали Амирий тахмиси билан янада ўзгача оҳанг касб этади.

Амирий:

Ул таъби ширилиқо хар нечаким ёд айламас,
Ишқ тоғида мен этган ишни Фарход айламас,
Ҳама кўнглум бу жафоларда нечук дод айламас,

Навоий:

Йўқ демаким фурқати жонимға бедод айламас,
Ғайри шод этгали кўнглумни ношод айламас.

Навойй ёришиг айрилик азобидан қалби бирор лаҳза ҳаловат билмайдиган ошиқнинг юрак туғёнларини баён этса, Амирий Навойй фикрига муносиб жавоб айтиш билан бирга улуғ шоирнинг ижобий қаҳрамони ишқи комил эгаси - Фарҳодни ғазалга олиб кириб, ундан ўзига хос ташбеҳ яратишга эринган. "Ишқ тоғида мен этган ишни Фарҳод айламас". Бу мисрада гўзал бир санъат - талмех бўлиб, бу санъат шоир айтмоқчи бўлган фикрларини ифодалашга хизмат қилганлиги билан диққатта сазовор.

Шунингдек, Навоййнинг "Тушди ўт" радифли ғазалининг матлаъси бўлмиш:

Долозор эрмаски, оҳимдин жаҳона тушти ўт,
Йўқ шафақким бу фироқнинг осмонига тушти ўт.

байтида ўз оҳидан пайдо бўлган ўтга ташбеҳ қилган ҳолда, шафақни қизарган кўз қорачиғидан осмонга тушган ўтга ўхшатган бўлса, Амирий мухаммасида бундай ташбеҳлардан ижодий фойдаланиб, шоир Навоййнинг байтларини "Ёнаётган юртим алангасидан қаҳқашон (сомон йўли)га ўт тушди" мазмунидаги мисралар билан бойтади:

Баски ул гул ишқидин мен нотавонга тушти ўт,
Ўрганиб бағрим ила кўнглумни жонга тушти ўт,
Доғлик кўксим ўтидин қаҳқашонга тушти ўт,

Маълумки, Сомон йўли кўк юзига худди қизил чизик тортилгандек намоён бўлади. Демак, бу ерда тамсил санъатидан фойдаланиб ажойиб тасвир яратган. Ғазалининг иккинчи байтида Навойй ошиқнинг аҳволини баён қилиб: "Ҳар ким бу савдога дучор бўлса, маъшуқа рухсорининг ўти унинг хонумошнин куйдиради, дейдилар. Бунини эшитиб мен каби бехонумонга ўт тушти" деб ёзса, Амирий эса гўзал дилдорнинг ишқ ўти айрилик азобида ёнаётган кўнгилга тушиб, ошиқнинг дарди кучайганини, шунингдек бу дарднинг бало ўтлари ҳам унинг бошига ёғидаётганини ва бу худдики гулга парвона бўлиб, унинг устида чарх ураётган булбулнинг патини гулзор ўти куйдиришига ўхшашлигини ифодалайди. Амирийнинг ушбу мисрасига шеърини санъатлардан истиора ва ташбеҳ услуқ билан снғдирилганлиги кўринади:

Тушти ҳажридин кўнгил ўтига ул дилдор ўти,
Ёғдирур гарди балодек бошимга бу адвор ўти,
Куйдурур андоқки булбул пайқоини гулзор ўти,
Дедилар эл хонумонинг ўртар ул рухсор ўти,
Бу сўз эшитгача мени бехонумонга тушти ўти.

Ошиқ аҳволининг бу каби тасвири Навоййнинг "Онинг" радифли ғазалида ҳам ёрқин кўзга ташланади. Амирий устозининг ушбу ғазалига ҳам қатта маҳорат билан мухаммас боғлангани, ундаги теран фикрлар Навойй байтига ҳийла ҳамоҳангдир:

Ул париким қўнгулар ўлди афғори онинг,
Тўкти коним наргиси бадмасти хумори онинг,
То кўзимга жилва этти қади рухсори онинг,
Бўлди қотил кўз ила зулфи сиёҳ кори онинг,
Кофири муаттар ки ҳар ён тушти зуннори онинг.

Шоир Амирий дейдики қанчалаб қўнғилларни яратган ул парн юзли сапам мастона хумор кўзлари билан қовимни тўкти. Унинг қади рухсори кўз олдимида жилваланар экан, кўзлари-ю қилмиши қаро зулфи қотилга айланди. Ул пари рухсорнинг зуннори (зулфи) тушган ҳар ерда кофурнинг хушбўй ҳиди анқийди (Бу ерда кофур сўзининг икки маъноси бўлиб, бири хушбўй ҳидли модда, иккинчиси номуслик; ахир бировнинг қонини бегуноҳ тўкиш кофурнинг иши!).

Ҳазалнинг иккинчи байтида Амирий томонидан тузилган мухаммас ундаги маънони ривожлантириб, мавжуд образларга монанд тасвир ярата олганини кўрамиз:

Этти Фарход ишқини ул дилбари ширин мақол,
Теша янглиғ қоматим ул гул ғамдин бўлди дол,
Нотавон қолаб аро руҳи равон этгил хаёл,
Истасанг Лайли, Мажнун хусн ишқидин мисол,
Мен назирман, менинг ёрим намудори онинг.

Навой ўз байтида дейдики, Лайли-Мажнун ишқига мисол изламоқчи бўлсанг мену ёримга назар сол. Мен бу ошиқнинг ўхшаши бўлсам, ёрим эса ишқимнинг кўркидир. Амирий эса ўз таҳмисиди: Ул ширин сўзли дилбар Фарход ишқини баён этар экан, қоматим унинг ғамида тешадек дол бўлди, деб ёзади ва талмех санъати орқали ўз фикрини нафис ифода этади. Бундан ташқари ширин сўзнинг қўш маъноси бўлиб (бири Навойнинг қахрамони, бири ширин сўзли маъносиди) ҳар иккиси ҳазал руҳига жуда мос тушган. Шунингдек, ошиқ қоматининг Фарход тешасига ўхшатилиши ҳам ўзига хос бир санъат.

Амирий Навойнинг фақат ишқий-сиёсий мавзуларда ёзилган айрим ҳазалларига ҳам мухаммаслар битган. Жумладан, “Оқибат”, “Фард”, “Менинг” радифли ҳазалига битилган мухаммасларида шоир жамият аҳли орасидаги оқибатсизликни, нафсу ҳавога берилишни ва бевафоликни қоралайди. Бундан ташқари Амирий Навойга мухаммаслар битиш билан бирга унинг шеърларига назиралар айтиш йўлидан ҳам боради. Бу билан Амирий Навой ва унинг меросига юксак муҳаббатда экачилигини ва ўз ижодида Навой каби даҳо санъаткор бўлишга интилганини намён қилади.

Айниқса, Навой ижодида муҳим ўрни тутувчи “Одил шоҳ” ғояси шоир ва айни пайта шоҳ Амирийнинг ўша ғояси билан уйғунлашиб кетади.

Чунончи Амирийнинг “Анго” радифли ҳазали ҳам Навойнинг худди ўши радифда, шоҳларни зоҳиран шоҳ, ботинан дарвеш бўлишга чорлаб ёзган ҳазали таъсирида бунёдга келганини илғаш қийин эмас.

Амирийнинг:

Фақр йўли шох роҳи салтанатдин хуш билар,
Ул Амирким эрур дарвешдек зийнат анго.

байти Навоийнинг:

Шоҳлар дарвешию, дарвешлар шоҳики бор,
Шоҳлик сурат анго, дарвешлик сийрат анго.

байтига ҳам шаклан, ҳам мазмунан ҳамоҳангдир. Биз бу каби Навоий ғазаллари шаклида, уларга ҳамрозликда ёзилган шеърларни Амирий ижодида қўлаб учратамиз. Бундан Амирий шеърлятида Навоий изидан бориб янгиликлар яратишга, унинг илгари сурган ғояларини ўз асарларида янада ривожлантиришга ҳаракат қилганини кўрамиз.

Хулоса қилиб айтганда, Амирийнинг улғу Навоий ғазалларига боғлаган муҳаммаслари унинг устозлар даҳосига бекиёс ҳурматини ва ўшалар даражасидаги шоир бўлиб етишиш инггиёқда яшаганини кўрсатади.

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ НАСРИЙ АСАРЛАРИДАГИ АЙРИМ СОДДА ГАПЛАР

Буюк сўз устаси Алишер Навоийнинг адабий мероси кенг миқёсда ўрганилаётгани жамоатчиликка аён, айни замонда бу санъаткор асарлари тили ҳамон тадқиқот объекти бўлмоқда. Бу соҳада Ф. Абдурахмонов, А. Рустамов, Б. Бафоевлар самарали меҳнат қилмоқдалар.

Шунга қарамай, адиб асарлари тилининг синтактик хусусиятлари режалли илмий изланишлар олиб борилишини кутиб ётибди. Тўғри, бу соҳада ушбу муаллифнинг содда гап сатҳида маълум ишланмалари мавжуд¹, лекин Алишер Навоий асарлари, шу жумладан, насрий асарлари тили синтаксиси бўйича ностандарт талқинларга муҳтож бўлган масалалар анчагина.

Ушбу мақолада шу масаланинг айрим жиҳатлари ҳақида фикр юритилади.

Алишер Навоий насрий асарларида шундай содда гаплар учрайдики, улар ҳозирги ўзбек адабий тилидаги гаплардан таркибий ва мазмун жиҳатлардан фарқ қилади. Бундай гапларни мавқе (позиция), кўчим (трансформация) усуллариини қўллаш оркалигина ўрганиш мумкин. Булар куйидагилар:

1. Эгани тайин қилиш мунозарага сабаб бўладиган гаплар. Масалан: *Ва алар тўққуз киши салтанат қилдилар* (ТМА). Бу гап ташки жиҳатида мураккаб эмас, лекин гапнинг эгаси сифатида қайси сўз шаклини ажратини масаласида қийинчилик юзага келади. Бу ҳам бўлса, гап таркибида *алар* сўз шакли ҳам, *тўқуз киши* сўз бирикмаси ҳам бош келишида қўлланиши билан боғлиқдир. Бу гаплар *алар салтанат қилдилар* тарзида ҳам, *тўқуз киши салтанат қилдилар* тарзида ҳам мавқега эга бўлиши мумкин. Бундай мавқеларда ҳеч қайси вариант эгани белгилашда маълум устунликка эриша олмайди. Энди ўша эга деб белгилаш мумкин бўлган сўз шакллариининг морфологик имкониятларининг гапнинг турли кўчимлари оркали синаб кўрамиз: *ва алардин тўқуз киши салтанат қилдилар. ва алар тўқуз кишилашиб салтанат қилдилар.* Бу каби кўчимларда биринчи вариант устуликка эга бўлади гапда эга вазифасини *тўқуз киши* бирикмаси бажариши аниқ бўлиб қолади.

2. Гапда эга ва кесимни белгилаш осон бўлса ҳам, унинг тушунилиши махсус изоҳ талаб қилади. Масалан: *зиҳи, муваффақ банданки улдур* (МН). Бу гапда эга сифатида *зиҳи муваффақ банданки* бирикмасини (уни ёйиқ эга деб ҳам юритамиз), кесим сифатида *улдур* сўз шаклини белгилаш мумкин. *Улдур* сўзининг кесим эканлигига *-дур* боғламасининг қўлланиши ҳам далолат қилади. Лекин бу гап *ул барча яхши ниятларга эриша олган*

¹ Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг маъно ва таркибий хусусиятлари. Т., Ўқитувчи, 1990; Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги мураккабашган содда гаплар. Т. 1993.

баидадур маъносида тушуниладики, натижада эга сифатида кўрсатилган бўлак киши онгида кесим, кесим сифатида шаклланиган бўлак эса эга бўлиб гавдаланади. Бу логик ва синтактик категорияларнинг айнан ўхшаш эъмаслигини кўрсатадиган мисол бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда эга таркибида (*баидадур* сўзидаги -и “ёйи иншорат” белгисидир) -ки юклагмаси *баиданики* сўзида шу сўзнинг маъносини кучайтириш, шу сўзнинг гапда тема эканлигини таъкидлаш учун қўлланган. Бу эски ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятини кўрсатади.

3. Алишер Навоийнинг насрий асарларида шакл жиҳатидан қўшма гапни эслатадиган, лекин мазмун планига кўра содда гап бўлиб, унда эгага nisбатан ортмавқеда келган киритма ва изоҳ иборали содда гаплар ҳам учрайди. Масалан: *Ва ул кишиким, бу лақаб топди, ул эрди. Ва Каёнийлардин аввал кишиким, салтанат қилди, Кайқубод эрди* (ТМА). Бу гаплардаги *бу лақаб топди, салтанат қилди* бирикма ва аналитик шакллари бир қаранда бир бош бўлакли гапга ҳам ўхшаш кетади, лекин бу бирикма ва шаклларсиз ўша гапларнинг асосий мазмуни очилмай қолади. Бу гапларни *Ва бу лақаб топган киши ул эрди, Ва Каёнийлардин аввал салтанат қилган Кайқубод эрди* каби кўчим (трансформация) килиниши мумкинлиги ҳисобга олганда, уларни киритма ва изоҳ ибора иштирок этган содда гап деб қараш мумкин бўлади.

4. Сўзлашув тили таъсирида шаклланиган айрим гапларда кесимдаги асосий дуғавий маънони танишдиган (от билан ифодаланган) сўз тушиб қолиши (ёки такрорга йўл қўймаслик туфайли қўллаимаслиги) мумкин. Масалан: *Хар онаким, салтанат Шеруяга вафо қилганча анга қилди* (МН). Бу гап тўла тикланидиган бўлса, “*Хар онаким, салтанат Шеруяга вафо қилганча анга вафо қилди*” тарзида шаклланиши керак, яъни даража-микдор ҳолини билдирган *вафо қилганча* бирикмаси таркибидаги *вафо* сўзи айни ўринда *қилди* қўмакчи феъли билан бирга деб тушунилади. *Вафо* сўзнинг *қилди* сўзи билан қўллаиматанлиги муаллифнинг такрордан қочини билан боғлиқдир.

5. Қўшма гап таркибларидан бирининг атов гапга кўчим бўла бошлаган гаплар ҳам учрайди. Масалан: *Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрозиди Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асроринки, анфосиди руҳул қудустини нишон айтур ва руҳуллоҳ анфосидини асар етқуқурур* (МН). Бу гапдаги биринчи қисм *яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрозиди Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асрорин* бирикмаси олдмавқе ва ортмавқели аниқловчи бирикмадур, айни ўринда у гап кўчими туфайли ҳосил бўлган, лекин у кейинги гапга nisбатан грамматик тобе ва ҳоким бўла олмайди, фақат унинг субъектини кўрсатади, холос. Шу жиҳатидан маълум даражада атов гапга яқинлашади.

6. Алишер Навоий насрий асарларида шундай содда гаплар (мураккабланиш) учрайдики, уларни изоҳлаш жуда қийин. Масалан: *Бутиарастлик яхшироқким худинарастлик* (МН). Бу гапда *бутиарастлик* сўзнинг эга, *яхшироқ* сўзнинг кесим эканлигини англаш қийин эмас, лекин, *худинарастлик* сўзнинг мавқеи ва *яхшироқким* сўз шакли таркибидаги -ким воситасининг қандай грамматик вазифа бажариши

масаласи мунозара талаб қилади. Бизнингча, бу гап *бутпарастлик худпарастлиқтин яхшироқ* тарзида кўчим қилинганда, *худпарастлик* сўзининг гапда тўлдирувчи вазифасини бажараётганлиги маълум бўлади. лекин, бундай кўчим гапнинг мазмун планига мувофиқ келса ҳам, унинг ифода планига *-ким* воситасининг вазифасини нолга тенглаштириб қўяди. Энди шу ўринда *-ким* воситаси қандай вазифа бажараётганлигини аниқлаш керак бўлади. Бизнингча, *-ким* ёрдамчи сўзи ортмавқедаги (тўғрироғи, инверсияга учраган) тўлдирувчининг ажратилишини таъминлаган. Шу билан бирга ўша бўлакнинг таъкидланишини ҳам билдиради.

Эга таркибидаги *-ким* ҚҚқи юкламаларининг қўлланилиши ҳам синтактик таркибга бевосита таъсири бор. *-ким* ҚҚқи эски ўзбек тилида, шу жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида ўзининг маъно вазифалари билан бирга синтактик таркибда ҳам маълум аҳамиятга эга¹. У қайси гап бўлагига қўшилмасин, ўша бўлакка турли маъно қўнишини билан бирга., шу гап бўлагидан сўнг маълум синтактик ҳодисаларнинг қўлланилиши ҳам таъминлайди:

1. Изоҳ иборанинг мавжудлигини кўрсатди: *Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлоду атбоби орасида шоеъ бўлди* (МЛ 5). *Ва Золким, Рустамнинг отасидур, анинг замонида мутаваллид бўлди* (ТМА 9).

2. Киритма ибораларининг мавжудлигини кўрсатади: *Ва чоғирки, мувоамати мужиб гафлату бепарволнедур, ани мулк ишидин фориғ қилди* (ТМА 54). *Бу навъ кишики, анга мундоқ бўлғай кирдор, бу даврда мавжуд ва ҳозир бор* (МҚ 103).

3. Изоҳ ва киритма ибораларининг биргаликда қўлланганлигини билдиради: *Аржаси бинин Афросиёбким, турк подшоҳи эрди, андоқки, зикри ўтти, вилоятини холи топиб, Балхни олиб, Лухрасини ўлтуруб, қизлариниким, Гуштосининг сингиллари эрди, асир қилиб, Балхни бузуб, кўй гаюним билан мулкига қайтти* (ТМА 19). *Ва Ашким, Доробнинг ўғли эрди ва Искандар замонида ваҳмдини ёштуруи юрур эрди, анга хуруж қилиб, ани ўлтурди ва тахт билди* (ТМА 32).

4. Гап кўчимидagi феъл ва от кесимли ибораларининг мавжудлигини кўрсатади: *Улким қаноатқа мўътод бўлди, шоҳу гадо тардидин озод бўлди* (МҚ 74). *Деҳонки дона сочар, ерши ёрмоқ била ризқ йўлин очар* (МҚ 46).

5. Содда ва таркибли кесимлар уюнишини таъминлайди: *Бовужуди, бу бекнинг сипоҳийликда жалодат ва баҳодурлуғини ҳар кишиким танир, мусаллам тутар* (МН 181).

Синтактик таҳлили қийин ва мунозарага сабаб бўладиган гаплар фақат содда гаплар доирасида эмас, балки қўшма гапларда ҳам учрайди. Мисол сифатида қуйидаги гапни кўрсатиш мумкин: *Ўн секиз мишг олам ва адам яратиб, бир кишини офаринини дафтаридин мунтаҳаб ул қила олур, анга келди мусаллам бу умр, гар ўлса мусбатлик бу бўлди сабаб* (МҚ). Бу гап мунтаҳаб сўзи сабаб сўзига сажъ қилиниши асосида тузилган, лекин бу

¹ Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Т. 1984, 145-148-бетлар.

сўзлар кўшма гап таркибларининг тугашига ишора қила олмайди. Бу таркибнинг таркиби *ўн секиз минг олам ва одам яратиб, бир кишини офаринини дафтаридин мунтахаб ул қила олур* иборасини мунозарасиз қабул қилиш мумкин. Лекин, *анга келди мусаллам бу умр, гар ўлса мусбатлик бу бўлди сабаб* ибораси эса жуда мураккаб бўлиб, унинг аввалги ибора билан грамматик муносабати анча чигал. Бундай гаплар Алишер Навоий насрий асарларида жуда кўп учрайди ва махсус ўрганишни талаб қилади.

Қисқартмалар:

ТМА - Тарихи мулуки Ажам

МН - Мажолис ун-нафоис

МҚ - Маҳбуб ул-қулуб

МЛ - Муҳокамат ул-луғатайн

Иброҳим ЙҮЛДҶОНЕВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА ЎЗБЕК КИТОБАТЧИЛИК АТАМАЛАРИ

Ўзбек халқининг сеvimли фарзанди Алишер Навоий ўз замонасининг қомусидир. У нафақат шоир ва мутафаккир, балки тарихчи ва тилшунос, олим ва мусиқашунос, атоқли давлат арбоби ва ҳуқуқшунос ҳам эди. Шунингдек, у давлат ва мамлакатнинг бутунлиги, мустақиллиги ҳамда тинчлигини сақлаб қолиш, ўзаро қирғинларнинг олдини олиш, маданиятни ривожлантириш учун курашди. Шу билан бирга катта адабий мерос ҳам қолдирди. Унинг бой ижодий фаолиятини қанчалик ўрганмайлик, янги-янги қирралари очилаверади. Хусусан, ўзбек китобатчилиги, у билан ҳамоханг тарзда, китобатчилик атамаларининг шаклланиши ҳамда ривожланишида Алишер Навоий қўнган хисса бекиёсдир. Бунда Алишер Навоий яшаган даврнинг ҳам ўзига хос ўрни бордир. Чунки темурийлар даврида китоб ёзиш ва уни безаш санъати ҳар қачонгидан ҳам катта рағбат кўрди. Шунинг учун ҳам бутун дунёни неча асрлар давомида лол қолдириб келаётган Шарқ китобатчилигининг энг юзлик ва қимматли дурдоналари ана шу даврларда яратилди. Темури ва Улугбек даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош, мусаввир ҳамда саҳҳофларнинг юксак маҳорати безакли қўлэзманинг шу қадар гўзал намуналарини яратдики, улар ҳапулгача жумлаи жаҳонни лол қолдириб келади. Қотиблик санъати Алишер Навоий замонасида, айниқса, Темурийлар идораси остидаги ҳудудларда янада гўркираб гуллади. У даврда “Хаттотлар султони” Султон Али Машиҳадий, миннатори санъати бўйича Ҳирот мактабининг асосчиси Қамолиддин Бехзод ва китоб безагининг машҳур устаси наққош мавлоно Ёрий Музаҳҳиб безакли китобнинг шоҳона намуналарини яратган юзлаб усталарнинг мураббийлари эди. Ҳар бир безакли қўлэзма бетакрор санъат асарига айланаб кетган. Хусусан, Алишер Навоий “Хамса”сининг 896F1492-1493 йили кўчирилган ва ҳозир Санкт-Петербургда сақланаётган нусхаси миннаторасиз, аммо безакли қўлэзманинг ноёб намунаси ҳисобланади.

“Котиблар қибласи” мавлоно Султон Али Машҳадий кўчирган, Ёрий Музаҳҳиб ва “замона гавҳари” саҳҳоф Султон Али Марвозий каби беназир усталар қўлидан ўтган бу нусха бетақрор санъат асари намунаси. Китобатчилик ишининг бу қадар таракқий этишида буюк аллома ва мутафаккир шоир Алишер Навоий билан бирга замона ҳукмдори Султон Хусайн Бойқаронинг хизмаглари каттадир. Чунки Султон Хусайн Бойқаронинг бевосита ташаббуси билан сарой кутубхонасида юқорида номлари зикр этилган моҳир усталардан ташқари яна буюк мусаввирлардан Мирак Наққош, Қосим Али Маҳмуд Музаҳҳиб, Шоҳ Музаффар, Султон Муҳаммад, Дўст Муҳаммад, Абдураззоқ, хаттотлардан Муҳаммад ибн Нур, Дарвеш Муҳаммад Тақий, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асхар, Шерали ва бошқалар меҳнат қилинган. Энг ажойиб безакли қўлёзмалар, авваламбор, “Хусайний” таҳаллуси билан назал битган Султон Хусайннинг ўзи учун ишлангани шубҳасиз, албатта.

Алишер Навоий ўзининг “Маҳбуул-қулуб” асарида муҳим касб-кор эгалардан бири бўлган “котиб”лар ҳақида бир фасл битган. Унда “котиб”лик касбига онд муҳим хусусиятлар очиб берилади. Айни шундай ҳолатни Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида ҳам кузатиш мумкин. Фақат унда “битигчи” ҳақида сўз боради, холос. Демак бу билан юқорида таъкидлаганимиздек, XV-XVI асрларда туркий “битигчи” ўрнини арабча “котиб” атамаси эгаллаганини кўрамиз. Алишер Навоий ёзади: “Котиб шуаро сўзининг варақнигоридур ва сўз маҳзанининг хазонадори... Яхши хат ва нуқтадон сафҳага жамол, андоққи, яхши юз саҳифагача хатту хол. Хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлағувчига осойиш еткурур”-Котиб шоирлар сўзини вараққа нақшловчи ва сўз хазинаси сақловчи... Худди хол яхши юз саҳифасига гўзаллик бергандай, яхши хат ва ундаги нуқталар қоғоз саҳифасига чирой беради. Хушхат котиб сўзини безантиради ва сўзловчини роҳатлантиради.

Байт:

“Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сургай хилоф,

Ул қаро юзлик боши бўлсин қалам янглиғ шикоф”.

-Қайси бир котибки, чалкаш ёзадир сўзни,

Қаламдек тилинсин боши у қаро юзнинг.

(Маҳбуул-қулуб)

Шунингдек, Алишер Навоий “Маҳбуул-қулуб”нинг “Талбиҳлар” бўлимида мақтанчоқ ва совуққон котиблар ҳақида шундай дейди: “Котибки қулогнойи зоғи мулаввас оёғидин манкуброқ, ўз олида Жаъфар ва Азхар хатидин маҳбуброқ”-Қарғаоёқ хати қарганинг ифлос оёғидан ярамас бўлган котиб (кўчирувчи) ёзган хатини ўз замонасининг машҳур котиби Жаъфар ва Азхар хатидан ёқимлироқ сезади (Маҳбуул-қулуб).

“Котиб”нинг асосий иш фаолияти қўлёзма китобларни кўчиришдан иборат бўлган. Айни замонда у ҳукмдор фармонларини ҳам оққа тушириш иши билан шуғуллангани маълум. Бундан ташқари у ҳукмдор фармонларини оққа тушириш иши билан ҳам шуғуллагани маълум. Айни

замонда “китоб кўчириш иши билан шуғулланувчи” хуснихат соҳиби “хаттот” ёки “хушнавис” деб аталган. Алишер Навоий ижодида арабча “хаттот” ва форс-тожикча “хушнавис” атамалари аралаш тарзда қўлланган бўлиб, улар юқорида таъкидлаганимиздек, бир хил маънони англатган. “Бойсунғур Мирзо... хаттот ва паққош ва созанда ва ғўнидадан мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин арога кирди, маълум эмаским, ҳеч замон подшоҳи замонида пайдо бўлмиш бўлмай” (Мажолисун-нафос). “Хушнавис ҳамким, саҳви кўп бўлмай - илги фалаж иллатига жуб бўлмай. Улки, бежо нуқта била ҳабиби ҳабис қилмай...” - Чиройли ёзувчи кўи хато қилувчи бўлса, қўли палаж касалига учрасин. Кимки, ўринсиз нуқта билан “ҳабиб”ни “ҳабис” қилмай (Маҳбубул-қулуб).

“Хушнавис” сўзи айни замонда “котиб” ва “хаттот” сўзлари билан ҳам қўшилиб келиб, “хушнавис котиб”, “хушнавис хаттот” кўрнишида бирикма шаклидаги атамани ясади. Бундай ҳолатларда ўта чиройли хуснихат соҳиби бўлган “котиб” ёки “хаттот”ни англатиб келган: “Ҳофиз Муҳаммад Султоншоҳ-хушхон хофиздур ва хушнавис хаттотдур” (Мажолисун-нафос). “Хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш еткурур” (Маҳбубул-қулуб).

“Хушнавис” атамасини “Бобурнома”да ҳам учратамиз: “Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале боришнинг саромади насхтаъликда Султон Али Машҳадий эди”.

XV-XIX асрларда Ўрта Осиё халқларидан минглаб хаттотлар етишиб чиққан. Лекин уларнинг кўпчилиги турли сабаблар билан тарихда номинишонсиз бўлиб кетганлар. Ўрта аср тарихида ва маданий ҳаётида котиблик ёки хаттотлик ҳунари энг шарафли ва муқаддас вазифа ҳисобланган. Улар ҳам доим халқнинг, қолаверса, давлат ҳукмдорларининг доимий эътиборида бўлиб келганлар. У даврларда китоб кўчириш билан шуғулланган хаттотларни биз оддий кўчирувчилик вазифасини бажарувчи шахс деб эмас, балки ҳар бир хаттотни ўз замонасининг ўқимишли маърифатпарвари, илғор зиёлиси ва йирик маданият арбоби деб тушунишимиз керак. Тарихдан яна шу нарса маълумки, ўрта асрларда яшаган бир қанча олим, ишор ва фозил кишилар ёшлиқдан хаттотлик санъатини эгаллаб, кейинчалик котибликда ҳам ном чиқарганлар. Бундай улғу зотлар фақат ўз асарларининггина китобат қилмасдан, балки бошқа мўаллифлар асарини ҳам кўчирганлар. Масалан, Алишер Навоийнинг моҳир хаттот эканлиги тарихий манбалардан маълум. Мирзо Бобур араб графикасининг туркий халқларга мослаб ислоҳ қилинган энгил ёзув - “Хатти Бобурий”ни ижод этган. Мунис Хоразмий хаттотлик санъати ҳақида “Саводи таълим” номли рисола ёзган ва Алишер Навоийнинг “Хамса”сини ниҳоятда гўзал хат билан кўчирган. Муқимий жуда майда настаълик ва шикаста хатида баёз кўчирган. Ниҳоят, Бухоро хаттотлик мактабининг сўнгги вакилларида ХІХ асрнинг олми Аҳмад Доини ўндаи оргиқ зебо қўлёзмаларни кўчириб қолдирган.

Хаттотларининг асосий иш жойларидан бири сарой кутубхонаси ҳисобланган. Ҳукмдорларнинг эътиборида бўлган хаттотларга керакли шарт-

шароит имкон даражасида яратиб берилган. Шунингдек, уларнинг меҳнати муносиб тақдирлаб борилган.

Хаттот ишлайдиган хона ҳарорати, унинг ёритилиш даражасига катта аҳамият билан қарашган. Хонанинг мўътадил ҳароратда бўлишига эътибор берилган. Чунки хона ҳарорати ниҳоятда иссиқ бўлса, қоғоз тезда ўз юмшоқлигини йўқотади. Натижада эса, у дағаллашиб, ёзишда қийинчилик туғдиради. Ёки иссиқда хаттотнинг қўли терлаб, ёзувнинг сифатли бўлишига салбий таъсир кўрсатади. Сиеҳ ҳам иссиқ хавода тез қуюқлашиб қолиши натижасида ҳуснихатни бузади. Ҳаво совуқ бўлса, унда қоғоз ўзига нам тортиб, ўз сифатини йўқотади. Шу сабабли, ёзнинг жазирама кунларида хаттотлар учун энг қулай вақт сифатида тонг соатлари, қиш кунларида эса, пешин соатлари тавсия этилган. Шунингдек, хаттот хонасига ёруғлик хонанинг ҳар тарафидан тушиши лозим бўлган. Эрта соатларда хаттот Шарқ тарафга қараган ойна олдида, пешинда Жануб тарафдаги, оқшом соатларида Ғарб томондаги ойна олдида ўтириб ишлаши тавсия этилган. Шунингдек, хаттотнинг иш жараёнида оч ва чапқоқ ҳолатда бўлмаслиги, асабийланмаслиги каби ҳолатларига ҳам эътибор берилган. Хатто, хаттотнинг иш ўрни ўзидан ёши ва мақоми жиҳатидан улуг кишилар хонага кирган вақтда ҳам ҳурмат юзасидан ўриндан туришга эҳтиёж сезмайдиган жойда бўлиши керак бўлган. Акс ҳолда буларнинг барчаси бир мақсадга йўналтирилган хаттот руҳиятига ва асабига манфий таъсир кўрсатган.

Хаттотнинг кунлик иш соати ва ҳажми олдиндан белгилаб қўйилган. Бу ҳақда Заҳриддин Муҳаммад Бобур шундай ёзади: “Хушнавислардин ... вале борининг саромади насхталикда Султои Али Маншадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар куни ўттиз байт Мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битар эди” (Бобурнома). Баъзи ҳолларда хаттотлар ўз саъят асарларининг гўзал ва нафис чиқиши учун қимматли вақтларини ҳеч ҳам аямасдан меҳнат қилганлар. Бунга ўтминда бўлиб ўтган куйидаги суҳбатни келтирсак, фикримиз янада ойдинланади.

“-Хожа,- деб сўрабди бир куни Бухоро хони Абдулазизхон сарой хаттоти Хожа Ёдгордан,- бир кунда ҳозир сиз ёзаётган шу қўлёзмадан қанчасини ёзиш мумкин (хаттот Ҳофизнинг шеърлар тўпламини битаётган эди).

- Агар мен ҳаракат қилсам, бир кунда ўн байт ёзишим мумкин.

-Эшитишимча, Узоқ Шарқда бир уста қирқ йилда бир чинни идиш тайёрлар экан. Бағдодда эса, бир кунда ана шундай чинни идишдан юзтасп тайёрланар экан. Ҳар иккисининг нарҳида қанчалик фарқ борлигини сезиб турган бўлсангиз керак. Сизнинг саъятингиз ҳам айнан шундай. Сиз моҳир хаттотсиз. Биз сизга ушбу асарни кўчиришни амр этдик. Агар бир кунда ўн байт ёзилса, у ҳолда бу ҳуснихатнинг поэтиклиги-ю назокати қаерда қолади? Агар сабрингиз етса, бир кунда икки байт, етмаса, бир байт ёзинг!”

Бу фармонга амал қилган Хожа Ёдгор Ҳофиз девонини етти йил деганда ёзиб тугаллабди ва девон энг қимматбаҳо дурдона сифатида баҳосини топибди.

Албатта, бундай зийнатли ва нафис қўлёзмаларни тайёрлаш учун хаттотлардан катта меҳнат талаб эгилган. Хаттотнинг бундай маҳорати натижасида ҳақиқий санъат асари вужудга келган. Бу ўринда яна шунини таъкидламоқчимизки, Алишер Навоий замонасида “китоб ёзиш ёки уни кўчириш ишлари билан шуғулланувчи шахс”ларни ифодалашда яна бир қанча атамалар қўлланилган. Айниқса, Алишер Навоий асарларида бундай атамаларни қўлаб учратишимиз мумкин:

“рақамкаш” - “муаллиф, ёзувчи, хат ёзувчи, котиб”. Маълумки, араб тилидан ўзлашган “рақам” сўзи Навоий замонасида сонини ифодаловчи белги маъносини англатиш билан бирга хат, ёзув, ёзилган нарса каби англамларни ҳам ифодалаган. “Рақам”нинг ушбу хусусиятидан Алишер Навоий ўз асарларида усталик билан фойдаланади. Бу сўзга оти ясовчи “-каш” қўшимчасини қўниш билан асосдан англашилган иш билан шуғулланувчи шахс оти - “рақамкаш” ясалган:

Бу нома учун бўлб рақамкаш,

Сафҳа юзин эттилар мунаққаш.

(Лайли ва Мажнун)

Қалам васфида бир печа қалам сурмак ва ул рақамкаш таърифин рақамга кетурмакки, назм кичвари саводин якқалама қилиб эрди... (Фарҳод ва Шириш)

“роқим” - хат ёзувчи, котиб, муаллиф.

Роқимки, рақами ростдур, ростлар қўнгуға қабулияти бехост... (Маҳбуб ул-қулуб); Роқимки узотти тил синонин, Бу навъ эвурур қалам инонин... (Лайли ва Мажнун); Котибга хатти мубталолиқ ва кайси хуруфқа ружуъ килмоқ саҳифан рухсорга мужби оқлик дурур ва роқимга сафид авроқлик... (Хайрат ул-аббор); “Панж ганж” авроқиға рақамни тортилиб эрди ва ул роқим бобида ҳамки мунунг хатти маънисин рақам-барақам билди... (Фарҳод ва Шириш).

“қаламзан” - қалам тебратувчи, ёзувчи, котиб, шоир, олим:

Қаламзанга бўлб сурмак қалам фани, Ёнида корфармо ҳам қаламзан... (Фарҳод ва Шириш); Фатвода чу бўлди музд учун “ло” ву “наам”, Қилмоқ керак ул қаламзан илгина қалам... (Маҳбуб ул-қулуб).

“қаламрав” - маъно жиҳатидан “қаламзан”га ўхшайди:

Сурати хат дутфидин ул пок даст, Бўлди қаламрав шаҳиға ҳамнишаст... (Хайрат ул-аббор).

Алишер Навоий ўз замондоши, машҳур хаттот Султон Али Машҳадий таърифини келтираркан ушбу сўздан фойдаланади: “Бу кун Хуросонда ва оламнинг аксар билодида “насх таълиқ” хатида қиблатул-қуттобдур ва китобат мулкнининг калавраи як қалама анча мусалламдур... (Мажолисун-нафонс).

“нависанда” - хат ёзувчи, котиб:

Мавлоно Мушрифий - хирийликдур. Нависандаликдин бирор нима вуқуфи бор... (Мажолисун-нафонс); ...Печа нависанда, ... печа парвоначи жоилариға етиб, неча хийла била қутулурлар... (Мушпаот).

“мусанниф” - ёзувчи, муаллиф:

Мавлоно Абдусамод Бадахший - ... маснавийгўй ва мусанниф киши эрди ... (Мажолисун-нафоис); Бири дегай: -Тахт рўкаишур, бири дегай:- Мусаннифи гашдур... (Сабъаи сайёр).

“мунший” - ёзувчи, котиб, кўчирувчи, саройда идора ишларига оид ёзув ишларини олиб борувчи:

Мавлоно Номий - сабзаворлиқдур. Иншо била нома хатин битурга машхурдур. Аммо, иншода ҳеч мунши они бегонмас, нома хатида ҳеч хушнавис они писанд қилмас... (Мажолисун-нафоис); Сурди мунши васфи узра хомани, Ким писанд эткайму шоҳ ул помани ... (Лисонут-тайр);

Аввалидур муншийи гавҳар фишон, Ким гаҳи ул руқъа ёзар, гаҳ нишон... (Ҳайратул-аброр).

Мунший - атамаси котиб, ёзувчи, кўчирувчи маъноларида “Бобурнома”да ҳам учрайди: “Муншийларини тилаб, буюрдумким, бу икки зимун-шаън умуркум, воқе бўлду, бунинг ихбориг фармонлар биттгайлар”.

“Муҳаррир” - ёзувчи, муаллиф, кўчирувчи, таҳрир қилувчи:

Муҳаррирки, таҳрири тузнисандадур, агар бир байт битир, агар юз. Агар хат сурати похушдур, маъни хайлида ўқуғучи андин мушаввашидур... (Маҳбул-қулуб).

Иномжон АЗИМОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ НАСРИДА БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

Улуғ мутафаккир шоир, ёзувчи, олим Алишер Навоий ўзининг бой ижодий мероси билан келажак авлодга битмас-туганмас хазина қолдирди. Алишер Навоий ўзининг ижоди билан ўзбек адабиётини юксак даражага кўтариш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига ҳам салмоқли қисса қўшди. Навоий яратган асарлар ҳам гоъвий, ҳам бадий жиҳатдан юксак савияда бўлганлиги туфайли оламга тез тарқалди ва шоирнинг ўз давридаёқ илм аҳлининг, жумладан, тилшуносларнинг диққатини жалб қилди. Орадан неча асрлар ўтибдики, шоир қолдирган бой хазина ҳанузгача илмий-тадқиқот объекти бўлиб келмоқда.

Маълумки, Навоий асарлари тили фонетик, лексик, морфологик жиҳатдан чуқур тадқиқ этилган бўлса-да, унинг синтактик қурилиши нисбатан кам ўрганилган. Мазкур мақолада адабнинг насрий асарларидаги қўшма гапларининг мазмуний боғланишига тўхталамиз.

Яқин вақтларгача нафақат эски ўзбек тилига оид тадқиқотларда, балки ҳозирги ўзбек тилига доир тадқиқотларда ҳам гаининг шаклий томони асосий ўринга қўйилиб, мазмун планига жиддий этибор қаратилмади. Ваҳоланки, мазмуний боғланиш содда гапларни боғлашда асосий восита ҳисобланади.

Навоий насридаги боғовчиларсиз бириккан қўшма гапларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, бундай гапларни боғлашда боғловчилар муҳим синтактик

восита бажармайди, уларнинг қўллашилши гапнинг модаллигини таъминлайди, холос. Аслида бундай гаплар семантик жиҳатдан мустақкам алоқага киришган бўлади.

Боғловчиларсиз тузилган кўнма гапларда турли маъно муносабатлари ифодаланган:

Пайт мазмуни ифодаланган: Бу тўрт девон овозасин рубъи маскунга еткурунмен. “Хамса” панжасига панжа урунмен (МЛ 120).

Мисолдаги денотатив воқеалар¹ биринчи-кетин содир бўлмоқда. Биринчи денотатив воқеа (Бу тўрт девон овозасин рубъи маскунга еткурунмен)нинг тугаши билан иккинчи денотатив воқеа (“Хамса” панжасига панжа урунмен) содир бўлмоқда. Бу гаплар орасида мустақкам ички боғланиш мавжуд. Гапларнинг позицион жойлашиши ҳам қатъий: биринчи денотатни биринчи ўринга, иккинчисини биринчига ўтказиб бўлмайди. Демак, семантик жиҳатдан биринчи денотат иккинчи денотатнинг бажарилиш пайтини билдирган.

Яна бир мисол: Булбул била Гул ва Шамъ била Парвона орасида мунозара битибдур, анда кўи ликкат кўргузубдур (МН 18). Денотатлар ўзаро найт муносабатидан ташқари, изохлаш муносабати орқали ҳам боғланган. Иккинчи денотат биринчи денотатни изохлаб ҳам келмоқда, яъни мисолда “Булбул била Гул” ва “Шамъ била Парвона” номли сермазми, мукамал асарлар ёзди, деган таъбилим мавжуд. Денотатларнинг ўзаро боғланишида баъзи лексик элементларнинг (мунозара-анда) ҳам муҳим аҳамияти бор. Биринчи денотат таркибдаги мунозара лексик элементи иккинчи денотат таркибдаги анда лексик элементи орқали ифодаланмоқда. Уларнинг жойланиш тартиби ҳам қатъий, ўзаро ўрин алмаштириб бўлмайди, чунки, иккинчи денотатнинг юзага келишига биринчи денотат сабаб бўлмоқда.

Зидлати муносабати: Хар қимгаким, бир вафо кўргуздим, юз бевафодиг кўрмагунча кутулмадим (МҚ 78).

Мисолдаги зидланиш икки хил шакл, ҳам лексик, ҳам морфологик шакл орқали ифодаланган. Биринчи денотатдаги бир вафо лексик элементи, иккинчи денотатдаги юз бевафодиг лексик элементи билан, предикатлар бўлишлилик - бўлишсизлик (кўргуздум-кутулмадим) муносабати билан оппозицияга киришган.

Изохлаш муносабати: Бовужудким, Самарқанднинг аълами уламози эрди, шеър ва муаммога дағи мойил эрди (МН 32). Мисолдаги иккала денотатда ҳам субъектга хос бўлган хусусиятлар ифодаланмоқда, яъни биринчи гапда субъектнинг мансаби ифодаланаётган бўлса, иккинчи денотатда субъект фаолияти изохламоқда. Денотатларни ўзаро боғлашда дағи лексик элементи муҳим роль ўйнаган. “Дағи” лексик элементи иккинчи денотат билан биринчи денотатнинг семантик алоқасини таъмин этган.

¹ Денотатив модус воқеа ҳақида қаранг: Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т. Ўқитувчи. 1995.

“Дағи” сўзи “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “такроран, қайтадан, янгидан, бундан ташқари, буниинг устига” маъноларини англатиши айтилади¹. Демак, “дағи” сўзи янги денотатни талаб этади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, дағи лексемаси иштирок этган боғловчисиз қўшма гапларда мустаҳкам семантик боғланиш мавжуд бўлади.

Сабаб-натига муносабати: Номус дасторин бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш оёғига солиб (МҚ 35). Биринчи денотат (Номус дасторин бошидин олиб) сабаб воқеани, иккинчи денотат (Бир журъа учун майфуруш оёғига солиб) натижа воқеани ифодалайди. Яъни, номуссиз, ҳаёсиз инсон ҳар қандай пасткашликларга бориб етиши мумкин, ана шу пасткашликлар-нинг асосий сабабчиси ҳаёсизлик, номуссизликдир.

Қиёслаш муносабати. Бундай қўшма гаплар таркибдаги денотатив воқеалар бир-бирига қиёсланади. Бу қиёсланиш орқали денотат ўртасидаги ўхшаш, фарқли томонларни кўрсатиш ёки қўшимча маъно ифодаландир: Тилаб бергани хам саҳодан йирик бил, ибром била берганин бермаганин яхшироқ бил (МҚ 112). Аввало, мисолдаги икки лексема (тилаб беришлик ва ибром била беришлик) ўзаро қиёсланмоқда, яъни сўрагаидан сўнг беришлик ҳам “ибром” - қистаб туриб олиш билан беришлик ҳам саҳийликдан йирик бўлган нарсалар. Иккала тушунча ўзаро қиёсланган ҳолда инсон мапа шундай хислатлардан йирик бўлиш лозимлиги ўқтирилмоқда. Маълумки, бировдан бирон нарса сўраб олингандан ёки қисташ орқали олинганда, турли норозилик, келишмовчилик келиб чиқади.

Аввало, сўрамагунча бировга бирон нарса бермаслик мардлар иши эмас. Демак, шу гап асосида “Доно ҳеч қачон индон саҳоватга муҳтож бўлмасин” деган тағбилим мавжуд.

Яна бир мисол: Дўст жавридин гунгранма, душман бедодидин инграйма (МҚ 82). Мисолда дўст жаври-душман бедоди лексик бирикмалари ўзаро қиёсланмоқда. Аслида, дўст-душман лексемалари ўзаро зид маъноли сўзлар. Дўстлик - инсонлар ўртасидаги ижобий муносабат бўлса, душманлик - салбий муносабатдир. Агар дўст дўстга хиёнат қилса, унга жабр-ситам кўрузса, унинг душмандан фарқи қолмайди. Демак, душман жабр-зулмига мардонавор чидаганинг каби дўст хиёнатига, бедодига бардошли бўл, демоқчи шоир.

Қуйидаги мисолда ҳам юқоридаги ҳолатни кузатиш мумкин: Фосиқдин ҳаё тилама, золимдин вафо тилама (МҚ 112). Мисолдаги “фосиқ-золим” лексемаларининг семантикаси ушбу гапларнинг мустаҳкам алоқасини таъминлаган. “Фосиқ” сўзи фисқу-фасод тарқатувчи гийбатчи шахсларга нисбатан қўлланади. Бундай шахслар бошқалар муваффақиятини кўра олмайдиган, иккиюзламачи, маънавий тубан шахслардир. Шунинг учун бу тоифадан шарм-ҳаё кутиш дарёга тош ташлаб қидириш билан баробар. Золимнинг иши ҳам фосиқ каби ёмонлик, бировларга жабр-ситам ўтказиб шу билан роҳатланиш. Золимдан вафо кутишлик фосиқдан ҳаё кутиш билан биробар экан, демак, бу гапда “фосиқ ва золимдан яхши фазилатлар кутишлик ўта нодонликдир” деган тағбилим мавжуд.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М. 1981, 482-бет.

Шунингдек, мисолда “хаё-вафо” лексемалари ҳам гапларнинг мазмуний боғланишини таъминлаган. Юқоридаги хусусиятлар комил инсонларга нисбатан ишлатилади. Фосиқ, зolim лексемалари билан мантiқан боғлана олмайди, шунинг учун ҳам гапда феъл-предикатларининг бўлишсиз шакли тайланган.

Ёки мана бу мисолни кўрайлик: Томеъдан карам тилама, гадодан дирам тилама (МҚ 10). Ушбу мисолда ҳам “томеъ” - тама қилувчи - “гадо” лексемалари ўзаро қиёсламоқда. Томеъ-таъмагир бировга озгина ёрдами, фойдаси тегса, шу учун бирои нарса талаб қилади, ҳар бир хатти-ҳаракатини пул, мол-дунё билан ўлчамайди. Бундай шахслардан савоб, одамийлик нуқтаи назардан яхшилик, саховат кутиб бўлмайди. Гадо тиланчилик билан бировларнинг садақаси эъзига ҳаёт кечиради. Садақа сўровчидан садақа сўраб бўлмайди. Таъмагир шахслар қанчалик бой-бадавлат бўлмасин, инсонларга ёрдам кўрсатмас экан, у гадодан ҳам баттарроқдир. Бу гаплар предикатларининг инкор шаклида бўлишида мантiқий асос бор, чунки “карам-дирам” лексемалари “томеъ” - “гадо” лексемалари билан мазмуний боғланишга киришмайди.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, кўшма гап таркибидаги содда гапларнинг боғланишда мазмуний муносабат муҳим аҳамиятга эга.

Муборак АБЗАЛОВА

АЛИШЕР НАВОЙЇ НАСРИЙ АСАРЛАРИДАГИ МУРАККАБЛАШГАН ГАПЛАРГА ДОИР

Мураккаблашган содда гаплар алоҳида синтактик ҳодиса сифатида ўзбек тилшунослигида кенг ўрганилган. Мураккаблашган содда гапларни вужудга келтирувчи шаклий ва маъно компонентлар ҳақидаги қарашларда бир-бирига яқинликлар мавжуд, лекин биз кўйида фикр юритаётган масала-содда гаплар ва кўшма гапларни ҳосил қилган содда гап билан бирга қўлланган илова ибораларнинг мураккаблашган содда гапни ҳосил қилиш тўғрисида фикр айтилган эмас, балки илова иборалар алоҳида синтактик категория сифатида ўрганилганлиги маълум.

Алишер Навоий насрий асарларини содда гап садҳида ўрганган С.Аширбоев илова гапларни мураккаблашган содда гап тизимида тадқиқ қилади. Бунда гапнинг ҳам шаклий, ҳам мазмунан мураккаблашиши ҳисобга олинган.

Биз ушбу мақолада содда гап мураккаблашувини синтактик арабизмлардан иборат гаплар доирасида ўрганишга ҳаракат қиламиз ва бунда фактик материаллар асосан Алишер Навоийнинг “Насойимул-муҳаббат” асарларидан олинди.

Маълумки, илова иборалар гапдаги маълум бўлакнинг маъносини янада ойдинлаштириш, кўшимча маълумот бериш каби семантик вазифаларни бажаради ва гапнинг ортмавқеида келиб, гап бўлакларидан

бирига семантик жиҳатдан синоним бўлади, лекин гапнинг узвий бўлаги бўла олмайди.

Алишер Навоийнинг насрий асарларида қўлланган синтактик арабизмлар ҳам шакл ва маъно жиҳатдан туркий (Ўзбекча) илова ибораларга хос мақомга эга бўла олади. Уларни қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Арабий илова иборалар гапнинг эгасига хос бўлган қўшимча маълумотни ифода қилиши мумкин: Абу Жаъфар Хаффор Жунайдининг асхобиндур: ва кана қарибу-с-сини минху ва кана-н-насу йаъудунаху мин акранани-л-жунайид ва кана йаъудду нафсаху мин асхабиhi.

(Таржимаси: Ва у билан теңдош эди ва одамлар уни Жунайид авлодидан деб ҳисоблашар эди ва у ўзини уларнинг сафдонларидан деб ҳисоблашар эди.)

Бу гапда илова ибора Абу Жаъфар ҳақида қўшимча маълумотлар баён қилинади. Аслида Абу Жаъфарнинг Жунайид авлодидан эканлиги фактлардан ҳисобланади.

2. Гап кесимининг семантик жиҳатдан оидинлаштишга хизмат қилади: Абу Бақр Ҳамадоний дедким: дарवेशлик уч нимадур: тарку-т-таъми, вал маъни, вал жамъи.

(Таржимаси: Таъмағирлик, маъъ этмоқ ва (мол-дунё) тўйлашни тарк этмоқ)

Бу гапда дарवेशликнинг уч хусусияти ҳақида фикр билдирилган, яъни юқоридаги гапда кесим мавқеида келган уч нима бирикмасининг мазмуни арабий ибораларда оидинлаштирилган.

Келтирилган гапда мавҳум мазмунга эга бўлган сўз бирикмаси оидинлаштирилган бўлса, қуйидаги мисолда арабча илова ибора атоқли от билан ифодаланган мураккаб от-кесимга хос бўлган хусусиятни кенгроқ изоҳлашга, унга тасниф беришга қаратилган: Оти Мухаммад ибн Аҳмад ибн Исмоил ибн Самъундур: ва кана йулаккибу бин нақтиқи би-л ҳикмати.

(Таржимаси: У ҳикмат эгаси нотик деб аталар эди.)

3. Гапдаги бирикмали тўлдирувчини оидинлаштириб келади: Ва ҳам ул дебдурки, хар ким бу йўлга кирар тўрт ўлимни тутмоқ керак: мавтун абйаду ва ул қорин очлигидур, ва мавтун асваду ва ул халк изосиға сабр қилмоқдур, ва мавтун аҳмару ва ул нафс мухолифатидур, ва мавтун аҳдару ва ул хирқаға йурунлар тиламоқдур (25-с.).

Мисолдаги мавтун абйаду, мавтун асваду, мавтун аҳмару, мавтун аҳдару бирикмалари тўрт ўлимни ибораси билан шакланган тўлдирувчининг изоҳидур. Ушбу гапда юқоридаги гапдан фарқли ўлароқ синтактик арабизмнинг мазмунан таржимаси Алишер Навоий томонидан амалга оширилган, аслида мавтун абйаду-оқ ўлим, мавтун асваду-қора ўлим, мавтун аҳмару-қизил ўлим, мавтун аҳдару-яшил ўлим каби таржима қилиниши лозим, яъни қорин очлиги-оқ ўлим, азобларга сабр-қора ўлим, нафс мухолифати-қизил ўлим, хирқаға йурунлар тиламоқ-яшил ўлим тушунчаларига ўзаро синонимдир.

Гапдаги белгисиз тўлдирувчини оидинлаштиради:

Ва Шиблий била қавм масоїлида сўз айтишиб эрди: Ва ҳува миң аълами машайихи бильулуми тавҳид.

(Таржимаси: У тавҳид илмида ўз даврининг энг машхур машойихларидандур.)

Бу арабий ибора гап таркибидаги сўз калимаси билан ифодаланган белгисиз тўлдирувчиси мазмунини ойдишланштириб келган.

4. Ундалма мақомидаги синтактик категорияни ойдишланштиришга хизмат қилади: Шайх Ҳаммадий Даббос. Ул Шайх Абдулқодирнинг машойихидур: Кана умйан ва футиха алайҳи бабу-л-маърифти вал асрари ва сара қувватин лил машайих-л-кибад.

(Таржимаси: У саводсиз эди. Унга маърифат эшиклари очилди ва у йирик машойихларга ўрнак бўлиб етишди.)

Бу гапда Шайх Ҳаммадий Даббос тўғрисида фикр юритилмоқда, лекин айни ўршда арабий ибора ундалмага илова қилинган асосий гапнинг эгаси ул сўзини ойдишланштириш учун қўлланмоқда деб қарашга ҳам асос бор, лекин шу гапда мантуқан ундалманинг мавқеи муҳимир.

5. Арабий ибора тўлиғича асосий гапнинг мазмунини тўлдиришга хизмат қилади: Ноумидлиғнинг куфр сари эшиги бор ва тенгри таолодин ноумидлик куфрдур: ла йайас миң руҳи-л-ллаҳи илла-л-қавма-л куфрурувна ва ла тақнугу миң раҳмати-л-ллаҳи.

(Таржимаси: Оллоҳдан ноумид бўлмасин, фақат кофиргагина оллоҳ раҳматидан ноумид бўладилар.)

Бу гапда арабий ибордаги мазмун аслида асосий матнда акс этган, лекин ўқувчига яна ишончлироқ бўлишини таъминлаш мақсадида унга арабча ибора илова қилинган. Шундай хусусиятга ушбу гап ҳам алоқадор: Ва лебдурки, кирк йилдурки бир вақтда мен ва тенгри кўнглумга боқар ва ўзилян ўзга кўрмас: ма бакииға фийа лиғайри-л-ллаҳи шай'ун ва ла садри лиғайрихи қарарун.

(Таржимаси: менда оллоҳдан бўлак бошиқа ҳеч нарсага ишонч қолмади, қалбимда ўзгага ўриш йўқ.) Кўриналики, бу гапда ҳам асосий мазмун туркий жумлаларда намоён бўлган, лекин ишончликни таъминлаш мақсадида арабий иборалар келтирилган.

Юқоридаги мисолларда арабий ибораларнинг илова мақомида эҳанлиги унинг гап ортмавқеида келиб, уни янада тўлдиришга хизмат қилса, қуйидаги арабий ибораларда изоҳ мазмуни яққол сезилиб туради ва шунинг учун ҳам улар яъни ёрдамчи сўзи билан қўлланади: Хамул айтти, буъд йирокликдур, яъни иншал-л-ҳаққи акраба ила-л-абди манъан йушара птайихи фий жихатин.

(Таржимаси: Ҳақ толо, кимки унга интилаётган бўлса, ўз бандасига ўзини яқин тутати.)

Арабий илова ибораларнинг синтактик таркиби ҳақида.

Бундай иборалар, асосан сўз бирикмаси қолипида ва гап қолишида қўлланган:

Сўз бирикмаси қолипида: тарку-т-тамъи вал-л жамъи.

Бу иборада бирикманинг аниқловчи компоненти уюшиб келган.

Бир бош бўлган содда гап қолипида:

Ва анинг тасонифи бор: муомалотда ва сурати офатида.

Ва руббама йатакалламу фий шайъи мин улуми-л-маорифи ва-л-хукми.

(Таржимаси: Эҳтимол, у ҳар парсада билим ва ҳикмат билан сўзларди.)

Икки бош бўлакли содда гап қолинида:

Ва Шиблий била қавм масойилила сўз айтишиб эрди:

Ва хува мин аълами машаихи вақтихи би улуми тавҳид.

(Таржимаси: У тавҳид илмида ўз даврининг энг машҳур машойихларидандир.)

Қўшма гап қолинида:

Абу Жаъфар Хаффор Жунайдиннинг асхобидиндур.

Ва кана қирйбу-с-синц минху ва кана-н-насу йаъвуднаху мин акрани-л-жунайд ва кана йаъвуду нафсаху мин асхабиhi.

(Таржимаси: Ва у билан тенгдош эди ва одамлар уни Жунайд авлодидан деб ҳисоблашар эди ва у ўзини сафдошларидан деб ҳисобланар эди.)

Хулоса. Алишер навоий насрий асарларида арабий илова иборалардан ўрни билан фойдаланган ва бундай иборалар унинг тарихий асарларида тилга олинган фактларни асослаш, ўқувчига ишончли манбалар асосида фикр баён қилинаётганлигини исботлаш ҳамда айрим фактларни ойдинлаштириш мақсадийи кўзлаган. Бу эса ўз навбатида ҳар қандай гапнинг таркибини мураккаблаштирган.

МУНДАРИЖА

Б.Ф. Қодиров. Анъана давом этади..... 3

РУҲИЯТ СЕҲРИ

<i>А. Ҳайитметов.</i> Илк навойишунослар.....	7
<i>Ғ. Мусина.</i> Меҳиббону-алл қиз.....	15
<i>Ҳ. Ҳомидий.</i> Руҳий муштараклик.....	19
<i>Н. Комилов.</i> Алишер Навоийнинг “Минҳожун нажот” қасидаси.....	26
.....	
<i>Б. Акрам.</i> Муборак “Ҳасби ҳол”, муқаддас хотирот.....	35
<i>Б. Саримсоқов</i> Алишер Навоий газалиётида таҳаллус сағъати.....	44
<i>Б. Тўхлиев.</i> Алишер Навоий асарларидаги бир халқона тасвир усули ҳақида.....	51
<i>М. Муҳиддинов.</i> “Ҳайратул аброр” достонида инсон талқини.....	54
<i>Ф. Набиев.</i> Лирик қахрамон ва табиат тасвири.....	59
<i>Т. Қолдибоев.</i> Навоий ва қозоқ адабиёти.....	66
<i>З. Машарипова.</i> “Англа зийрак Қун оинким...”.....	71
<i>К. Муллаҳўжаева.</i> “Васл субҳи ҳасрати...”.....	77
<i>Т. Бўриев.</i> Ҳинд андалиби.....	83
<i>С. Раҳимова.</i> Амирийнинг Навоийга мухаммаслари.....	87

ЛИСОНИЙ ЗЕБОЛИКЛАР

<i>С. Ашрбоев.</i> Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги айрим содда гаплар.....	94
<i>И. Йўлдошев.</i> Алишер Навоий ва ўзбек китобатчилик атамалари.....	97
.....	
<i>И. Азимов.</i> Алишер Навоий насрида боғловчисиз қўшма гаплар.....	102
.....	
<i>М. Абзалова.</i> Алишер Навоий насрий асарларидаги мураккаблашган гапларга доир.....	105

Илмий-оммабон нашр

НАВОИЙГА АРМУҒОН
(Иккинчи китоб)

Муҳаррир: Илҳом Зойир
Мусаввир: Темур Саъдулла
Тех. муҳаррир:
Мусаххих: Т.Бўриев

ИБ № 277

Теришга берилди 25. X. 2000 йил. Босишга рухсат этилди 25.XI.2000 йил.
Бичими 84X108 ¹F₃₂. Шартли босма табоғи_____. Адади 1000 нусха.
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма №_____.

А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 129. Навоий
кўчаси, 30-уй.